

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ.117

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1991

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ISBN 960-7036-05-0

*Κατὰ τὸν Κανονισμὸ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας,
οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν
ποὺ δημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 117

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1991

Στους γονείς μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Συντομογραφίες-Βιβλιογραφία	11
Πρόλογος	17
A. Οί νεολιθικές έρευνες στη Νότια Βαλκανική	21
Βουλγαρία	21
Γιουγκοσλαβία	22
'Αλβανία	23
Μακεδονία-Θράκη	23
B. 'Η άρχιτεκτονική και ή κεραμική	29
I. 'Αρχιτεκτονική	29
1. 'Η άρχιτεκτονική της MN περιόδου στη Βαλκανική	29
α. Δυτική Μακεδονία	29
β. Κεντρική Μακεδονία	30
γ. 'Ανατολική Μακεδονία	31
δ. Θράκη	32
ε. Θεσσαλία	32
ζ. Βουλγαρία	33
η. Νότια Γιουγκοσλαβία (Πελαγονία, Γιουγκοσλαβική Μακεδονία)	34
θ. 'Αλβανία	35
2. 'Η άρχιτεκτονική της NN περιόδου στη νότια Βαλκανική	35
Οί προπολεμικές άνασκαφές	35
Κεντρική Μακεδονία	35
Οί μεταπολεμικές άνασκαφές	36
α. Κεντρική Μακεδονία	36
β. Δυτική Μακεδονία	37
γ. 'Ανατολική Μακεδονία	37
δ. Θράκη	37
ε. Θεσσαλία	37
ζ. Βουλγαρία	38
η. Νότια Γιουγκοσλαβία	39
θ. 'Αλβανία	39
Σύνθεση των δεδομένων για την άρχιτεκτονική της MN και NN στη Μακεδονία-Θράκη-Βουλ- γαρία-Νότια Γιουγκοσλαβία-'Αλβανία	39
II. 'Η κεραμική	40

Γ. Τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα	85
1. Τὰ προβλήματα τῆς σχετικῆς χρονολόγησιν στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία	86
2. Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγησις	95
Δ. Οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας	99
1. Οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας	99
2. Οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας	99
3. Οἰκισμοὶ στοὺς ὁποίους ἀντιπροσωπεύονται οἱ προδιμηνιακὲς φάσεις	102
4. Οἰκισμοὶ στοὺς ὁποίους ἀντιπροσωπεύονται οἱ διμηνιακὲς φάσεις	103
Παραρτήματα	108
Α. Τὰ μικροαντικείμενα	108
Β. Τὸ παλαιολιθικὸ ὕλικόν	114
Γ. Ὁ πυριτόλιθος	119
Δ. Ὁ κατάλογος τῶν νεολιθικῶν θέσεων	120
Ε. Πίνακας σχημάτων τῶν ἀγγείων σὲ συνδυασμὸν μὲ τὰς κεραμικὰς κατηγορίας	144
Ἐπίμετρο	149

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ά.έ.	άνασκαφική ένότητα
AN	άρχαιότερη νεολιθική
MN	μέση νεολιθική
NN	νεότερη νεολιθική
PEX	πρώιμη έποχή του χαλκού
YEX	ύστερη έποχή του χαλκού
σ.έ.	στιλβωμένο έπίχρισμα
MK	μικροαντικείμενα
T.Σ.Κ.	τομή στρωματογραφικού κενού
A.Σ.Κ.	άποκατάσταση στρωματογραφικού κενού
-
Anza 1976	<i>Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia</i> (ed. M. GIMBUTAS), Los Angeles 1976.
Bergbau 1981	<i>5.000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit</i> , bearb. von Gerd Weisgerber unter Mitarbeit von Reiner Slotta und Jürgen Weiner. Ausstellung im Deutschen Bergbaumuseum vom 24 Okt. 1980 bis 31 Jan. 1981. In Zusammenarbeit mit zahlreichen Leihgebern in Europa. Herausgegeben vom Deutschen Bergbaumuseum, Bochum 1981 ² .
C.A.H.	The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, tenth to eighth Centuries B.C., <i>The Cambridge Ancient History</i> , Vol. III, Part I, Cambridge 1981.
CASSON 1926	S. CASSON, <i>Macedonia, Trace, Illyria</i> , 1926.
CHAPMAN 1981	J. CHAPMAN, <i>The Vinča Culture of South-East Europe</i> , Part I-II (BAR 117), Oxford 1981.
ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1971	Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, 'Η διακοσμημένη κεραμική τής άρχαιότερης νεολιθικής περιόδου εις τήν Θεσσαλίαν, <i>ΑΕ</i> 1971, 165 κέ.
ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1979	Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, <i>Τό νεολιθικό Διμήνι</i> , 'Εταιρεία Θεσσαλικών 'Ερευνών, Βόλος 1979.
ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1981α,β	Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Εισαγωγή στόν νεολιθικό τρόπο παραγωγής, Α' Μέρος, <i>Ανθρωπολογικά</i> 1, 118 κέ. (α) και Β' Μέρος, <i>Ανθρωπολογικά</i> 2, 39 κέ.
COLEMAN 1983	J.E. COLEMAN, <i>Greece and the Aegean</i> (ύπό έκδ.).
DENNEL 1978	R. DENNEL, <i>Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millenia B.C.</i> (BAR 45), Oxford 1978.
DESHAYES 1964	J. DESHAYES - M. GARAŠANIN, Note sur la céramique de Galépsos, <i>BCH</i> 88 (1964), 51 κέ.
DESHAYES 1970	J. DESHAYES, Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie Yougoslave, <i>Zbornik Narodni Musej Belgrad</i> VI (1970), 21 κέ.
Δ -Σ	Χ. ΤΕΟΥΝΤΑΣ, <i>Αί προϊστορικοί άκροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου</i> , 'Αθήναι 1908.
Dimitra	<i>Dimitra: A Prehistoric Site near Serres. Preliminary Report of the Excavations in the Years 1978, 1979, 1980</i> ; by D.V. GRAMMENOS with Contributions by H. QUITTA, Y. LYRITZIS, M. FOTIADIS, T.C. DARVILL, M.D. KESSISOGLU, E.A. MIRTSOU, U. ZWICKER, K. NISSE, A.A. KATSANOS, K. FORSTER, J. RENFREW, L. DOVE, G. KOUFOS, L. KARALI-GIANNAKOPOULOU, G. KOURTESI-FILIPPAKI (ύπό έκδ., T.A.Π).
EHRICH 1977	W. EHRICH, Starčevo revisited, Ancient Europe and the Mediterranean, <i>Studies presented in Honour of H.O. Hencken</i> , 1977.
ELIA 1982	R. ELIA, <i>A Study of Thessaly, Greece</i> (Diss.), Boston University 1982 (Ann Arbor University Microfilms).
ELSNER 1981	'Ενημερωτική άνακοίνωση γιά τις άνασκαφές, έκδοση κλπ., τών Σιταγρών, <i>XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit</i> , Xanthi 4-10 Okt. 1981, <i>Symposia Thracica</i> 1982, Α' (ύπό έκδ).

- Ezero 1979 G. GEORGIEV - N. MERPERT - R. KATINČAROV - D. DIMITROV, κ.ἄ., *Ezero, Eine Siedlung aus der Frühbronzezeit*, Sofia 1979 (βουλγαρικά με γερμανική περίληψη).
- FELSCH 1976 R.C.S. FELSCH, Bericht über neolithische Scherben aus Mesimeriani, F. SCHACHERMEYR, *Die ägäische Frühzeit*, Wien 1976, 293 κέ.
- FOTIADIS 1984 M. FOTIADIS, *Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece* (Diss.), Indiana University, Bloomington 1984 (ὕπὸ ἐκδ.).
- FRENCH 1961 D.H. FRENCH, Late Chalkolithic Pottery in North-West Turkey and the Aegean, *Anatolian Studies* XI (1961), 99 κέ.
- FRENCH 1964 D.H. FRENCH, Prehistoric Pottery from Macedonia, *Prähist. Zeitschrift* XLII (1964), 30 κέ.
- FRENCH 1966 D.H. FRENCH, Some Problems in Macedonian Prehistory, *Balkan Studies* 7 (1966), 103 κέ.
- FRENCH 1967 D.H. FRENCH, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens 1967 (πολυγρ.).
- FRENCH 1970 D.H. FRENCH, Pottery Distributions and the geographical Regions of Macedonia, *Zbornik Radova Narodnog Muzeja Beograd* 6 (1970), 6 κέ.
- GALOVIĆ 1967 R. GALOVIĆ, L' agglomération néolithique de Zelenikovo près de Skorje, *Zbornik Radova Narodnog Muzeja Beograd* 3 (1967), 127 κέ. (σερβικά με γαλλική περίληψη).
- GARAŠANIN 1958 M. GARAŠANIN, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien, *B.R.-G.Z.M.* 1958, 1 κέ.
- GARAŠANIN 1963 M. GARAŠANIN - N. DEHN, Thrakisch-makedonische Wohnhügel in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg/Lahn, *JbRGZM, Mainz* 10 (1963), 1 κέ.
- GARAŠANIN 1973 M. GARAŠANIN *La préhistoire sur le territoire de la République Socialiste de Serbie*, I-II, Beograd 1973 (σερβικά με γαλλική περίληψη).
- GARAŠANIN - SIMOSKA 1976 M. GARAŠANIN - D. SIMOSKA, Die Kontrollgrabung in Šuplevec-Bakarno Gumno Gruppe, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2 (1976), 9 κέ. (σερβικά με γερμανική περίληψη).
- GARAŠANIN - SPASOFSKA 1976 M. GARAŠANIN - G. SPASOFSKA, Neue Grabung in Zelenikovo bei Skorje, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2 (1976), 85 κέ.
- GARAŠANIN, C.A.H. M. GARAŠANIN, *The Stone Age in the Central Balkan* (C.A.H.).
- GEORGIEV 1961 G.I. GEORGIEV, Kulturgruppen der Jungsten- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Actes du Symposium Internat. consacré aux problèmes du Néolithique européen*, Prague 1961 (Prague-Liblice, Brno 5-12 Okt., 1959).
- GEORGIEV 1967 G.I. GEORGIEV, Die Erforschung der neolithischen und bronzezeitlichen Siedlungshügel in Bulgarien, *ZArch* 1 (1967), 139 κέ.
- GEORGIEV 1981 G.I. GEORGIEV, Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia, Cultures Préhistoriques en Bulgarie, *Bulletin de l'Institut d'Archéologie* XXXVI, 63 κέ.
- GEORGIEV 1983 G.I. GEORGIEV, *Die neolithische Kultur in Sapareva Banja, Bezirk Kjustentil, Die Herausbildung von Ethnos, Kultur und Population*, Xanthi 15-21 Sept., 1983 (ὕπὸ ἐκδ.).
- G-D 1975 H. TODOROVA - ST. IVANOV - V. VASILIEV - M. HOPF - H. QUITTA - G. KOHL, *Le Tell Pres de Goliâmo Delcëvo*, Sofia 1975 (βουλγαρικά με γερμανικές και ρωσικές περιλήψεις, κατά κεφάλαιο).
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978) Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, 'Από τούς προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας, *ΑΔ* 30 (1978): Μελέτες, 193 κέ.
- Γ-Φ 1980 Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ - Μ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ, 'Από τούς προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας II, *Ανθρωπολογικά* 1 (1980), 1 κέ.
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980 Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Προϊστορικοί οικισμοί της 'Ανατολικής Μακεδονίας, *Θρακικά Χρονικά* 1980, 95 κέ. (μτφρ. 'Ανακοίνωσης στο III Θρακολογικό Συνέδριο, Βιέννη 1980).
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Συμπεράσματα από τη μελέτη τῶν προϊστορικῶν οικισμῶν τῆς 'Ανατολικῆς Μακεδονίας. 'Η Καβάλα και ἡ περιοχή της, *Α' Τοπικό Συμπόσιο (IMXA)*, Θεσσαλονίκη 1980.
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981 Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ κ.ἄ., 'Ανασκαφή σὲ οικισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (πρώιμης) στὴν Πεντάπολη τοῦ Ν. Σερρών, *ΑΕ* 1981 ('Αρχαιολ. Χρονικά), 91 κέ.
- GRAMMENOS 1981 D. GRAMMENOS, Neolithic Investigations in Eastern Macedonia, *XI. Internat. Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit*, Xanthi 4-10 Okt. 1981, *Symposia Thracica*,
- GRAMMENOS 1982 D. GRAMMENOS, Bronzezeitliche Forschungen in Ostmazedonien, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. (21 Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft im Okt. 1980 in Tützing), Berlin 1982 (Prähist. Archäologie in Südosteuropa, Band 1).
- HAUPTMANN 1967 H. HAUPTMANN, Zum Neolithikum in Mazedonien, *Ist.Mitt.* 17 (1967), 1 κέ.

- HAUPTMANN 1969 H. HAUPTMANN - V. MILOJČIĆ, Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien, *B.A.M.* 9, Bonn 1969.
- HAUPTMANN 1981 Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum (Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien III), *B.A.M.* 21, Bonn 1981.
- HELLSTRÖM - HOLMBERG P. HELLSTRÖM - E.J. HOLMBERG, Excavations at Paradeisos (Klisi Tepe) on the Nestos 1976. A preliminary Report, *Op. Athen.* XII: 9 (1978), 141 κέ.
- IVANOV 1976 I.S. IVANOV, Les fouilles archéologiques de la nécropole Chalcolithique à Varna (1972-1975), *Studia Praehistorica* 1-2, 13 κέ. (Die Nekropole in Varna und die Probleme des Chalkolithikums, Internationales Symposium, Varna, 19-23 April 1976).
- JARMAN κ.ά. 1982 M.R. JARMAN - G.N. BAILEY - H.N. JARMAN (eds), *Early European Agriculture*, Cambridge 1982.
- KITANOSKI 1977 B. KITANOSKI, The Neolithic Settlement Čuca at the Village Topolčani, *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 (1977), 27 κέ. (σερβικά με περίληψη στα αγγλικά).
- KITANOSKI κ.ά. 1978 B. KITANOSKI - D. SIMOSKI - J. TODOROVIĆ, New Archaeological Excavations in the Settlement Čuca at Topolčani near Prilep, *Macedoniae Acta Archaeologica* 4 (1978), 9 κέ. (σερβικά με αγγλική περίληψη).
- KORFMANN 1981 M. KORFMANN, Zum absoluten Zeitansatz bei komparativen Stratigraphiesystem vom V. Milojčić, *XI. Internat. Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit*, Xanthi 4-10 Okt. 1981, 257 κέ.
- KORKUTI - ANDREA 1975 M. KORKUTI - Z. ANDREA, La station du neolithique moyen Cakran de Fieri, *Iliria* 3 (1975), 49 κέ.
- KOUKOULI-CHRYSANTHAKI 1982 Ch. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI, Die frühe Eisenzeit auf Thasos, Südosteuropa zwischen 1600 v. Chr., *21. Internat. Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft im Okt. 1980 in Tützing, P.A.S.*, Bd.1, Berlin 1982.
- KOVAČEVA κ.ά. 1978 M. KOVAČEVA - G. ZAGNIJ - D. VELJOVIĆ - H. BECKER, L' archéomagnétisme et la chronologie relative, *Thracia Praehistorica, Supplementum, Pulpudeva 3. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture Trace*. Plovdiv, 4-9 Okt. 1978.
- MAKKAY 1976 J. MAKKAY, Problems concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin, *Act. Archaeol. Academ. Scientiarum Hungaricae* 28 (1976), 251 κέ.
- Μάνδαλο 1983 Α. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ - Α. ΠΙΛΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ - Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Μάνδαλο. Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στη Δυτική Μακεδονία, *Δ' Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία*, Σεπτ. 1983 (υπό έκδ.).
- ΜΙΛΟJČIĆ 1949 V. ΜΙΛΟJČIĆ, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, 1949.
- ΜΙΛΟJČIĆ 1959 V. ΜΙΛΟJČIĆ, Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, *Jb. RGZM* 6 (1959), 1 κέ.
- ΜΙΛΟJČIĆ 1971 J. ΜΙΛΟJČIĆ - V. ZUMBUSCH und V. ΜΙΛΟJČIĆ, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien, I. Das frühe Neolithikum*, Teil I-II, Bonn 1971.
- ΜΙΛΟJČIĆ 1976 V. ΜΙΛΟJČIĆ, Les rapports entre l'Albanie et la Thessalie au Néolithique et a l'Age du Bronze, *Iliria* 1976, 113 κέ.
- M-K 1968 H. MÜLLER-KARPE, *Handbuch der Vorgeschichte*, Band II (Text/Tafeln) Jungsteinzeit, 1968.
- MOTTIER 1981 YV. MOTTIER, Das mittlere Neolithikum (Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien II), *B.A.M.* 22, Bonn 1981.
- ΜΥΛΩΝΑΣ 1928 Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Η νεολιθική εποχή εν Ελλάδι*, Αθήνα 1928.
- ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938 Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ - Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ανασκαφαί νεολιθικῶν συνοικισμῶν Ἀκροποτάμου καί Πολυστύλου, *ΠΑΕ* 1938, 103 κέ.
- MYLONAS 1941 G. MYLONAS, The Site of Akropotamos and the Neolithic Period of Macedonia, *AJA* 1941, 557 κέ.
- N.E. Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ κ.ά., *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα 1973 (έκδοση τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος).
- NEUSTUPNÝ 1968 E. NEUSTUPNÝ, Absolute Chronology of the Neolithic and Eneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe, *Slovenská Archeológia* XVI-1 (1968), 19 κέ.
- Ol. G.E. MYLONAS, *Excavations at Olynthos (Part I), The Neolithic Settlement*, 1929.
- PÁL 1983 R. PÁL, *New Evidence for the cultural and chronological Connections between the Carpathian Basin and South-East Europe during the Neolithic and Chalkolithic*, *Die Herausbildung von Ethnos, Kultur und Population*, Xanthi 15-21 Sept. 1983 (υπό έκδ.)

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1974 Θ.Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η εποχή του λίθου στην Ήπειρο, *Δωδώνη Γ'* (1974), 105 κέ.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1958 Μ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Μαγουλίτσα. Νεολιθικός συνοικισμός παρά την Καρδίτσα, *Θεσσαλικά Α2* (1958), 37 κέ.
- Paradimi* G. ΒΑΚΑΛΑΚΙΣ - Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Paradimi*, Mainz 1981.
- PAYNE 1983 S. PAYNE, *Zoo-Archaeology in Greece: A Reader's Guide*, July 1983 (φωτομηχανική έκδοση).
- ΡΑΥÚΟΒÁ 1981 V. NĚMEJCOVA-PAVÚCOVÁ, An Outline of periodical System of Baden Culture and its chronological Relations to South-East Europe, *Slovenská Archeológia XXIX-2* (1981), 261 κέ. (τσεχικά με έκτενή άγγλική περίληψη).
- P.M. W.A. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.
- Porodin* GBRIĆ κ.ά., *Porodin*, 1960.
- PRENDI, C.A.H. F. PRENDI, The Prehistory of Albania, *C.A.H.*, 187 κέ.
- PRENDI 1975 F. PRENDI, Duvanec (Korçë), *Iliria* 3 (1975), 401 κέ.
- PRENDI 1976 F. PRENDI, Le Néolithique et l' Enéolithique en Albanie, *Iliria* 6 (1976), 49 κέ.
- QUITTA 1969 H. QUITTA - G. KOHL, Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sovietunion, *Zeitschrift für Archäologie* 3 (1969), 223 κέ.
- RADUNČEVA 1976 A. RADUNČEVA, *Vinica. Village enéolithique et nécropole*, Sofia 1975 (βουλγαρικά με περίληψη στá άγγλικά).
- RENFREW 1969 C. RENFREW, The Autonomy of the South-East European Copper Age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 35 (1969), 12 κέ.
- RENFREW 1970 C. RENFREW, The Place of the Vinča Culture in European Prehistory, *Zbornik Narodni Musej VI* (1970), 45 κέ.
- RENFREW 1970a C. RENFREW, The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: An archaeological Evaluation, *P.P.S.* 36 (1970), 280 κέ.
- REY 1917 L. REY, Observations sur les premiers habitants de la Macédoine, *BCH* 41-43 (1917-19).
- RIDLEY 1979 C. RIDLEY - K.A. WARDLE, Rescue Excavations at Servia, 1971-1973, *BSA* 74 (1979), 185 κέ.
- RODDEN 1962 R. RODDEN κ.ά., Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season), *P.P.S.* XXVIII (1962), 267 κέ.
- RODDEN 1964 R. RODDEN, Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia, An interim Report, *Balkan Studies* 5 (1964), 109 κέ.
- ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ 1965 ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Προϊστορικός οικισμός Λαφρούδας (Ν. Ξάνθης), *ΑΔ* 20 (1965): *Χρονικά* 2, 461 κέ.
- ΣΑΜΕΩΝ 1981 'Α. ΣΑΜΕΩΝ, *Η νεολιθική και πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια*, 'Αθήνα 1981.
- SCHACHERMEYR 1954 F. SCHACHERMEYR, Prähistorische Kulturen Griechenlands, *RE*, Suppl. 22 (2), 1351 κέ.
- SCHACHERMEYR 1955 F. SCHACHERMEYR, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955.
- SCHACHERMEYR 1962 F. SCHACHERMEYR, Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit 1957-1960, *Archäol. Anzeiger* 1962, 105 κέ.
- SCHACHERMEYR 1976 F. SCHACHERMEYR, *Die ägäische Frühzeit*, Wien 1976.
- SÉFERIADÈS 1983 M. SÉFERIADÈS, Dikili Tash: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale, *BCH* 107 (1983), 635 κέ.
- ΣΙΚΑΛΙΔΗΣ κ.ά. 1982 Κ. ΣΙΚΑΛΙΔΗΣ - Μ. ΚΕΣΙΟΓΛΟΥ - Ε. ΜΗΡΤΣΟΥ - Κ. ΑΛΕΞΙΔΗΣ, Διευρεύνηση τής τεχνολογίας κεραμικών αρχαιολογικών εύρημάτων τής νεολιθικής εποχής, ΕΕΠΣΑΠΘ, Τμήμα 'Αρχιτεκτόνων, Θ' (1982), 201 κέ.
- SIMOSKA - SANEV 1975 D. SIMOSKA - V. SANEV, The Neolithic Settlement Veluška Toumba at Bitola. Report on the protecting Excavations in 1971 and 1972, *Macedoniae Acta Archaeologica* 1 (1975), 25 κέ. (σερβικά με άγγλική περίληψη).
- SIMOSKA - SANEV 1977 D. SIMOSKA - V. SANEV, The Neolithic Settlement of Mala Toumba at the Village Trn near Bitola, *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 (1977), 215 κέ. (σερβικά με άγγλική περίληψη).
- SIMOSKA κ.ά. 1976 D. SIMOSKA - Β. ΚΙΤΑΝΟΣΚΙ - J. ΤΟΔΟΡΟΒΙĆ, The Settlement Crnobuki and the Problems concerning the Culture of the same Name in the Light of new archaeological Researches, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2 (1976), 43 κέ. (σερβικά με άγγλική περίληψη).
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ 1967 Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *Η αύγή τής θεσσαλικής προϊστορίας*, Βόλος 1967.
- THEOCHARIS 1971 D.R. THEOCHARIS, Prehistory of Eastern Macedonia, Athens Technol. Organ., Athens Center of Ekistics, *Ancient Greek Cities* 9, Athens 1971.
- TODOROVA 1978 Η. TODOROVA, The Eneolithic Bulgaria, *B.A.R.* 49, Oxford 1978 (μετάφραση από τá βουλγαρικά).

- TODOROVA 1981 H. TODOROVA, Das Chronologie-System von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien, *Slovenská Archeológia* XXIX-1 (1981), 203 κέ.
- TODOROVA 1982 H. TODOROVA, *Kupferzeitlichensiedlungen in Nordostbulgarien, Materialien zu allgemeinen und vergleichenden Archäologie (MAVA)*, Band 13, München 1982.
- TREUIL 1983 R. TREUIL, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens, Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris 1983.
- TRINGHAM 1971 R. TRINGHAM, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000-3000 B.C.*, 1971.
- VAJSOVÁ 1966 H. VAJSOVÁ, Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien, *Slovenská Archeológia* XIV-1 (1966), 5 κέ.
- WARDLE 1982 K. WARDLE, Πρώιμοι χρόνοι, *Μακεδονία* (Έκδοτική Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1982, 30 κέ.
- WELCH 1918/18 F.B. WELCH, Ancient Cities in the Strymon Valley, *BSA* 23 (1918), 64 κέ.
- WELCH 1918/19 F.B. WELCH, Prehistoric Pottery, *BSA* 23 (1918/19), 44 κέ.
- WEISSHAAR 1979α H.-J. WEISSHAAR, Nordgriechischer Import im kupferzeitlichen Thessalien, *JRGZ*, Mainz, 1979, 114 κέ.
- WEISSHAAR 1979β H.-J. WEISSHAAR, Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula und der Beginn der frühen Bronzezeit in Griechenland, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9 (1979), 385 κέ.
- WEISSHAAR 1981 H.-J. WEISSHAAR, Zur Zeitstellung der Galepsoskeramik, *XI. Internat. Symposium über das Neolithicum und die Bronzezeit*, Xanthi 4-10 Okt. 1981.
- WEISSHAAR 1982 H.-J. WEISSHAAR, Varna und die ägäische Bronzezeit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12 (1982), 321 κέ.
- WIJNEN 1982 M.-H., J.M.N. WIJNEN, *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early farming Community in Thessaly, Greece*, Leiden 1982.
- W-T A.J.W. WACE - M.S. THOMPSON, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912.

Στὸ πρόσφατο παρελθὸν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ, μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ ἐνημέρωση, μιὰ σύνοψη τῶν δεδομένων γιὰ τὴ νεολιθικὴ περίοδο στὴ Μακεδονία, βασισμένη ἀποκλειστικὰ στὴ βιβλιογραφία: ARGYRO-DAPHNI TATAKI, *The Neolithic Period in Macedonia, Master* (Philadelphia 1968) (ἀντίτυπο ὑπάρχει στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

Ἄπο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέχρι τὶς μέρες μας, οἱ γνώσεις γιὰ τὴ νεολιθικὴ περίοδο τῆς Μακεδονίας ἔχουν αὐξηθεῖ —δὲν θὰ ἔλεγε κανεὶς θεαματικὰ— μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν στὴν περιοχὴ.

Ὅπως πολλὰς φορὰς ἔχει εἰπωθεῖ καὶ γραφεῖ, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ τοὺς θέση καὶ μόνο παρουσιάζουν πολιτιστικὰ στοιχεῖα, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖ γνώση σὲ βάθος, ὄχι μόνο τῆς προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀνατολίας, ἀλλὰ καὶ τῆς προϊστορίας τῶν βαλκανικῶν χωρῶν καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης ἀκόμη.

Βασικὸς λόγος ποὺ συνέβαλε στὴν ἀνυπαρξία σχεδὸν τῆς ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς συμβολῆς στὴν ἔρευνα εἶναι τὸ ὅτι ἡ προϊστορικὴ ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε καὶ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν αἰγαιοκεντρικὴ καὶ θεσσαλοκεντρικὴ.

Δὲν κρίνεται σκόπιμο νὰ συνεχισθεῖ ἐδῶ ἡ ἔκθεση τῶν προβλημάτων ποὺ προκύπτουν, ἀλλὰ καί, τὸ κυριότερο, τῶν αἰτίων ποὺ ἔχουν ὀδηγήσει στὴν κατάσταση αὐτὴ. Πρόκειται γιὰ θέματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν πολὺ χρήσιμες, διαφωτιστικὲς καὶ διδακτικὲς παραγράφους στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.

Εἰδικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐνημέρωσης στὶς βαλκανικὲς ἔρευνες, ἡ κατάσταση θὰ ἄλλαξε μὲ τὴν παραμονὴ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἰδιαίτερα στὴ Γιουγκοσλαβία, Ἀλβανία καὶ Βουλγαρία, μὲ σκοπὸ τὴ σὲ βάθος γνωριμία μὲ ἀνθρώπους καὶ πράγματα.

Ἡ ἀντίστοιχη ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα εἶναι περιορισμένη. Συνίσταται σὲ μιὰ δεκαπενθήμερη παραμονὴ στὴν Οὐγγαρία κατὰ τὸ 1979 —στὸ πλαίσιο πολιτιστικῶν ἀνταλλαγῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν— στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐνημερώθηκε γιὰ τὶς νεολιθικὲς-πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἔρευνες στὴ χώρα αὐτὴ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἀρχαιολόγους Kalicz καὶ Makay. Ἄπο τὴ θέση αὐτὴ τοὺς ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

Τὸ Θρακολογικὸ Συνέδριο τοῦ 1978 στὸ Ploudiv (Φιλιππούπολη) τῆς Βουλγαρίας ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ μιὰ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ συγγραφέα μὲ τὰ προϊστορικὰ πράγματα τῆς χώρας αὐτῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν Μουσείων τῆς Σόφιας, τοῦ Ploudiv, τῆς Βάρνας, τῆς εἰδικὰ διασκευασμένης ὑπόγειας αἴθουσας γιὰ τὰ εὐρήματα τοῦ νεολιθικοῦ νεκροταφείου τῆς Βάρνας, κλπ., ἔγινε δυνατὸ νὰ δεῖ γιὰ πρώτη φορὰ διάφορες ἀνασκαφὲς στὴ Stara και Nova Zagora, τοὺς προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Karanovo, τοῦ Diadovo καὶ Duran Gulak, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ σημαντικότερο Στρωματογραφικὸ Μουσεῖο Προϊστορικῆς Κεραμικῆς τοῦ χωριοῦ Malka Vereja, ἔξω ἀπὸ τὴ Stara Zagora. Δυστυ-

χώς, δὲν ὑπάρχει ἀνάλογη ἐμπειρία ἀπὸ τὴν Ἀλβανία καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ μάλιστα τὴ νότια (Πελαγονία καὶ Γιουγκοσλαβικὴ Μακεδονία).

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ συγγραφέα σὲ διάφορα, θρακολογικὰ κυρίως, συνέδρια τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσει, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ θεωρία τῶν συναδέλφων τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἡ ἀρχαιολογικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ ἐκεῖ, ὅπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἀκολούθησε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐξέλιξη, ἰδίως πρόσφατα, στὸν τομέα τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ γενικότερα τῆς συνεργασίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴν ἀρχαιολογία. Ἡ θεωρητικὴ ἀρχαιολογία στρέφεται κυρίως σὲ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἀπὸ ὄλες τὶς δυνατὲς ὀπτικὲς γωνίες καθορισμὸ τῆς ἔννοιας τοῦ πολιτισμοῦ· δὲν ἔχει καμμία σχέση, ἀπὸ ὅσο εἶναι γνωστὸ, μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς νέας ἀρχαιολογίας ἢ εὐρύτερα τῆς θεωρητικῆς ἀρχαιολογίας, ἔτσι ὅπως ἐξελίχθηκε κυρίως στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Βασικὸς, πάντως, στόχος τῶν ἐρευνῶν στὶς βαλκανικὲς καὶ στὶς ἀνατολικὲς χώρες, γενικότερα, παραμένει ὁ ἐθνολογικὸς καθορισμὸς, ἢ ἐθνογένεση, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ νὰ λέγεται.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ περιέχεται οὐσιαστικὰ μιὰ στρωματογραφικὴ-χρονολογικὴ ἔνταξη τῶν δύο νεολιθικῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ ἔχει διενεργήσει ὁ συγγραφέας: Τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Δήμητρα, ἐνὸς οἰκισμοῦ στὶς ὄχθες τοῦ Ἀγγίτη, πρὸς ΒΑ. τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης, καὶ τῆς ἀνασκαφῆς στὸν οἰκισμὸ τῶν Βασιλικῶν, πρὸς Α. τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Δήμητρας εἶναι αὐτοτελὴς (βλ. Ἐπίμετρο), ἐνῶ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1983 τῆς Δήμητρας περιέχεται στὰ ἐπιμέρους κεφάλαια αὐτῆς τῆς μελέτης.

Μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἢ ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία στὴ Μακεδονία ἦταν περιορισμένη, ἂν ὄχι ἀνύπαρκτη. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ Δήμητρα ἄρχισε μὲ τὴ συνεργασία δύο συναδέλφων καὶ φίλων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη ἐνεργὸ συμμετοχὴ σὲ δύο σημαντικότερες ἀνασκαφὲς ξένων σχολῶν: τοῦ Κώστα Κωτσάκη (ἀνασκαφὴ τῆς Ἀσσήρου κοντὰ στὸν Λαγκαδὰ) καὶ τοῦ Μιχάλη Φωτιάδη (ἀνασκαφὴ τοῦ σπηλαίου Φράγχθη στὴν Ἀργολίδα).

Ὁ Μ. Φωτιάδης συνέχισε τὴ δραστηριότητά του στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, ἀσχολούμενος μὲ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα καὶ γενικότερα μὲ θέματα φυσικῆς καὶ ἀνθρώπινης οἰκολογίας στὴ λεκάνη τῶν Σερρῶν (ΦΟΤΙΑΔΙΣ 1984). Ἡ ἐργασία αὐτὴ (διδακτορικὴ διατριβὴ) κυκλοφόρησε τελικὰ τὸ 1985 μὲ τίτλο: *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.* (Indiana University 1985) (Ann Arbor, University Microfilms).

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Δήμητρας ἔγινε βέβαια μὲ σύγχρονες προδιαγραφές, στὸ πλαίσιο πάντα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ὄχι σὲ μεγάλη ἔκταση, πράγμα ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε πολλαπλάσιο χρόνο, δαπάνη καὶ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου. Ἄλλωστε, μόλις τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1983 ἔγινε δυνατὴ ἡ πολὺ γρήγορη ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὴν τομὴ II· ἢ ἀνασκαφὴ, δηλαδή, τῆς ἐπίχωσης στὴν τομὴ αὐτὴ ἔφθασε ὡς τὸ φυσικὸ (παρθένο) ἔδαφος, χωρὶς νὰ γίνουν κοσκινίσματα, παρὰ μόνον περισυλλογὴ τῶν διάφορων ὕλικῶν. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Βασιλικῶν (τομὴ I καὶ II, ποὺ εἶχε χαρακτῆρα δοκιμαστικὸ καὶ ἔγινε κατὰ τὸ 1981 καὶ ἐξῆς).

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ποὺ, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, ἀποτελεῖ μιὰ πρωταρχικὴ ἐπιμέρους σύνθεση τῶν δεδομένων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς αὐτές, εἶχε τοὺς ἐξῆς στόχους,

οί όποιοι σέ γενικές γραμμές τηρήθηκαν κατά τή συγγραφή του:

1. Νά εξομαλύνει τις μελλοντικές νεολιθικές έρευνες στη Μακεδονία και τή Θράκη, συγκεντρώνοντας, κατατάσσοντας και επανεξετάζοντας όλα τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα από τις άνασκαφές και τις έπιφανειακές έρευνες.

2. Νά καταστήσει γνωστή στην έλληνική έρευνα και βιβλιογραφία τήν αντίστοιχη τής 'Αλβανίας, νότιας Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας.

3. Νά γίνει γνωστός και νά χρησιμοποιηθεί από τή μελλοντική άνασκαφική και έπιφανειακή έρευνα ένας στρωματογραφικός, τρόπον τινά, κανόνας, κυρίως αυτός που προσφέρει ή τομή II τών Βασιλικών, αλλά και νά γίνουν δυνατές οι στρωματογραφικές συσχετίσεις και έπομένως οι χρονολογικοί καθορισμοί στους άξονες νότια Γιουγκοσλαβία-κεντρική Μακεδονία-Θεσσαλία και δυτική Μακεδονία/ 'Αλβανία-κεντρική Μακεδονία-άνατολική Μακεδονία-Θράκη-νότια Βουλγαρία. 'Επίσης, έγινε δυνατή και έλπίζεται νά ακολουθηθεί στο μέλλον μιá ενιαία χρονολογική όρολογία (τό πρόβλημα είναι τυπικό και όχι ουσιαστικό) άνάμεσα στη θεσσαλική διαδοχή τών φάσεων και σ' εκείνη του Καρανοβο.

Τό βιβλίό αυτό, σέ συνδυασμό με τή δημοσίευση τής Δήμητρας, θά άποτελέσει μιá βάση για κάθε είδους προσέγγισή μου στα θέματα τής νεολιθικής Μακεδονίας.

'Ηδη από τήν παράθεση αυτή τών δεδομένων και τήν πρώτη τους έπεξεργασία προκύπτουν πολλά θέματα, στη θεωρητική διαπραγμάτευση τών όποιων πιστεύω ότι θά επανέλθω στο μέλλον.

Τό κείμενο του βιβλίου αυτού ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1984 και, πέρα από τις άναγκαίες διορθώσεις άβλεψιών κλπ. και τήν προσθήκη στο τέλος του 'Επιμέτρου, δέν έχει έκ τών ύστέρων ένημερωθεί.

Ευχαριστώ τους έξής, συναδέλφους και μή, χωρίς τήν άμεση ή έμμεση συμβολή τών όποιων ή έργασία αυτή δέν θά ήταν δυνατή.

Τόν καθηγητή Γιώργο Χουρμουζιάδη για τήν άποδοχή του θέματος τής διατριβής μου και για τήν έπιρροή που έχει άσκήσει και άσκει στη διαμόρφωση τών άπόψεών μου, ή όποία, αν στην έργασία αυτή δέν είναι άμεσα φανερή, θεωρώ σίγουρο ότι στο μέλλον θά άποδώσει καρπούς. Τόν καθηγητή B. Hänsel (Institut für Ur- und Vorgeschichte, Berlin) για τήν παραχώρηση τών φωτογραφιών από τήν έπιφανειακή κεραμική, κλπ., τής θέσης 'Ακροπόταμος νομού Θεσσαλονίκης, θέση που έντόπισε κατά τή διάρκεια τής άνασκαφής στον προϊστορικό οικισμό του Καστανά. Τόν Κώστα Γαλλή, 'Εφορο 'Αρχαιοτήτων, για τήν παροχή στοιχείων από τις άνασκαφές του στην περιοχή τής Λάρισας. Τους καθηγητές τής προϊστορικής άρχαιολογίας Στέλιο 'Ανδρέου, Κώστα Κωτσάκη και Μιχάλη Φωτιάδη, φίλους από χρόνια, για πολλούς λόγους, τών όποιων ή παράθεση θά ξέφευγε από τὰ είωθότα και θά άπαιτούσε βιογραφικές σελίδες· τό ίδιο και τὰ όσα τους όφείλω.

Ευχαριστώ έπίσης, έκτός από όσους άναφέρονται στη δημοσίευση τής άνασκαφής τής Δήμητρας, τόν καθηγητή τής παλαιοντολογίας Γιώργο Κουφό για τήν ταύτιση του παλαιοζωολογικού ύλικού από τήν άνασκαφή τών Βασιλικών, τους συναδέλφους Μαρία Τσιμπίδου, 'Επιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων, για τή διόρθωση άβλεψιών κατά τή δακτυλογράφηση, και Μάνθο Μπέσιο, 'Επιμελητή 'Αρχαιοτήτων, για τήν υπόδειξη προϊστορικών οικισμών στην Πιερία, τους όποιους ό ίδιος έντόπισε· τους φίλους άρχαιολόγους Μαρία Παππά, Χρίστο Γκατζόλη και τή φίλη άνθρωπολόγο 'Αναστασία Καρακασίδου, για τήν άμισθη συμμετοχή τους στην άνασκαφή τών Βασιλικών και κάθε άλλη πολύτιμη

βοήθειά τους: τὴ Μαρία Βουλαλᾶ, σχεδιάστρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καὶ Ἑλένη Κοτσαγιώργη γιὰ τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς Δήμητρας ἀντίστοιχα· τοὺς φύλακες ἀρχαιοτήτων, Ἀμφιπόλεως Ἀλέκο Κοχλιαρίδη, Δράμας Δημήτριο Χαρίσκο καὶ Βέργης Νιγρίτας Παναγιώτη Ρίζο, γιὰ κάθε εἶδους διευκόλυνση· τὴν Ἄννα Μιχαηλίδου, ἀρχαιολόγο, γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτοτυπιῶν· τὸν Ἰωακείμ Παπάγγελο, ἀρχαιολόγο, καὶ τὸν φίλο Πάνο Θεοδωρίδη, ἀρχιτέκτονα καὶ εἰδικὸ στὴ μακεδονικὴ ἱστορικὴ τοπογραφία, γιὰ τοπογραφικὲς πληροφορίες· τὸν Βαγγέλη Κυριακούδη, ἐπιστημονικὸ συνεργάτη τοῦ ΙΜΧΑ, γιὰ τὸν δανεισμὸ τευχῶν περιοδικοῦ· ὅλους τοὺς συναδέλφους, ποὺ κατὰ καιροὺς μοῦ παραχώρησαν ἀδημοσίευτες μελέτες τους καὶ φωτοτυπίες.

Εὐχαριστῶ τὴ Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ παρέσχε. Ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς δραστηριότητα καὶ προσφορὰ ἄσκησε ἐπάνω μου βαθιὰ ἐπίδραση.

Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὴν Ἰουλία Βοκοτοπούλου, Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, γιατί μοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὰ χρυσὰ κοσμήματα τῆς Ἀραβησοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχε ἐντοπίσει στὴ χρυσοθήκη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ποὺ ἀνέλαβε τὴ δημοσίευση τῆς διατριβῆς αὐτῆς, τὸν προϊστάμενο δημοσιευμάτων τῆς Ἀντώνη Χριστοδούλου, καθὼς καὶ τὴν ἀρχαιολόγο Γιάννα Τσεκούρα, ἡ ὁποῖα ἀνέλαβε τὶς διορθώσεις καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου, καὶ τὴ Ρούλα Γιαννουλάκη γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια.

Δ.Β.Γ.

Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

A. ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ

Οί γλωσσικές, κατά κύριο λόγο, δυσκολίες για τη γνώση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὶς βαλκανικὲς χῶρες ἔχουν τὶς πρόσφατες δεκαετίες σχετικὰ ξεπερασθεῖ, κυρίως γιατί ἔχει ἀυξηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική. Ἀπὸ τὴ βαλκανικὴ πλευρά, ὄχι μόνο ὀργανώθηκε σὲ σημείο ἀξιοθαύμαστο ἢ προϊστορικὴ ἔρευνα, καὶ μάλιστα ἢ προγραμματισμένη, ἀλλὰ καθιερώθηκαν διάφορα συνέδρια πού γίνονται σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα. Μὲ ἀφορμὴ τὰ συνέδρια αὐτά, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴ γόνιμη παρουσία σοβιετικῶν καὶ δυτικῶν εἰδικῶν στὶς χῶρες αὐτές, ἔγινε δυνατὸ νὰ διαδοθοῦν ὄχι μόνο οἱ νέες πρακτικὲς-θεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς προϊστορικῆς ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ νὰ πραγματοποιηθοῦν νέες ἀνασκαφὲς σὲ συνεργασία μὲ ἀρχαιολόγους τῶν χῶρων αὐτῶν, καθὼς καὶ νὰ γραφοῦν νέες συνθέσεις γιὰ τὶς διάφορες προϊστορικὲς ἐποχές. Ἀναμένεται τὸ ἐνδιαφέρον νὰ γίνῃ μεγαλύτερο μὲ τὴν ἀυξανόμενη ἀνάγκη γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ χώρου αὐτοῦ, πού δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἄποψης τῆς αὐτονομίας τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, τόσο ὡς πρὸς τὴ γένεση τοῦ παραγωγικοῦ σταδίου, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα τῆς κατοίκησης καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς μεταλλουργίας. Ἡ ἐνίσχυση, ὡστόσο, τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δὲν σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τοὺς στόχους τῆς προϊστορικῆς ἔρευνας στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης (δηλαδὴ στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη-Ἀνατολία).

Δὲν θὰ ἀναλυθοῦν ἐδῶ, ἔστω περιληπτικά, οἱ διαφορὲς αὐτές, οὔτε καὶ ἐκεῖνες ἀνάμεσα στὶς χῶρες τῆς Δύσης· πρόκειται γιὰ θέματα πού ἀπαιτοῦν ξεχωριστὴ συστηματικὴ διαπραγμάτευση. Θὰ ἀναφερθεῖ μόνο μία διαφορὰ: Στὶς βαλκανικὲς, ἰδιαίτερα, χῶρες γίνεταὶ μεγάλη προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνογένεσής τους. Ἀνάλογη ἐρευνητικὴ θέση βέβαια, ἐντονότατη μάλιστα, εἶχε καὶ ὁ Θεοχάρης, ξεκινώντας ὁμως ἀπὸ τὴν ἀντίρρησή του στὴν εὐκόλη λύση τῶν μεταναστεύσεων, μιὰ ἄποψη πού σχεδὸν κυριάρχησε στὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, κυρίως κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ '60, καὶ πού ἐπιβιώνει πολλὲς φορὲς ἔντονα μέχρι τὶς μέρες μας.

Ἀναφέρουμε, τέλος, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ Müller-Karpe (*M-K*), εἰδικὰ κεφάλαια τοῦ ἀναθεωρημένου τόμου III τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Cambridge, γραμμένα ἀπὸ κορυφαίους προϊστορικοὺς τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, εἶναι ἀφιερωμένα στὶς περιόδους τῆς βαλκανικῆς προϊστορίας. Οἱ συνθέσεις αὐτές καὶ ἄλλες μερικότερες, πού θὰ ἀναφερθοῦν στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο ἀντικαταστήσει τὶς παλιὲς τοῦ Childe, ἢ ἐπιρροὴ τῶν ὁποίων ὑπῆρξε πασίγνωστη. Ἡ σύνθεση τῆς Tringham ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἔγκυρη καὶ πολὺτιμη (TRINGHAM 1971).

1. Βουλγαρία

Ἡ ἔρευνα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στὴ Βουλγαρία εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ. Ἀρχισε νὰ γίνεταὶ γνωστὴ στὸ εὐρύτερο ἀρχαιολογικὸ κοινὸ κυρίως κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαε-

τίας του '60, με την παρουσίαση από τον Georgiev της στρωματογραφίας του Karanovo, του σημαντικότερου και πληρέστερα έρευνήμένου, αλλά άδημοσίετου άκόμη, νεολιθικού-πρώιμης έποχής του χαλκού οικισμού της Βουλγαρίας (GEORGIEV 1961).

Πλήρη στοιχεία (όνόματα άνασκαμμένων οικισμών, άνασκαφείς, δημοσιεύσεις) για την έρευνα στη χώρα αυτή, έρευνα που άρχισε στα τέλη του περασμένου αιώνα, μπορεί να βρεθεί κανείς σε δύο συνοπτικές, αλλά περιεκτικές θεωρήσεις του GEORGIEV (GEORGIEV 1961 και GEORGIEV 1967). Έξαιρετικά χρήσιμα βοηθήματα είναι ή από τον Müller-Karpe (*M-K*) συνοπτική παράθεση των γνωστών στοιχείων και ό κατάλογος 16 άνασκαμμένων θέσεων, με τον γνωστό τρόπο που άκολουθείται στην πολύτιμη αυτή σύνθεση των δεδομένων της προϊστορίας σε παγκόσμιο επίπεδο.

Σε σύνθεση των πρόσφατων άνασκαφικών έρευνών έχει προχωρήσει ή Todorova (TODOROVA 1978). Έκτός από την περιγραφή των διάφορων σταδίων της έρευνας, δίνεται πλήρης κατάλογος με τις άνασκαμμένες θέσεις και νεκροταφεία της χαλκολιθικής έποχής (χάρτες 4 και 5), καθώς και χάρτης με τα στίγματα όλων των χαλκολιθικών θέσεων και μερικών νεολιθικών (δηλαδή της αρχαιότερης νεολιθικής) της Βουλγαρίας (χάρτης 3), που θα πρέπει να είναι περισσότερες από 500. Τα έρευνήμενα νεολιθικά-χαλκολιθικά νεκροταφεία είναι 15 (χάρτης 15).

Πρόσφατα, έχουν δημοσιευθεί πλήρως δύο άνασκαμμένοι κατά τα τελευταία χρόνια χαλκολιθικοί οικισμοί στο Goliamo Delčeno και στη Viniča (*G-D* 1975· RADUNČEVA 1976). Τα δεδομένα όλων αυτών των μεγάλων βουλγαρικών άνασκαφών της τελευταίας δεκαεπταετίας, ιδίως της βορειοανατολικής Βουλγαρίας, συγκέντρωσε πρόσφατα ή Todorova (TODOROVA 1981). Θα έπρεπε βέβαια έδω να άναφερθεί και ή δημοσίευση του οικισμού Ezego, που έχει και χαλκολιθικά στρώματα (*Ezero* 1979).

Σύνθεση, τέλος, των περιβαλλοντολογικών δεδομένων της νότιας Βουλγαρίας, με έφαρμογή των άπόψεων της παλαιοοικονομίας, όλοκλήρωσε πρόσφατα ό Denzel (DENNEL 1978).

2. Γιουγκοσλαβία

Στην τεράστια αυτή χώρα, που καλύπτει μιá έκταση άνάμεσα στην κεντρική Εύρώπη και στα νότια Βαλκάνια, ή έρευνα έχει προχωρήσει πολύ. Γνωστότεροι για τό ευρύτερο αρχαιολογικό κοινό είναι οι οικισμοί του Starčeno, που ουσιαστικά παραμένει άδημοσίετο, και της Viniča, οικισμοί που έδωσαν τό όνομά τους στους γνωστότερους πολιτιστικούς κύκλους ή «όμάδες», κατά την όρολογία των Γιουγκοσλάβων, και καλύπτουν την αρχαιότερη, μέση και τη νεότερη φάση της νεολιθικής περιόδου αντίστοιχα.

Τά μέχρι και τό 1958 άποτελέσματα της έρευνας συγκέντρωσε ό Milutin Garašanin (GARASANIN 1958). Μέχρι και τό 1967, στο νότιο τμήμα της Γιουγκοσλαβίας, τό όποιο και μās ενδιαφέρει περισσότερο, τά άποτελέσματα των έρευνών δέν είχαν ουσιαστικά μεταβληθεί (HAUPTMANN 1967). Τό ίδιο συνέβαινε και μέχρι τό 1973, τουλάχιστον για την «όμάδα» Viniča. Τή χρονιά αυτή εκδίδεται στα σερβικά, με γαλλική περίληψη, ένα συνθετικό έργο για την προϊστορία της χώρας αυτής από τον Garašanin (GARASANIN 1973). Για τις θέσεις της «όμάδας» Starčeno, που έρευνήθηκαν σ' αυτό τό διάστημα, μπορεί να άνατρέξει κανείς στον Garašanin (GARASANIN 1973, 18 κέ.). Τό κενό, για τη δυτική τουλάχιστον βιβλιογραφία, μέχρι και τό 1981, ειδικότερα για τον πολιτισμό Viniča, καλύπτει τό σημαντικό βιβλίο του Chapman, στο όποιο συγκεντρώνονται και άναλύονται τά άνασκαφικά στοιχεία (CHARMAN 1981). Για να εκτιμήσει κανείς την εξέλιξη της άνασκαφικής και έπιφανειακής έρευνας του πολιτισμού αυτού, άρκει να συγκρίνει τους καταλόγους των προϊστορικών θέσεων που παραθέτει ό Garašanin (GARASANIN 1958) και ό Chapman (CHARMAN 1981): Οί γνωστές θέσεις

έχουν δεκαπλασιασθεί. Τò κενò πòυ ùπìρχε στìν έρευνα τìς νεότερης, κυρίως, νεολιθικìς περιòδου στì νότια Γιουγκοσλαβία καλύπτεται με νεότερες έρευνες, πòυ έγιγαν γνωστές απò τò βραχύβιο περιοδικò *Macedoniae Acta Archaeologica*: Στì *Veluška Tumba* κοντά στì *Bitola*, στò *Crnobuki*, στò *Zelenikovo* κοντά στὰ Σκόπια, στò *Karaman* κοντά στì *Bitola*, στìν *Čuca* κοντά στìν *Topolčani* καì στì *Mala Tumba* κοντά στì *Bitola*. Τìν ιστορία, πορίσματα, κλπ., τών αμερικάνικων ανασκαφών στì χώρα αυτì συνοψίζει ó Ehrich (EHRICH 1977). Πρόσφατα, δημοσιεύθηκαν τὰ προκαταρκτικὰ πορίσματα τìς έρευνας Ἀμερικανών αρχαιολòγων στìν περιοχή τού *Mogava* (*Journal of Field Archaeology*, 9, 2, 1982, 199 κέ.).

Τέλος, αναφέρεται ή ανασκαφή πòυ έγινε απò τìν *Gimbutas* καì τούς συνεργάτες της στòn οικισμό *Anza*, στò *Anzabegovo* κοντά στὰ Σκόπια, με òλες τìς σύγχρονες ανασκαφικές προδιαγραφές (*Anza* 1976). Καì βέβαια, θὰ ήταν παράλειψη νὰ μὴν αναφερθòν οί αφιερωμένοι στìν προϊστορία πέντε πρώτοι τόμοι τìς ιστορίας τìς Γιουγκοσλαβίας· οί τέσσερις έχουν ήδη έκδοθει, ενώ ó πέμπτος πòυ εἶναι αφιερωμένος στìν έποχή τού σιδήρου θὰ έκδοθει προσεχώς (έκδοση τìς Ἀκαδημίας Βοσνίας καì Ἑρζεγοβίνης).

3. Ἀλβανία

Πρὶν απò μιὰ δεκαετία, οί προϊστορικές έρευνες στì χώρα αυτì ήταν περίπου άγνωστες. Πρόσφατα, μέσα απò τὰ περιοδικὰ *Pirgia* καì *Studia Albanica*, άρχισαν νὰ παρουσιάζονται δημοσιεύσεις ανασκαφών καì γενικές συνθέσεις με πλήρεις μεταφράσεις, κυρίως στὰ γαλλικά, γιὰ τìς διάφορες έποχές (γιὰ τì νεολιθικì περιòδο βλ. PRENDI 1976)· οί δημοσιεύσεις αυτές έδειξαν τìν πρόοδο πòυ έχει γίνει στìν έρευνα τών διάφορων προϊστορικών έποχών τìς χώρας αυτìς. Ὁ Prendi έκθέτει τὰ πορίσματα τών έρευνών στì σειρά τìς C.A.H. (*C.A.H.*, 187 κέ.). Ἔτσι, γιὰ πρώτη φορά γίνεται γνωστὴ ή αλβανικὴ έρευνα στò ευρύτερο κοινò. Ἐντελώς πρόσφατα ή έρευνα έχει ένταθει πολὺ (π.χ. περιοχή *Δοβρουτσάς*).

Παραλείπουμε νὰ αναφέρουμε έδω τìν έρευνα στòn υπόλοιπο βαλκανικò χῶρο (Ρουμανία, Ουγγαρία), άλλὰ καì τòn μικρασιατικò, γιὰτι οί περιοχές αυτές, αν καì θὰ μὰς απασχολήσουν, δὲν έχουν άμεση γειτονία με τòn χῶρο πòυ εξετάζουμε, άλλὰ καì γιὰτι με τìς γενικότερες συνθέσεις, πòυ έχουμε ήδη αναφέρει, ó αναγνώστης τìς εργασίας αυτìς έχει τì δυνατότητα μιὰς άρχικìς ενημέρωσης γιὰ τìς νεολιθικές έρευνες τών περιοχών αυτών.

4. Μακεδονία-Θράκη

Ἡ σημαντικότερη συμβολή, πòυ παραμένει μέχρι καì τìς μέρες μας άξεπέραστη, εἶναι τού Ἄγγλου αρχαιολòγου W.A. Heurtley. Ὁ Heurtley ùπìρξε δραστήριο μέλος τìς Ἀγγλικìς Ἀρχαιολογικìς Σχολìς καì τò πρόγραμμα, τόσο τìς επιφανειακìς, òσο καì τìς ανασκαφικìς έρευνας πòυ εἶχε καταρτίσει, òχι μόνο τò òλοκλήρωσε, άλλὰ καì τò δημοσίευσε (*P.M.*). Τò συνθετικò αυτò έργο εξακολουθεἰ καì στìς μέρες μας νὰ διατηρεἰ τìν άξία του καì σχεδòν νὰ εἶναι άξεπέραστο, γιὰτι:

1. Ἀναφέρεται σὲ òλες τìς γνωστές ως τότε έποχές τìς προϊστορίας τìς Μακεδονίας (νεολιθικὴ, έποχή τού χαλκοῦ καì έποχή τού σιδήρου). Τὰ συμπεράσματα βασίζονται σὲ δεδομένα, τὰ òποια προέκυψαν απò ανασκαφές πòυ διενήργησε ó ἴδιος σὲ διάφορους προϊστορικούς οικισμούς τìς δυτικìς καì κεντρικìς Μακεδονίας, καθὼς καì σὲ επανεξέταση τών δεδομένων απò òσους εἶχαν διενεργήσει στò μεταξύ ανασκαφές.
2. Προχωρεἰ, òσο τὰ μέσα καì οί επιστημονικές δυνατότητες τìς έποχìς τού επέτρεπαν, σὲ συνεργασίες με ειδικούς γιὰ τìν εξέταση διάφορων ὕλικών.
3. Συνοψίζει τυπολογικὰ καì χρονικὰ τὰ δεδομένα τών ανασκαφών του με τὰ δεδομένα, τόσο τìς υπόλοιπης Ἑλλάδας, òσο καì με τών Βαλκανίων καì τìς Μικρὰς Ἀσίας. Ἀξίζει, έπίσης,

νά σημειωθεί ότι ανάμεσα σ' αυτούς που δούλεψαν αρχικά στη Μακεδονία ήταν και ο Wace μαζί με τον Hutchinson, δύο δηλαδή από τους σημαντικότερους αρχαιολόγους του αγγειακού πολιτισμού.

Δυστυχώς, όλος αυτός ο πρίν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ένθουσιασμός που χαρακτήρισε την έρευνα του χώρου αυτού, καταφανέστατος στα μεστά κείμενα του Heurtley, αλλά και στην αλληλογραφία του με το Μουσείο Θεσσαλονίκης, σταμάτησε μετά το 1940. Τόν ένθουσιασμό αυτό είχε ακολουθήσει και η ελληνική πλευρά, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, σε σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες και το βαθμό της ειδίκευσης των Ελλήνων αρχαιολόγων. Έγιναν, λοιπόν, οι εξής ανασκαφές ή καλύτερα τομές, χωρίς κανένα πρόγραμμα και χωρίς ποτέ να δημοσιευθούν: 'Από τον Στρατή Πελεκίδη και τον Στίλωνα Κυριακίδη το 1929-30, στον σημαντικό νεολιθικό-πρώιμης εποχής του χαλκού οικισμό της Παραδημής Κομοτηνής, από τον Κοτζιά στην Τούμπα του Ούρδα, στην περιοχή του Σωχοῦ (YEX) το 1937, και από τον Κοτζιά στην περιοχή του Στίβου Θεσσαλονίκης (Στίβος Α και στην πλατεία του χωριού), καθώς και στην περιοχή Μεσημερίου (1935). Στην τελευταία μάλιστα, αν κρίνει κανείς από τις ενδείξεις των κιβωτίων, έτσι όπως είναι διευθετημένα σήμερα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, είχε προχωρήσει, αντίθετα με την τομή στον Στίβο, σε άπλες στρωματογραφικές διακρίσεις. Αυτό είναι ο από ελληνικής πλευράς άπολογισμός της προπολεμικής προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία. Σημειώνουμε, επίσης, εδώ ότι οι έρευνες του Κεραμοπούλλου στη δυτική Μακεδονία δεν προώθησαν την προϊστορική έρευνα.

Στο πλαίσιο της μεγάλης ανασκαφής της 'Αμερικανικής 'Αρχαιολογικής Σχολής στην 'Ολυνθο, ο Μυλωνάς ανέσκαψε συστηματικά, για τα μέτρα της εποχής, τον νεολιθικό οικισμό της 'Ολύνθου που βρίσκεται στα όρια της αρχαίας πόλης (ΟΙ. Ι). 'Η δημοσίευση αυτή αποτελεί και τη σημαντικότερη συμβολή στην προϊστορία της περιοχής πρίν από το έργο του Heurtley (P.M.). 'Ο ίδιος έρευνητής (το 1928 είχε ήδη ολοκληρώσει μια σύνθεση για τη νεολιθική έρευνα στην 'Ελλάδα, ΜΥΛΩΝΑΣ 1928) μαζί με τον Μπακαλάκη έρευνήσε τους νεολιθικούς οικισμούς του 'Ακροποτάμου, στην περιοχή της αρχαίας Γαληψού και του Πολυστύλου, στην περιοχή των αρχαίων Φιλίππων (MYLONAS 1941· ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938). Αυτές οι δύο έρευνες αποτελούν και τη σημαντικότερη συμβολή στην προϊστορία της ανατολικής Μακεδονίας πρίν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Δυστυχώς, τα εύρηματα από τις δύο αυτές ανασκαφές χάθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40. Παλιότερα, ο Fernantin είχε κάνει κάποιες έρευνες στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τάς. 'Επιφανειακές έρευνες, κατά μήκος του Στρυμόνα, είχε κάνει ο Welch κατά το 1918-19.

'Οπως είναι γνωστό, στην κεντρική Μακεδονία πρίν από τον Heurtley εργάσθηκε ο L. Rey, ο Γάλλος αυτός πρωτοπόρος της προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία, που μετείχε στο γαλλικό έκστρατευτικό σώμα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Με βάση τον Heurtley, θα μπορούσαν εδώ να αναφερθούν τα εξής για την προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία, πρίν από το έργο του (P.M., XIV κέ.): 'Επιφανειακά εύρηματα και παρατηρήσεις για το σχήμα των προϊστορικών οικισμών δημοσίευσαν οι Schmidt, Träger και οι Wace-Thomson. Κατά τον πόλεμο, επιφανειακές έρευνες πραγματοποίησαν 'Αγγλοι και Γάλλοι αρχαιολόγοι που μετείχαν στα στρατεύματα των χωρών τους, αλλά σε ανασκαφές προχώρησαν μόνο οι Γάλλοι με επικεφαλής τον Rey, ο οποίος και δημοσίευσε τα πορίσματά του (REY 1917). Στο βιβλίο αυτό, εκτός από την πληθώρα του δημοσιευμένου υλικού, υπάρχουν και αεροφωτογραφίες και τοπογραφίες θέσεων που είναι σημαντικές για τη σημερινή έρευνα. 'Ο Rey έκανε δοκιμαστικές τομές στον προϊστορικό οικισμό του Σέδες (Θέρμη), στη Γόνα και στους Καπουτζήδες (Πυλαία). Στις δύο από αυτές τις θέσεις αντιπροσωπεύεται ή

νεολιθική περίοδος (NN), στη Θέρμη δηλαδή και στην Πυλαία. Το σύνολο, ωστόσο, του επιφανειακού-άνασκαφικού υλικού, που διαπραγματεύθηκε ο Rey, αφορά την εποχή του χαλκού. Η έρευνα του Casson, το βιβλίο του οποίου είναι ακόμη χρήσιμο για την προϊστορία και την ιστορική τοπογραφία της Μακεδονίας (CASSON 1926), δεν θα μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ γιατί ἀναφέρεται στὸ σύνολό της στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου. Καὶ ὁ Casson, μαζί φυσικά με τὸν Heurtley, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προσέφερε ἕνα συγκεκριμένο καὶ γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς καλὰ δημοσιευμένο υλικό, ἔδωσε ἀπαντήσεις στὰ προβλήματα πού ἡ ἐρευνά του προκάλεσε, ἀπαντήσεις πού σὲ γενικὲς γραμμὲς ἰσχύουν καὶ σήμερα, καὶ συνέδεσε τὰ προβλήματα αὐτὰ με τὰ ἀντίστοιχα τοῦ εὐρύτερου βαλκανικοῦ καὶ αἰγαιακοῦ χώρου.

Ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς τοῦ Heurtley, πού ἡ δραστηριότητά του στὴ Μακεδονία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1924 καὶ μετὰ, θὰ ἀναφερθοῦν μόνο αὐτές, στίς ὁποῖες ἔχει ἐρευνηθεῖ καὶ νεολιθικὴ κατοίκηση:

1. Βάρδινο ἢ Λιμνότοπος. Ἡ ἐρευνα ἄρχισε τὸ 1924· ἀκολούθησαν ὀκτὼ ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὸν χειμῶνα τοῦ 1924, μαζί με τὸν Cuttle, πραγματοποιεῖ ἐπιφανειακὴ ἐρευνα σὲ οἰκισμοὺς τῆς Χαλκιδικῆς γιὰ νὰ καταρτίσει ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα· παράλληλα, ἀρχίζει καὶ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τοῦ Casson καὶ τὸ 1926 ἐκδίδεται τὸ βιβλίο του, πού ἦδη ἀναφέρθηκε. Γιὰ τὸ τμήμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πού ἀφιερώνεται στὴν προϊστορία, ἡ κριτικὴ θέση τοῦ Heurtley εἶναι ὅτι στηρίζεται σὲ ἀνεπαρκῆ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Τὴν ἴδια περίοδο ἐπισκέπτεται προϊστορικὲς θέσεις στὴν περιοχή τοῦ Μοναστηριοῦ (σημερινὴ Bitola).

2. Στὸν Ἅγιο Μάμα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1928.

3. Στὸ Σαρατσὲ ἢ Περιβολάκι τὸ 1928 (μὴ στρωματογραφημένη NN κεραμική).

4. Στὰ Κριτσανὰ τὸ 1929.

5. Στὰ Σέρβια τὸ 1930.

6. Στὸ Ἄρμενοχώρι τὸ 1931.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ σημαντικότερη προσφορὰ τοῦ Heurtley στὴ νεολιθικὴ ἐρευνα εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ του στὰ Σέρβια. Στὸν κατάλογο τῶν θέσεων, πού ἀμέσως μετὰ παραθέτει (*P.M.*, XXII), καὶ στὸν ὁποῖο περιλαμβάνει κατὰ γεωγραφικὲς ἐνότητες ὅλες τίς μέχρι τότε γνωστὲς προϊστορικὲς θέσεις, τόσο τίς ἀνασκαμμένες, ὅσο καὶ τίς γνωστὲς ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα — ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση ἢ τὴν ἐκ νέου ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ ἀπὸ τὸν French (FRENCH 1967)— ὅλες οἱ ἀναφερόμενες, με βάση τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ, ὡς νεολιθικὲς θέσεις εἶναι πράγματι νεολιθικὲς. Τὸ ἴδιο μάλιστα ἰσχύει καὶ γιὰ τίς ἄλλες ἐποχές.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ ὅλες αὐτές τίς ἐρευνες, ἀλλὰ καὶ πολλὰ χρόνια μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμο, δὲν ἐντοπίσθηκε ἐπίπεδος σχετικὰ οἰκισμὸς, ἂν καὶ γύρω ἀπὸ τέτοιες θέσεις (π.χ. Βασιλικά C) εἶχαν ἐντοπισθεῖ ἄλλες με τὸ τόσο χαρακτηριστικὸ σχῆμα τῆς τούμπας. Αὐτὸ συνέβη, γιατί οἱ «τύποι» τῆς τούμπας ἢ τῆς τούμπας πάνω σὲ τράπεζα θεωρήθηκαν ὅτι εἶναι ἀποκλειστικοὶ γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ γενικότερα ἕνα εἶδος οἰκιστικοῦ ἀρχετύπου τῆς μακεδονικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς θεσσαλικῆς προϊστορίας.

Τὰ δεδομένα ὄλων αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ αἰῶνα μας ἔγιναν μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμο ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας γενικότερων συνθέσεων. Πρῶτα ἀπὸ τὸν Milošević, τὸν πρόσφατα (1978) χαμένο μεγάλο αὐτὸ προϊστορικὸ, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπισε συνολικὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς νεότερης νεολιθικῆς τῶν Βαλκανίων, με βάση κυρίως τὴ στρωματογραφία τῆς Vinča, στὴν κλασικὴ του διατριβὴ (MILOŠEVIĆ 1949). Ἀργότερα ὁ Schachermeyr, ὁ γηραιὸς καὶ χαλκέντερος γνώστης τῶν δύο ἀξεχώριστων, ὅπως συνηθίζει νὰ λέει, κλάδων, δηλαδή τῆς προϊστορίας καὶ τῆς ἱστορίας, εἶδε ἀπὸ κοντὰ τόσο τὸ υλικὸ τοῦ Heurtley, ὅσο καὶ τὸ υλικὸ ἀπὸ ἄλλες περιοχές (Θεσσαλία, Θράκη, Βαλκανίων), καὶ διατύπωσε γενικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἔνταξή του σὲ εὐρύτερους πολιτιστικοὺς κύκλους τῶν Βαλκα-

νίων, χρησιμοποιώντας, όπως και ο Milošević, την προσφιλή του και μέχρι τις μέρες μας έρμηνευτική θέση-πανάκεια των μεταναστεύσεων για τη λύση του προβλήματος της πολιτιστικής αλλαγής (SCHACHERMEYR 1954, 1955, 1962, 1976).

Κατά τις αρχές της δεκαετίας του '60, ο Θεοχάρης, ο πρόσφατα και αυτός χαμένος (1978) κορυφαίος μας προϊστορικός, έστρεψε ένα μέρος των ενδιαφερόντων του στη Μακεδονία και άρχισε συστηματική ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Ντικιλί Τάς, κοντά στους αρχαίους Φιλίππους (*N.E.*, 347, όπου και πλήρης βιβλιογραφία για τις ανασκαφές στον οικισμό αυτό). Οι ανασκαφές αυτές άρχικά ξεκίνησαν σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, στην άρμοδιότητα της οποίας πέρασαν άμέσως μετά. Την ανασκαφική έρευνα διηύθυνε για μερικές περιόδους, μέχρι και το 1970, ο επίσης πρόσφατα χαμένος κορυφαίος Γάλλος προϊστορικός Deshayes (1979). Η ανασκαφή παραμένει άδημοσίευτη· ωστόσο, τα πορίσματά της έχουν περάσει στη βιβλιογραφία, κυρίως ύστερα από μια περιεκτική σύνθεση του Deshayes (DESHAYES 1970).

Πρόσφατα, επανήλθε το ενδιαφέρον για τη δημοσίευση της γαλλικής, τουλάχιστον, συμμετοχής· επικεφαλής μιας ομάδας με παλιούς και νέους συνεργάτες είναι ο Treuil, ενώ ο Séfériadès δημοσίευσε πρόσφατα ακόμη μια χρήσιμη και συνθετική προδημοσίευση (SÉFÉRIADÈS 1983).

Καρπός, πάντως, της ένασχόλησης του Θεοχάρη με την προϊστορία της ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης υπήρξε ένα πολύ χρήσιμο βιβλίο, στο πλαίσιο της σειράς των Αρχαίων Έλληνικών Πόλεων του Αθηναϊκού Τεχνικού Όμιλου. Στο βιβλίο αυτό συγκεντρώθηκαν για πρώτη φορά όλα τα δεδομένα, οί κατάλογοι των προϊστορικών θέσεων, ή ως τότε βιβλιογραφία και δόθηκαν απαντήσεις, περιγραφικές βέβαια και εμπειρικές, εξαιτίας της έλλειψης ειδικών μελετών, στο πρωτοποριακό έρωτηματολόγιο της σειράς αυτής (THEOHARIS 1971).

Στην ίδια δεκαετία: α. Στη Θράκη, ο Μπακαλάκης συνέχισε τις ανασκαφές στην Παραδημή (*Paradimi*), έγινε μικρή τομή από τη Ρωμιοπούλου στον προϊστορικό οικισμό της Λαφρούδας Ξάνθης και από τον Πεντάζο στο σπήλαιο της Μαρώνας (*N.E.*, 347)· η Παραδημή είναι ή πρώτη και ή μόνη δημοσιευμένη συστηματική ανασκαφή νεολιθικού οικισμού στην Ελλάδα, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. β. Άρχισαν, με όλες τις σύγχρονες προδιαγραφές, οί ανασκαφές της Άγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Νέα Νικομήδεια Βεροίας (1960-64) από τον Rodden κ.ά. (*N.E.*, 348), και στους Σιταγρούς Δράμας από τον Renfrew κ.ά. (*N.E.*, 348).

Στο χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο αυτών ανασκαφών, ο D. French συνέταξε τον κατάλογο των προϊστορικών θέσεων της κεντρικής Μακεδονίας (FRENCH 1967) και έγραψε μια σειρά από άρθρα που αναφέρονται στη Μακεδονία, προσεγγίζοντας αναλυτικά το πρόβλημα της κεραμικής εξάπλωσης-διαφοροποίησης των διάφορων κεραμικών κατηγοριών, την περιγραφή, τη χρονική τους ένταξη και τη συσχέτισή τους με αντίστοιχες κατηγορίες ή συγκεκριμένα γνωρίσματα από άλλες περιοχές, ιδίως από την Ανατολία. Τον κατάλόγό του, ο οποίος αναφέρθηκε ήδη, μπορεί να θεωρήσει κανείς μία από τις σημαντικότερες προσφορές στην προϊστορία της Μακεδονίας, μετά το έργο του Heurtley, γιατί συγκέντρωσε όλη τη μέχρι τότε βιβλιογραφία κατά οικισμό, ξεκαθάρισε το περίπλοκο πρόβλημα των μετονομασιών κάθε οικισμού, περιέγραψε τοπογραφικά και γεωγραφικά, ύστερα από αυτοψία, καθένα οικισμό χωριστά, συνέλεξε επιφανειακή κεραμική από όλους σχεδόν τους οικισμούς, τη χαρακτήρισε και τη χρονολόγησε· ακόμη, έντόπισε νέες θέσεις και ξεκαθάρισε την ασάφεια που υπήρχε σχετικά με τις θέσεις, στις οποίες επιφανειακά αντιπροσωπεύεται ή ΠΕΧ.

Με βάση την επιφανειακή κεραμική που φυλάσσεται στο Πανεπιστήμιο του Marburg, οί

Garašanin και Dehn για πρώτη φορά συσχέτισαν κεραμικές κατηγορίες από διάφορες προϊστορικές θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας με διάφορες βαλκανικές πολιτιστικές ομάδες (GARAŠANIN 1963)· παράλληλα, ο Hauptmann έκανε τις πρώτες συσχετίσεις των ανασκαφών στην Όλυνθο με νεότερο ανασκαφικό υλικό από τη νότια Γιουγκοσλαβία, κυρίως από το Zelenikovo (HAUPTMANN 1967).

Κατά τη δεκαετία του '70 και μέχρι τις μέρες μας, η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη εντόπισε για πρώτη φορά νεολιθική κατοίκηση στη Θάσο, ενώ παράλληλα ανέσκαψε νεολιθικά στρώματα στον οικισμό του Καστρίου Θεολόγου Θάσου, τον οποίο —και κατά κύριο λόγο, βέβαια, τὰ γύρω από τον οικισμό σημαντικότερα νεκροταφεία της ΠΕΣ— ανασκάπτει συστηματικά από το 1969 (N.E., 348). Επίσης, ανέλλιπώς ανέφερε στα Χρονικά του 'Αρχαιολογικού Δελτίου τις προϊστορικές θέσεις που εντόπιζε σε όλη την ανατολική Μακεδονία.

Το 1973 δημοσιεύεται η σύνθεση του Θεοχάρη και άλλων για τη νεολιθική Ελλάδα (N.E.), μεταφρασμένη και στα αγγλικά, σύνθεση που αποτελεί μέχρι την εποχή της τη σημαντικότερη συμβολή από ελληνικής πλευράς· στη συμβολή αυτή μετέχουν και ξένοι, ειδικοί επιστήμονες με διάφορα θέματα, κυρίως σχετικά με την προβληματική της αρχαιολογίας του περιβάλλοντος. Μεγάλη ώθηση στα θέματα αυτά έδωσαν οι σύγχρονες ανασκαφές που αναφέραμε, ιδίως στους Σιταγρούς, στον Σάλιαγκο και στη Φράγγθη. Στη σύνθεση του Θεοχάρη, που προηγείται από τις συνεργασίες των ειδικών, περιέχονται σποραδικά όλα τὰ μέχρι τότε γνωστά στοιχεία της προϊστορίας της νότιας Βαλκανικής. Ο τόμος συμπληρώνεται με φωτογραφίες και σχέδια, μεγάλη γενική και ειδική βιβλιογραφία, καθώς και με έναν χρησιμότερο κατάλογο προϊστορικών θέσεων με τοπογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία.

Το 1976, η Σουηδική 'Αρχαιολογική Σχολή έκανε μικρή ανασκαφική έρευνα στον οικισμό του Παραδείσου, στις όχθες του Νέστου (HELLSTRÖM - HOLMBERG 1978).

Με άφορμή, κυρίως, τὰ δεδομένα από τις ανασκαφές της Γερμανικής 'Αρχαιολογικής Σχολής στα Πευκάκια του Βόλου, ο Weissshaar σε μία σειρά από άρθρα θίγει τὰ βασικά χρονολογικά προβλήματα της ΝΝ στην ανατολική Μακεδονία.

Τέλος ο Wardle, ο ανασκαφέας του προϊστορικού οικισμού της 'Ασσήρου (MEX και YEX, 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή), στο πλαίσιο ενός πρόσφατου βιβλίου για τη Μακεδονία, έγραψε ένα πυκνό και ενημερωμένο κεφάλαιο για την προϊστορία της (WARDLE 1982).

Οι έρευνες του συγγραφέα στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία υπήρξαν οι έξι μέχρι τὰ τέλη του 1983:

1. Με άφορμή τη δημοσίευση επιφανειακού υλικού από δύο νεολιθικές θέσεις στην ανατολική Μακεδονία (Ποδοχώρι και Δοξάτ Τεπέ), συντάχθηκε (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978)) κατάλογος με όλους τους γνωστούς προϊστορικούς οικισμούς στην περιοχή αυτή (νομοί Σερρών, Δράμας, Καβάλας)· στον κατάλογο αυτό περιελήφθησαν και οι θέσεις που ο Renfrew και οι συνεργάτες του είχαν εντοπίσει κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών στην ευρύτερη περιοχή των Σιταγρών. Ο κατάλογος αυτός έγινε κατά το πρότυπο του French (FRENCH 1967).
2. Σύμφωνα πάλι με το ίδιο πρότυπο, συμπληρώθηκε ο κατάλογος αυτός με νέες θέσεις που εντόπισε ο συγγραφέας μέχρι το 1980, καθώς και με εκείνες που εντόπισε ο Μ. Φωτιάδης κατά το 1978 στη λεκάνη των Σερρών (Γ-Φ 1980, ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980).
3. Στο πλαίσιο της διατριβής αυτής, με βάση νεότερες επιφανειακές έρευνες, συμπληρώθηκε ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της κεντρικής Μακεδονίας και έγινε αντικείμενο έπεξεργασίας το νεολιθικό υλικό από τις επιφανειακές περισυλλογές του French, από τις διάφορες παλιές ανασκαφές και τις μετά το 1967 επιφανειακές περισυλλογές.
4. Ο συγγραφέας διεξήγαγε συστηματική ανασκαφή, που εν μέρει έχει ολοκληρωθεί στον προϊστορικό οικισμό της Δήμητρας Σερρών, με τη συνεργασία πολλών ειδικών (GRAMMENOS 1981· *Dimitra*).

5. Διεξάγονται ανασκαφικές έρευνες στὸν νεολιθικὸ οἰκισμὸ τῶν Βασιλικῶν C, στὴν περι-
οχὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ανασκαφὴ τῶν Βασιλικῶν δημοσιεύεται ἐδῶ διεξοδικὰ (περίοδοι
1981, 1982, 1983), ἐνῶ ἐκδίδεται ἡ δημοσίευση τῆς Δήμητρας (*Dimitra*).

Τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν στὸ κεφάλαιο αὐτὸ σκόπευαν ἀπλῶς νὰ καλύψουν, ὄχι διεξοδικὰ
βέβαια, τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὶς νεολιθικές, ἀλλὰ
καὶ γενικότερα μὲ τὶς προϊστορικές έρευνες στὰ Βαλκάνια. Τὶς έρευνες στὸν θεσσαλικό-αί-
γαιακό-μικρασιατικὸ χῶρο καλύπτει π.χ. ὁ Θεοχάρης (*N.E.*) ἢ πρόσφατα ὁ Σάμσων (*ΣΑΜΣΩΝ*
1981).

Ἐχοντας ὑπόψη κανεὶς τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν γιὰ τὶς έρευνες στὴ Μακεδονία-Θράκη, θὰ
σημαίτιζε ἴσως μιὰ ἄποψη ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλαδὴ ἡ έρευνα
εἶναι ἐπαρκής. Ὡστόσο, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους, συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο:

1. Δὲν ἔχει ὡς τώρα δημοσιευθεῖ καμιὰ ανασκαφὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Παραδημή. Ἐχει, ὡστόσο,
ἀναγγελθεῖ ἡ δημοσίευση τῶν Σιταγρῶν (*ELSNER* 1981). Ἡ ανασκαφὴ τῆς Νέας Νικομή-
δειας, ἡ σημασία τῆς ὁποίας εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς Μακεδονίας,
παραμένει γιὰ διάφορους λόγους ἀδημοσίευτη. Ἡ δημοσίευση τῆς ανασκαφῆς τῶν Σερβίων
φαίνεται ὅτι πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος τῆς.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δοκιμαστικές τομὲς τῶν Βασιλικῶν, μετὰ τὸν μεσοπόλεμο δὲν ἔχει γίνε-
ι καμιὰ νεολιθικὴ ανασκαφὴ στὴν κεντρικὴ Μακεδονία (νομοὶ Θεσσαλονίκης, Πιερίας, Κιλ-
κίς, Χαλκιδικῆς).

3. Ἡ μόνη συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ έρευνα, ποὺ ἔχει πραγματοποιηθεῖ, εἶναι τοῦ Μ. Φωτιά-
δη στὴ λεκάνη τῶν Σερρῶν (*FOTIADIS* 1984).

4. Εἰδικὰ γιὰ τὴ μέση καὶ νεότερη νεολιθικὴ περίοδο, τὸ ανασκαφικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς διάφορες
θέσεις ἔχει καθαρὰ δειγματοληπτικὸ χαρακτῆρα. Δὲν ἔχουν ανασκαφεῖ μεγάλες ἐκτάσεις,
ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρξουν δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκιστικὴ. Δὲν ὑπάρχει, δηλαδὴ, στὸν
χῶρο αὐτὸ οἰκισμὸς ὀριζόντια ἀνασκαμμένος, μὲ κάποια πληρότητα, ὅπως π.χ. τὸ Σέσκλο ἢ
τὸ Διμήνι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀδύνατη ἴσως ὁποιαδήποτε ἐφαρμογὴ σύγχρονης ἄποψης
ποὺ ἀφορᾷ τὸν χῶρο. Ἡ σὲ μεγάλη ἔκταση ανασκαφὴ θὰ ἐξομάλυνε καὶ τὶς μεγάλες δυσκο-
λίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ανασκαφὴ τῶν νεολιθικῶν ἢ γενικότερα τῶν προϊστορικῶν ἐπιχώ-
σεων στὴ Μακεδονία, δυσκολίες ποὺ γίνονται ἀκόμη μεγαλύτερες μὲ τὴ διενέργεια μικρῶν
τομῶν. Τὸ κενὸ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ σημαντικότερο στὴν έρευνα τῆς νεολιθικῆς Μακεδονίας-
Θράκης καί, τουλάχιστον ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ καλυφθεῖ,
ἂν δὲν ξεπερνοῦνταν προηγουμένως οἱ ἐξῆς δυσκολίες: α. Ἡ χρηματοδότηση· μιὰ έρευνα ἢ
συνδυασμένες έρευνες μὲ μεγάλη ὀριζόντια ἔκταση, στὴν ὁποία τηροῦνται ὅλες οἱ σύγχρονες
προδιαγραφές, τόσο οἱ ανασκαφικές, ὅσο καὶ τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου, ἀπαιτεῖ μεγάλες δαπά-
νες. β. Ἡ ἔλλειψη ειδικευμένων ἀρχαιολόγων. γ. Ἡ συνεργασία μὲ διάφορους εἰδικούς γιὰ
τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. δ. Ἡ συστηματικὴ λειτουργία ἐργαστηρίων γιὰ τὴν
ἀνάλυση ὕλικῶν (διάφορες χημικὲς ἀναλύσεις, ραδιοχρονολογήσεις, θερμοφωταύγεια, κλπ.).

B. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Στο σημείο αυτό, αφού προηγηθεί ή στρωματογραφική παράθεση όλων των αρχαιολογικών δεδομένων που υπάρχουν για τη Μακεδονία-Θράκη και για την ευρύτερη περιοχή, θα γίνει προσπάθεια, συνδυάζοντας και τα γνωστά δεδομένα των απόλυτων χρονολογιών, να συνταχθεί ένας χρονολογικός πίνακας, ο οποίος θα συγχρονίζει τους διάφορους όριζοντες της Μακεδονίας-Θράκης-Θεσσαλίας-νότιας Βαλκανικής. Είναι γνωστή η μεγάλη διάσταση που υπάρχει, τόσο ως προς την όρολογία των τελικών φάσεων της νεολιθικής, όσο και ως προς τη χρονολόγησή τους. Στον χρονολογικό αυτό ιστό που θα δημιουργηθεί, θα ένταχθούν τα δεδομένα των παλιών ανασκαφών στη Μακεδονία, καθώς και των επιφανειακών εύρημάτων, τόσο του French (FRENCH 1967), όσο και όσων έχουν κατά καιρούς περισυλλεγεί.

Για την αρχαιότερη νεολιθική (AN) δεν θα γίνει λόγος επειδή: 1. Δεν έχει έντοπισθεί ούτε έχει ανασκαφεί μέχρι σήμερα κανένας οικισμός της AN στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία. Λέγοντας αρχαιότερη νεολιθική, εννοούμε την περίοδο που καλύπτει χονδρικά την 7η και 6η χιλιετία π.Χ. 2. Ο μόνος γνωστός ανασκαμμένος οικισμός της AN στη Μακεδονία παραμένει η Νέα Νικομήδεια, κοντά στη Βέροια, καθώς και ένας οικισμός σε απόσταση 500 μ. από τον οικισμό των Σερβίων Κοζάνης (RODDEN 1962, 1964· RIDLEY 1979). Έπομένως, η εύστοχη διατύπωση του Θεοχάρη (N.E., 38), ότι η AN διανύει ακόμη την παιδική ηλικία της, ισχύει και στις μέρες μας για ολόκληρη την Ελλάδα και φυσικά για τη Μακεδονία. Στις μεστές σελίδες του Θεοχάρη δεν μπορεί προς το παρόν να προστεθεί τίποτε περισσότερο, εκτός από την ανεύρεση επιφανειακής AN κεραμικής (Karapano I) στον προϊστορικό οικισμό Τούμπα, στην περιοχή των Σερρών (Γ-Φ 1980). Προς το παρόν, εκτός από τη θέση αυτή, καμιά άλλη θέση στη Μακεδονία — κεντρική και ανατολική — δεν δίνει ελπίδες για την κάλυψη του κενού.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1. Η αρχιτεκτονική της MN περιόδου στη Βαλκανική

α. Δυτική Μακεδονία

Σέρβια (RIDLEY 1979)

Στα Σέρβια έχουν ξεχωρίσει πέντε οικοδομικές φάσεις (building levels), που καλύπτουν συνολικό πάχος 1,5 μ. (RIDLEY 1979, 195). Μεταφέροντας έδω τα συμπεράσματα από την τόσο σαφή και ουσιαστική προκαταρκτική δημοσίευση της Ridley, αναφέρουμε τα εξής:

1. Μια γενική καταστροφή από πυρά σ' όλον τὸν οἰκισμό σημειώνεται στὸ τέλος τῆς οἰκοδομικῆς φάσης 4, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Heurtley, ἡ κατοίκηση συνεχίζεται καὶ στὴ φάση 5, μὲ πιὸ πρόχειρες ὅμως κατασκευές καὶ μὲ τὰ ἴδια οἰκιστικὰ χαρακτηριστικά.

2. Ὑπάρχει πολιτιστικὴ συνέχεια (στρωματογραφία, κατασκευές, ἀντικείμενα), τόσο στὴ MN, ὅσο καὶ στὸ πέρασμα στὴ NN. Δὲν ἐντοπίζεται δηλαδὴ καὶ ἐδῶ ἐγκατάλειψη, ὅπως στὸ Ὀτζάκι καὶ σὲ ἄλλες θεσσαλικές θέσεις (RIDLEY 1979, 204).

3. Οἱ βασικὲς ἀρχιτεκτονικὲς ἀρχές εἶναι ἴδιες καὶ στὶς πέντε φάσεις· διαφέρει ἡ τοποθέτηση τῶν σπιτιῶν, ἡ αὐξομείωση τῶν κατόψεων καὶ ὁ προσανατολισμός. Τόσο οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, ὅσο καὶ οἱ ἐσωτερικοί-διαχωριστικοί, ἀποτελοῦνται ἀπὸ πασσάλους μπηγμένους σὲ ρηχὸ σκάμμα, ποὺ πολλὲς φορὲς δὲν ἐντοπίσθηκε ἀνασκαφικά. Στους πασσάλους αὐτοὺς βρισκόνταν ὀριζόντια πλεγμένα κλαδιὰ ἢ καλαμιές, ἐπιχρισμένες μὲ χονδρὸ στρῶμα λάσπης, στὴν ὁποία εἶχαν προστεθεῖ χόρτα καὶ φλοῦδες. Εἴσοδοι δὲν ἐντοπίσθηκαν. Ἡ στέγη καὶ ἴσως τὸ πάνω πάτωμα στηρίζονταν σὲ χονδρούς κορμούς, μπηγμένους μέσα σὲ λάκκους, βάθους 1 μ. Ἡ στέγη, δηλαδὴ, θὰ ἦταν τετρακλινῆς (ὅπως ἓνα ἀντίσκηνο, κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς Ridley). Στὴ φάση 1 ἐντοπίσθηκαν ἴχνη ἀπὸ σανίδες στὸ πάτωμα, γεγονός ποὺ ἴσως ἐξηγεῖ τὴ γενικὴ σχεδὸν ἀπουσία δαπέδων στὴ MN τῶν Σερβίων. Ἔστιες ἢ φούρνοι ἀπὸ ποταμόπετρες καὶ πηλὸ εἶναι χαρακτηριστικὲς γιὰ τὰ MN σπίτια τῶν Σερβίων· ἐντοπίζονται σὲ ἀνοικτοὺς χώρους. Ἔχουν κυκλωτερὲς σχῆμα ἢ, κατὰ τὴν παραστατικὴ ἔκφραση τῆς Ridley, σχῆμα «ὀπλῆς ἀλόγου» (horseshoe)· ἀναφέρονται καὶ στὴ φάση 2. Στὴ φάση 3 ἐντοπίσθηκαν καὶ χαμηλοὶ ὑπόγειοι χώροι, κάτω ἀπὸ τὶς κυρίως οἰκίες, οἱ ὁποῖοι χρησίμευαν μᾶλλον ὡς ἀποθήκες ἀγροτικῶν προϊόντων.

Τὰ δεδομένα ποὺ ἀναφέρει ὁ Heurtley (*P.M.*, 40 κέ.), δὲν προσφέρουν κανένα διαφορετικὸ στοιχεῖο οὔτε βέβαια ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς Ridley.

β. Κεντρικὴ Μακεδονία

Βασιλικά

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε στὴν εἰσαγωγή, οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό Βασιλικά C κατὰ τὸ 1981 (τομὴ I, διαστάσεων 2×2 μ.), τὸ 1982 (τομὴ II, διαστάσεων 4×4 μ., μέχρι βάθους 2,27 μ.) καὶ τὸ 1983 (τομὴ II, ἀπὸ βάθος 2,27 μ. μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, δηλαδὴ 5,80 μ.), ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ διευκρινισθοῦν κάποια ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ νὰ τονισθεῖ, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνασκαφῆς μεγάλης ἔκτασης γιὰ τὴν προσέγγιση οἰκιστικῶν προβλημάτων καὶ γιὰ τὴν κάπως πιὸ ὀλοκληρωμένη γνώση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν οἰκιῶν. Πρέπει, ὥστόσο, νὰ τονισθοῦν οἱ μεγάλες ἀνασκαφικὲς δυσκολίες ποὺ ὑπάρχουν καὶ θὰ πρέπει νὰ ἰσχύουν γιὰ ὄλο τὸν χώρο τῆς νότιας Βαλκανικῆς. Οἱ καταστροφὲς δηλαδὴ ἀπὸ τὴ σύγχρονη μηχανικὴ καλλιέργεια εἶναι τεράστιες, ἐνῶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν διάφορων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων γίνεται πολλὲς φορὲς μὲ βάση τὶς χρωματικὲς διαφορὲς τῶν χωμάτων, ὅταν π.χ. πρόκειται γιὰ τοίχους κατασκευασμένους ἀπὸ ἀπλὸ στοιβαγμένο πηλὸ.

Ὁ οἰκισμὸς Βασιλικά C, κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ συγγραφέα, εἶναι ὁ μεγαλύτερος σὲ ἔκταση οἰκισμὸς τοῦ καταλόγου τῶν νεολιθικῶν θέσεων ποὺ θὰ παρατεθεῖ στὴν ἐργασία αὐτὴ καί, μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα, ὁ μεγαλύτερος σὲ ἔκταση νεολιθικὸς οἰκισμὸς στὴ Μακεδονία.

Οἱ τομὲς I καὶ II ἔγιναν σὲ μικρὰ σχετικὰ χρονικὰ διαστήματα, μὲ ἀφορμὴ οἰκοδομικὲς

ἄδειες (βλ. τὴν ἀκριβὴ τους θέση στὴν ἀεροφωτογραφία) (Πίν. 1, Εἰκ. 1). Στὴν περιοχὴ τῆς τομῆς I, πρὶν ἀπὸ τὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς, διανοίχθηκε δυστυχῶς ἀπὸ τὸν ἰδιοκτῆτη λάκκος, διαστάσεων 15×15 μ. καὶ βάθους 1,90 μ., ὁπότε καὶ ἔγινε ἀνέλπιστα φανερὸ ὅτι τὸ οἰκόπεδο βρισκόταν οὐσιαστικὰ στὶς παρυφῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἄποψης, ὅτι τὰ ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι τεράστια. Γιὰ νὰ καλυφθεῖ τὸ στρωματογραφικὸ κενὸ ποῦ προκάλεσε ἡ διάνοιξη τοῦ λάκκου, ἔγινε μία τομὴ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ σκάμματος, σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν τομὴ I (Πίν. 2α-β, 3α· Εἰκ. 3).

Ἀπὸ τὴ MN περίοδο, τῆς ὁποίας οἱ ἐπιχώσεις στὴν τομὴ II δὲν ξεπερνοῦν τὸ 1 μ. (MN III, μὲ βάση τὴ θεσσαλικὴ χρονολόγηση), καὶ ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι χωρίζεται στρωματογραφικὰ ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς NN μὲ τὰ δάπεδα (;), ποῦ βρίσκονται ἀμέσως ψηλότερα ἀπὸ βάθος 5 μ. (Εἰκ. 4α), δὲν ὑπάρχουν ἄλλα συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα (Βασιλικὰ I).

γ. Ἀνατολικὴ Μακεδονία

Σιταγροὶ

Στὶς διαφορὲς προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις, κλπ., τοῦ Renfrew δὲν ἔχουν ἀναφερθεῖ συγκεκριμένα στοιχεῖα. Δύο πράγματα εἶναι, ὡστόσο, σίγουρα (AD 24 (1969): Χρονικά, 358): 1. Ὅτι, παρόλο ποῦ ἀνασκάφηκε πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση, σχετικὰ π.χ. μὲ τὴ Δήμητρα, ἀναγνωρίζεται ἡ μεγάλη δυσκολία γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, γιὰτὶ π.χ. οἱ τοῖχοι τῆς φάσης IV ἀποτελοῦνται ἀπὸ στοιβαγμένο πηλὸ (unbaked mud) καὶ ἐντοπίζονται μόνον μὲ τὴ διαφορὰ τοῦ χρώματος, σὲ σχέση μὲ τὴν ἄλλη ἐπίχωση, καὶ ὕστερα ἀπὸ βρέξιμο μὲ ραντιστήρι (air nozzle). Εἰδικότερα, γιὰ τὶς φάσεις ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρουν (I καὶ II), ἀναφέρεται μόνον ἡ ἀνεύρεση, ὕστερα ἀπὸ βρέξιμο, φούρνων. 2. Δὲν ἀναφέρεται ἡ χρῆση πασσάλων οὔτε λίθων στὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων γιὰ τὴν ὑποδομὴ τους.

Ντικιλὶ Τὰς (SÉFÉRIADÈS 1983)

Γίνεται ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ πηλοῦ γιὰ τὸ χτίσιμο ὄλων τῶν κατασκευῶν. Γιὰ τοὺς λόγους ποῦ ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, καὶ στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένα. Δὲν ἔχει βρεθεῖ ὀλοκληρωμένη κάτοψη σπιτιοῦ καὶ οὔτε θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν συμπεράσματα, ποῦ νὰ ἀφοροῦν τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση. Ἴσως τὰ σπιτία νὰ εἶχαν κάποιο ἐνιαῖο προσανατολισμὸ, μεγάλες μεταξύ τους ἀποστάσεις, τετράγωνη κάτοψη· πιθανῶς, δὲν θὰ ξεπερνοῦσαν τὰ εἴκοσι. Ἔχουν βρεθεῖ πάσσαλοι, ἀλλὰ ὄχι σὲ εὐθεία γραμμὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀβέβαιη ἡ χρῆση τους. Ἔχει, ἐπίσης, βρεθεῖ καὶ καλοχτισμένη ὑποδομὴ τοίχου ἀπὸ πλακαρὲς πέτρες· ἡ ἀνωδομὴ εἶναι χτισμένη μὲ τετραγωνισμένες πλίνθους, ξεραμένες στὸν ἥλιο. Ὅστόσο, ἡ πλειονότητα τῶν τοίχων θὰ πρέπει νὰ ἦταν χτισμένη μὲ καλαμωτὲς ἐπιχρισμένες μὲ λάσπη, στὴν ὁποία εἶχαν προστεθεῖ διαφορὲς φυτικές ὕλες. Ἔχουν ἐπίσης βρεθεῖ φούρνοι, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν μεγάλη τυπολογικὴ ποικιλία, μὲ ἀνωδομὴ μᾶλλον τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου», καθὼς καὶ ἓνας φούρνος γιὰ ψήσιμο ἀγγείων τεράστιος (πάνω ἀπὸ 4 μ.), ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς MN. Εἶναι, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ὁ ἀρχαιότερος στὴν Εὐρώπη καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ δημοσίευσή του θὰ ἀποτελέσει σταθμὸ στὴν προϊστορικὴ ἔρευνα. Βεβαιώθηκε, ἐπίσης, ἡ χρῆση ἀποθηκευτικῶν λάκκων (βρέθηκε ἓνας, γεμᾶτος μὲ ἀπανθρακωμένες φακέδες).

Δήμητρα (*Dimitra*)

Όπως ακριβώς στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τάς, παρατηρείται και εδώ η ίδια δυσκολία του έντοπισμού αρχιτεκτονικών λειψάνων στη ΜΝ. Στον προϊστορικό οικισμό της Δήμητρας, όπου ανασκάφηκαν μόνο 32 τ.μ., επιχώσεις της ΜΝ βρέθηκαν μόνο στην τομή ΙΙ, που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, μόνο κατά τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1983, δηλαδή τρία χρόνια μετά, έγινε δυνατή η συνέχιση της ανασκαφής, αλλά μόνο στην τομή ΙΙ. Έγινε με πολύ γρήγορο ρυθμό, χωρίς κοσκινίσματα, σε διάρκεια έννεα ημερών. Έγινε, όμως, δυνατή η ανεύρεση του φυσικού εδάφους και ο έντοπισμός φάσης αντίστοιχης με τους Σιταγρούς Ι, με ύψος επιχώσεων περισσότερο από 0,50 μ. Αρχαιότερη από τη φάση αυτή δεν βρέθηκε. Στην Εικόνα 4β αποδίδεται σχηματικά ή στρωματογραφία της συμπληρωματικής αυτής ανασκαφής στην τομή ΙΙ, η οποία και αποτελεί συνέχεια της στρωματογραφίας της βασικής δημοσίευσης (βλ. επίσης τους Πίν. 5α-β).

Επαναλαμβάνουμε εδώ όσα στοιχεία έγινε δυνατό να προκύψουν (Δήμητρα Ι): 1. Δάπεδα από πατημένο πηλό ή χαλίκια. 2. Λάκκοι βαθείς και στενοί, ίσως λάκκοι απορριμμάτων. 3. Έστια έλλειψοειδής, χωρίς περιχειλίωμα ή κάποια ένδειξη για γένεση θόλου. 4. Υποδομή τοίχων με λίθους και άνωδομή, ίσως, από άπλη λάσπη, με πλίνθους «κολυμητές» από καθαρό πρασινοκίτρινο πηλό. 5. Ανάλογοι τοίχοι, αλλά χωρίς λίθινη ύποδομή. 6. Χρήση πηλού για την επάλειψη σε καλαμωτή.

δ. Θράκη

Παραδημή (*Paradimi*)

Με τη στρωματογραφική τομή του 1965, στο βαθύτερο στρώμα της Παραδημής (φάση Παραδημή Ι = στρώμα 17), έντοπίσθηκε έλλειψοειδής λάκκος, διαστάσεων 1,15×0,64 μ., με λεπτά τοιχώματα. Στην ύποφάση Παραδημή Ια (= στρώμα 17) αναφέρεται καμένος πηλός από καλύβα. Στη φάση Ιβ (= στρώμα 15), η οποία, παρόλο που χωρίζεται από τη Ια με ένα λεπτό στρώμα στάχτης (= στρώμα 16), είναι έναία με τη φάση Ια, αναφέρεται δάπεδο από πηλό.

Στις φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ, που επίσης ανήκουν στη ΜΝ περίοδο, δεν αναφέρεται κανένα στοιχείο που να αφορά την αρχιτεκτονική, ενώ η φάση ΙΙ χωρίζεται από τη φάση ΙΙΙ με δάπεδο από πηλό, σε ένα σημείο του οποίου έντοπίσθηκε όπη από πάσσαλο.

ε. Θεσσαλία

Τα δεδομένα από την αρχιτεκτονική της ΜΝ στη Θεσσαλία και της νεολιθικής περιόδου, γενικότερα, στην περιοχή αυτή, τα συγκεντρώνει με τρόπο ύποδειγματικό ο R. Elia (ELIA 1982, 197 κέ.). Τόσο η πολυμορφία, όσο και οι μεγάλες ανασκαφές στο Άχιλλειο, Τσαγκλί, Ότζακι και Σέσκλο, αλλά και τα μοντέλα των σπιτιών, αποτελούν στοιχεία, τα οποία βέβαια δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ελάχιστα και άποσπασματικά στοιχεία της Μακεδονίας-Θράκης. Παρόλη, ωστόσο, την ανισότητα εύρημάτων και έρευνας ανάμεσα στις δύο περιοχές, αν ήθελε κανείς να υποθέσει ότι η Μακεδονία-Θράκη ή τα νησιά του Αιγαίου χρησίμευσαν ως συνδετικός κρίκος για τη διάδοση αρχιτεκτονικών μορφών από την Ανατολία στη Θεσσαλία, μάλλον θα δεχόταν την αυτονομία στη γένεση των ΜΝ αρχιτεκτονικών μορφών στη Θεσσαλία.

ζ. Βουλγαρία

Ἀπὸ τὶς ἐρευνημένες χαλκολιθικὲς θέσεις τῆς νότιας Βουλγαρίας ποὺ ἀναφέρει ἡ Todoroḡa, τῆς περιοχῆς δηλαδὴ ποὺ ἄμεσα γειτνιάζει μὲ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, δὲν ὑπάρχουν πρὸς τὸ παρὸν κάποια συγκεκριμένα στοιχεῖα (TODOROVA 1978, Χάρτης 4). Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ, ποὺ διεξάγεται τῶρα στὴ θέση Topolnica κοντὰ στὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα (προφορικὴ ἀνακοίνωση τῆς Todoroḡa κατὰ τὴν ἐπίσκεψή της στὴ βόρεια Ἑλλάδα), θὰ εἶναι, πιστεύουμε, καθοριστικὴ γιὰ τὰ προβλήματα τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς οἰκισμοὺς τῶν πεδιάδων τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης καὶ τῆς νότιας Βουλγαρίας, ἀλλὰ καὶ τῶν πεδιάδων Stara καὶ Nova Zagora. Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐρευνας, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιορισθεῖ στὰ στοιχεῖα, ποὺ δίνουν στὶς διαφορὲς συνθέσεις τοὺς οἰκορρυφῶν ἐρευνητῆς τῆς νεολιθικῆς περιόδου στὴ Βουλγαρία, δηλαδὴ ὁ Georgiev καὶ ἡ Todoroḡa, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται βέβαια κατὰ κύριο λόγο στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ οἱ ἴδιοι ἔχουν διεξάγει ἢ διεξάγουν. Ἀναφέρουμε λοιπὸν, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι γνωστὰ, τὰ ἑξῆς:

Karapanovo III: Ἐπειδὴ ἡ ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε εἶναι τεράστια (1.700 τ.μ.), εἰδικὰ στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ εἶναι πιὸ σαφὴς ἡ οἰκιστικὴ ὀργάνωση. Ἰδιαίτερα οἱ φάσεις I καὶ II εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ὀλοκληρωμένες ποὺ γνωρίζουμε. Ὑπάρχουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα (μὲ τετράγωνα σπίτια, διαστάσεων μέχρι καὶ 7×7 μ.), ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ δύο δρόμων (GEORGIEV 1961, 62). Στὴ φάση Karapanovo III (GEORGIEV 1961, 67) τὰ σπίτια εἶναι ἐπίσης τετράγωνα, μὲ πλευρὰ 6-8 μ., περίπου. Δὲν γίνεται χρῆση λίθου στὸ χτίσιμο τῶν τοίχων. Σῶζονται πολλὲς φορὲς μέχρι ὕψους 0,50 μ. καὶ εἶναι χτισμένοι μὲ πηλό, ἐνισχυμένο μὲ χαλίκια, χόρτο καὶ φυσικὰ μὲ κάθετους, κατὰ διαστήματα, πασσάλους. Ἡ στέγη τῶν σπιτιῶν αὐτῶν μᾶλλον θὰ ἦταν σαμαρωτὴ. Ὑπάρχει ἕνας κύριος χῶρος καὶ δύο δευτερεύοντες. Ὁ κύριος χῶρος προοριζόταν γιὰ τὴ διαμονή, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δευτερεύοντες γιὰ τὶς οἰκιακὲς ἀσχολίες (βρίσκονται ἐστῆες, χειρόμυλοι, ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα). Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ἄλλου δευτερεύοντος χώρου θεωρεῖται λατρευτικὸς χῶρος.

Ἀνάλογες εἶναι οἱ κατόψεις καὶ στὸ Jasa Tere (περιοχὴ Plovdiv) (GEORGIEV 1961, 67 κέ.), ἂν καὶ οἱ κατοικίες, ὡς πρὸς τὸ χτίσιμό τους, εἶναι ποιοτικὰ κατώτερες.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ Azmak (= τέλμα, 6 χλμ. ἀνατολικά τῆς Stara Zagora), ποὺ ἔγινε ἀπὸ ὀμάδα ἀρχαιολόγων, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Georgiev, συμπληρώνει τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ Karapanovo (GEORGIEV 1967, 144 κέ.). Οἱ ἐπιχώσεις ἔχουν ὕψος 7,50 μ. Τὰ πέντε βαθύτερα στρώματα ἀνήκουν στὴ φάση Karapanovo I καὶ μόνο τὸ ἕκτο ἀνήκει στὴ φάση Karapanovo II-III. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στρώμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι διαταραγμένο καὶ δὲν προσφέρει συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ἂν καί, κρίνοντας ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ διασώθηκαν, φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαφοροποιήσεις στὸ στρώμα αὐτό.

Πρόσφατα ἡ Todoroḡa, μὲ βάση τὶς τελευταῖες ἀνασκαφὲς ποὺ ἀποκάλυψαν νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς στὸ σύνολο ἢ σὲ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἔκτασής τους (Roussé, Azmak, Hotnitsa, Vinitisa, Golyamo Delchevo, Oncharovo, Polyaniḡa, Radingrad καὶ Chatalka), συνοψίζει ὡς ἑξῆς τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς νεολιθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (τῆς ἐνεολιθικῆς κατὰ τὴν ὀρολογία τῆς Todoroḡa, δηλαδὴ τόσο τῆς μέσης, ὅσο καὶ τῆς ὕστερης νεολιθικῆς, TODOROVA 1978, 48 κέ. καὶ TODOROVA 1982, κυρίως γιὰ τὴ βορειοανατολικὴ Βουλγαρία):

1. Ὑπάρχει οἰκιστικὸ σχέδιο.
2. Ὑπάρχει πυκνὴ δόμηση καὶ τὰ σοκάκια ἀνάμεσα στὰ σπίτια ἔχουν πλάτος 0,50-1,20 μ. καὶ σπάνια ὡς 2 μ.
3. Ὑπάρχει σημαντικὴ μέριμνα γιὰ τὴ μὲ διαφορὸς τρόπους ὀχύρωση τῶν οἰκισμῶν.
4. Δὲν γίνεται χρῆση πέτρας (ἐξαιρεση ὁ οἰκισμὸς στὸ Big Island κοντὰ στὸ Dourank Gulak, δηλαδὴ στὴ βορειοανατολικὴ Βουλγαρία, TODOROVA 1978, 53).

5. Σε κάθε οικισμό υπάρχει μεγάλο κεντρικό κτίριο, συχνά με δύο όρόφους. Σ' αυτό φυλαγόταν ή κοινή για τον οικισμό παρακαταθήκη των σπόρων για τις καλλιέργειες της άλλης χρονιάς.

Τα συμπεράσματα αυτά θα πρέπει να ισχύουν για όλο τον χώρο της σημερινής Βουλγαρίας, εφόσον οι με πληρότητα ανασκαμμένοι αυτοί οικισμοί δεν περιορίζονται μόνο στις πεδιάδες της Nova και Stara Zagora, αλλά και στη βορειοανατολική Βουλγαρία, όπου κατά κύριο λόγο εργάζεται η Todorova. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της ίδιας αρχαιολόγου στην ίδια περιοχή, για τη νεολιθική τουλάχιστον περίοδο, εντάσσεται η ανασκαφή της Polyanitsa, που είναι μια από τις ελάχιστες νεότερες ανασκαφές στη Βαλκανική, από τις οποίες προέκυψαν ολοκληρωμένα πλέον συμπεράσματα: Τριπλή σειρά με πασσάλους που οχύρωναν, κατά την Todorova, τον οικισμό, που δεν ξεπερνούσε τα 40×40 μ. και είχε την ίδια σχεδόν έκταση, την ίδια σχέση σπιτιών με δρόμους, τις ίδιες κατοψεις σπιτιών, κλπ., σε όλη τη μέση και νεότερη νεολιθική (TODOROVA 1978, 48 κέ.).

Κρίνοντας κανείς, τόσο από τις επιμέρους δημοσιεύσεις, όσο και από τη συνολική ανασκαφή του Goliamo Delčeno (G-D 1975) στη βορειοανατολική Βουλγαρία, συμπεραίνει ότι οι γενικεύσεις της Todorova ισχύουν για όλη τη χώρα και ότι επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ των πεδιάδων Stara και Nova Zagora και της βορειοδυτικής-βορειοανατολικής Βουλγαρίας θα γίνουν κατανοητές μόνο μετά την τελική δημοσίευση του Karanovo, των άλλων ανασκαφών που αναφέρθηκαν και αυτών που διεξάγονται κατά μήκος του Στρυμόνα (Balgardženo, Slatino, Topolnica και Kremenik)· προκαταρκτική ανακοίνωση για τις ανασκαφές στον τελευταίο αυτό οικισμό και βιβλιογραφικές, καθώς και άλλες, πληροφορίες για την έρευνα κατά μήκος του Στρυμόνα, έδωσε ο Georgiev (GEORGIEV 1983)· παρόλο που η έκταση που ανασκάφηκε στο Kremenik ξεπερνάει τα 2.000 τ.μ., δεν υπάρχουν συγκεκριμένα δεδομένα για την αρχιτεκτονική της MN και NN.

Δυστυχώς, τα στρώματα της MN και NN στον συστηματικά ανασκαπόμενο τα τελευταία χρόνια μεγάλο οικισμό στο Čavdar (περιοχή Σόφιας) έχουν καταστραφεί· αντιπροσωπεύεται μόνο η AN (GEORGIEV 1981).

η. Νότια Γιουγκοσλαβία (Πελαγονία, Γιουγκοσλαβική Μακεδονία)

Τα πληρέστερα δεδομένα για την αρχιτεκτονική της MN από τη νότια Γιουγκοσλαβία, που είναι γνωστά ως τις μέρες μας, προέρχονται από την ανασκαφή στο Porodin, 7 χλμ. προς N. της Bitola (Μοναστήρι), που έγινε στα μέσα της δεκαετίας του '50 (Porodin), και από την ανασκαφή της Anza στην περιοχή των Σκοπίων (Anza 1976). Πολύτιμες είναι, επίσης, οι δημοσιεύσεις στο περιοδικό Macedonia Acta Archaeologica των δοκιμαστικών ή αναθεωρητικών ανασκαφών που έγιναν σε διάφορες θέσεις, κατά τη δεκαετία του '70. Οι ανασκαφές αυτές είναι δοκιμαστικές και έχουν στρωματογραφικό χαρακτήρα, γι' αυτό και οι πληροφορίες, οι σχετικές με την αρχιτεκτονική, είναι περιορισμένες, αλλά αρκετές ίσως για να ολοκληρώσουν την εικόνα, με βασικά βέβαια σημεία αναφοράς το Porodin και την Anza. Στο Porodin (Porodin, 95 κέ., έκτεταμένη γερμανική περίληψη· M-K 1968, 963· GARŠANIN, C.A.H., 97, 98), τα σπίτια είναι μονόχωρα και ορθογώνια ή με τραπεζόσχημη κάτοψη, οι τοίχοι είναι χτισμένοι με πασσάλους και πηλό, ή στέγη στηρίζεται και σε κεντρικό πάσσαλο, το δάπεδο είναι από πηλό στρωμένο πάνω σε κορμούς από δένδρα. Υπάρχουν ήμικυκλικές εστίες. Ένας ικανός αριθμός από πήλινα μοντέλα σπιτιών δίνει αρκετά στοιχεία, κυρίως για την άνωδομή (Porodin, 98 κέ.). Σε αντίθεση με την Anza I, όπου στα μονόχωρα σπίτια γίνεται αποκλειστική χρήση άψητων πλίνθων από λάσπη, στην Anza II-III μαρτυρείται και λίθινη ύποδομή των τοίχων, ενώ για την άνωδομή τους γίνεται χρήση πασσάλων. Τα

σπίτια έχουν διαστάσεις 8-10×4 μ. (Anza 1976, 32 κέ.).

Στην πρόσφατα ανασκαμμένη θέση Veluška, 2,5 χλμ. πρὸς Δ. τοῦ Rogodin (βλ. κατάλογο τῶν προϊστορικῶν θέσεων στὴν Πελαγονία στὸ SIMOSKA - SANEV 1975, 30 κέ.), τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα μὲ ξύλο, καλάμι καὶ κάποτε μὲ πέτρες, ἐννοεῖται γιὰ τὴν ὑποδομὴ, ἐπιχρισμένες μὲ λάσπη ἀνάμεικτη μὲ φλοῦδες καὶ ἄλλες φυτικές ὕλες. Ὅσα σπίτια ἀνασκάφηκαν, εἶχαν καταστραφῆ ἀπὸ πυρκαγιὰ (Veluška II). Δυστυχῶς, ἀπὸ τὴ νεότερη ἐπανεξεταστικὴ ἀνασκαφὴ στὸν γνωστὸ οἰκισμὸ τοῦ Zelenikovo, κοντὰ στὰ Σκόπια, δὲν προέκυψαν ἢ δὲν ἀναφέρονται πρὸς τὸ παρὸν συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (GARAŠANIN - SPASOFSKA 1976). Ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπαναλάβει, εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ Galović, πού πρῶτος εἶχε ἀνασκάψει τὸν οἰκισμὸ, ὅτι τὰ σπίτια εἶχαν γενικὰ τετράγωνη κάτοψη (GALOVIC 1967, 127 κέ. καὶ 149, γαλλικὴ περίληψη).

θ. Ἀλβανία

Δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς MN ἀπὸ τὴν Ἀλβανία μᾶς εἶναι γνωστὰ μόνο ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ στὸ Duvanec, 25 χλμ. πρὸς Δ. τῆς Μικρῆς Πρέσπας καὶ στὸ Cakran, 10 περίπου χλμ. πρὸς Δ. τοῦ Duvanec (βλ. χάρτη προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἀλβανίας· PRENDI, C.A.H., 188). Στὸ Duvanec, ἀλλὰ καὶ στὴν Gatica κοντὰ στὶς Πρέσπες, ἔχει ἐντοπισθεῖ πασσαλόπηκτος οἰκισμὸς (PRENDI, C.A.H., 205 καὶ PRENDI 1975, 401 κέ.). Δυστυχῶς στὸ Cakran, ἂν καὶ ἡ ἔκταση πού ἐρευνήθηκε εἶναι σχετικὰ μεγάλη, δὲν ἐντοπίσθηκαν συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα· φαίνεται, πάντως, ὅτι τὰ σπίτια ἦταν τετράγωνα (KORKUTI - ANDREA 1975, 53).

2. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς NN περιόδου στὴ νότια Βαλκανικὴ

ΟΙ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Κεντρικὴ Μακεδονία

Θὰ μπορούσε προκαταρκτικὰ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι γιὰ πολλὲς θέσεις, καὶ κυρίως γιὰ αὐτὲς πού ὑπάρχουν μόνο προδημοσιεύσεις, δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς μέσης καὶ τῆς νεότερης νεολιθικῆς, ἐκτὸς ἂν κάνει κανεὶς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις.

Ὀλυνθος (ΟΙ.)

Στὸ κατώτερο στρώμα (πάχος ἐπιχώσεων 1,5 μ., τρία νεολιθικὰ στρώματα) διατηρεῖται ἀπὸ μία τραπεζοειδῆ κατασκευὴ («καλύβα»), μὲ εἴσοδο στὴ στενὴ πλευρά, ἢ θεμελίωση τῶν τοίχων, χτισμένη μὲ ἀπλὲς πέτρες. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ δὲν διατηρήθηκε κανένα στοιχεῖο (πάχος τοίχων 0,80 μ., διαστάσεις 4,35, 2,90, 3,10 μ.).

Στὸ δεύτερο στρώμα, τὸ σπίτι C εἶναι ἓνα ἀπλὸ δωμάτιο καὶ ὁ βόρειος τοῖχος του χρησίμευε ὡς νότιος μᾶς ἄλλης οἰκίας, τῆς ὁποίας τρεῖς παράλληλοι τοῖχοι, ἓνας ἐξωτερικὸς καὶ δύο ἐσωτερικοί, ἔχουν κατεύθυνση πρὸς Β. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τοίχους, οἱ δύο πρὸς Α., μήκους 2,40 μ., διατηρήθηκαν σὲ ὄλο τους τὸ μήκος καὶ καταλήγουν σὲ ἐπίπεδες πέτρες, ἴσως ὑποδομὴ γιὰ παραστάδες ἀπὸ πηλό. Ὁ βόρειος καὶ μέρος ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο δὲν διατηρήθηκαν. Ἀπὸ τοὺς τοίχους ἔχουν διατηρηθεῖ δύο σειρὲς ἀπὸ ποταμίσιες πέτρες, ἀλλὰ ἡ ὑποθεμελίωσή τους εἶναι ἀπὸ μικρὲς πέτρες, ὄστρακα, κομμάτια ἀπὸ χαλαζία καὶ κροκάλες. Στὸ τρίτο στρώμα δὲν διατηρήθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο

τοῦ οἰκισμοῦ ἀποκαλύφθηκε ὁ γνωστός ἐλλειψοειδῆς φοῦρνος, διαστάσεων 1×0,70 μ., μὲ τὶς ὀπὲς ὀπτήσεως. Ὁ Heurtley (*P.M.*, 10), ἴσως, δικαιολογημένα ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ χρονολόγησή του.

Κριτσανὰ (*P.M.*, 21 κέ.)

Ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ (νεότερη) φάση τῶν Κριτσανῶν δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα. Ὑπολογίζεται ὅτι δὲν ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπὸ δώδεκα σπίτια. Βρέθηκαν καμένα ἐπιχρίσματα ἀπὸ καλαμωτές. Ἡ θεμελίωση τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ ἀπλῆς πέτρες, χωρὶς ἐπιχρίσματα, μέσα στὶς ὁποῖες ἦταν μπηγμένοι οἱ πάσσαλοι τῆς ἀνωδομῆς. Ὡστόσο, δὲν ξεκαθαρίζεται ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ τὴ νεολιθικὴ περίοδο ἢ καὶ γιὰ τὴν ΠΕΧ.

Ἅγιος Μάμας (*P.M.*, 5)

Ἔχουν βρεθεῖ λιθοσωροὶ καὶ κομμάτια ἀπὸ πλίνθους, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι προφανῶς καὶ ἐδῶ θὰ εἶχαμε ὑποδομὴ τῶν τοίχων ἀπὸ πέτρες καὶ ἀνωδομὴ μὲ πλίνθους ἀπὸ πηλό.

ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

α. Κεντρικὴ Μακεδονία

Βασιλικὰ (II, III, IV)

Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποῦ προέκυψαν ἀπὸ τὴν τομὴ I ἀνήκουν στὴ NN: 1. Χρῆση τῆς πέτρας (μεγάλες ἢ μεσαῖες ποταμόπετρες γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν τοίχων). 2. Χρῆση ξεραμένων στὸν ἥλιο ὀρθογώνιων πλίνθων, «κολυμπητῶν» σὲ ἀργιλῶδες χῶμα. 3. Χρῆση ἐστίας (ἴσως τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου») σὲ ἐσωτερικὸ χῶρο, βάθους 3,50 μ. (Πίν. 2β). 4. Ἐστία μὲ τὴ μορφή λάκκου καὶ μὲ τοιχώματα ἀπὸ ψημένο πηλό, βάθους 2,20 (Πίν. 3α). 5. Στὴν τομὴ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ στρωματογραφικοῦ κενοῦ βρέθηκε ἡ ἀπὸ λίθους ὑποδομὴ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας οἰκίας, τοῦ τέλους τῆς NN. Ἡ κατασκευὴ συνεχίζεται καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σκάμμα. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν κάτοψη τῆς γωνίας (Εἰκ. 3· Πίν. 2α, 3β), ἡ οἰκία μᾶλλον θὰ ἦταν ὀρθογώνια καὶ ὄχι τραπεζιόσχημη. Δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀνωδομὴ. 6. Χρῆση πηλοῦ γιὰ ἐπάλειψη σὲ καλαμωτές.

Τὰ ἴδια περίπου στοιχεῖα προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴν τομὴ II (Πίν. 4α-β, γενικὲς λήψεις τῆς τομῆς μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς· Εἰκ. 4α). Λιθοσωρὸς ἀπὸ ὑπόλειμμα ὑποδομῆς τοίχου καὶ σκόρπια κομμάτια ἀπὸ ὀρθογώνιες πλίνθους, πάχους 0,07 μ., βρέθηκαν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐνότητα 7 (βάθος 1,50 μ.). Ἀνάλογο ὑπόλειμμα βρέθηκε σὲ βάθος ἀπὸ 1,56 μ. (τὸ ὑψηλότερο σημεῖο), μὲ κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (ἀνασκαφικὲς ἐνότητες 9 καὶ 11· Πίν. 4γ, Εἰκ. 4α), ἐνῶ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς τομῆς τὸν καταλαμβάνει (ἐσωτερικὸς χῶρος;) ἐπίστρωση μὲ μαλακὸ πωρόλιθο, ὑπόλευκο ἐπάνω καὶ βαθύτερα κοκκινωπὸ (ἀνασκαφικὲς ἐνότητες 10 καὶ 12). Στὴν ἐπίστρωση αὐτή, τὰ διάφορα ὑλικά εἶναι περιορισμένα, σὲ σημεῖο ποῦ ἀρχικὰ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀπὸ πωρόλιθο φυσικὸ ἔδαφος τοῦ οἰκισμοῦ. Βρέθηκαν, ἐπίσης, ἀνάμεσα στὸν πωρόλιθο καὶ ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ὀρθογώνιες πλίνθους, ὅπως αὐτὲς ποῦ ἀναφέρθηκαν ἤδη. Σὲ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ὕψος τῆς τομῆς βρέθηκαν, ἀποκλειστικά, ὑπολείμματα ἀπὸ πλινθόκτιστους τοίχους· οἱ πλίνθοι εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ καθαρὸ πρασινοκίτρινο πηλὸ καὶ εἶναι «κολυμπητές» στὴ λάσπη τοῦ τοίχου (Εἰκ. 4α). Ὅταν οἱ τοῖχοι ἔχουν ὑποστεί τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς, ἔχουν χρῶμα κοκκινωπὸ. Βρέθηκαν, ἐπίσης, ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἀπὸ δάπεδα μὲ πατημένο πηλό.

Στην επόμενη φάση διαπιστώθηκε (φάση III): 1. Ἡ χρήση τοῦ λίθου γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑποδομῆς τοίχων. 2. Ἡ ὑπαρξὴ δαπέδων ἀπὸ πατημένο πηλό. 3. Ἡ κατασκευὴ ὄχι μόνο τῶν γνωστῶν πλίνθων, ἀλλὰ καὶ πλίνθων ἀπὸ πηλό, χυμένο ἴσως σὲ δερμάτινη σακούλα (περίπου 0,35 μ.). Βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ δύο τέτοιες πλίνθους, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι σκόπιμα ψημένα, δὲν ψήθηκαν δηλαδὴ ἀπὸ πυρκαγιά. 4. Ἡ χρήση πηλοῦ γιὰ τὴν ἐπάλειψη σὲ καλαμωτές.

β. Δυτικὴ Μακεδονία

Σέρβια (RIDLEY 1979, 212 κέ.)

Ἡ NN ἀντιπροσωπεύεται στὶς φάσεις 6 καὶ 7. Στὴ φάση 6 ἔχει ἐντοπισθεῖ μέρος ἀπὸ οἰκία, διαστάσεων 8×4 μ., γιὰ τοὺς τοίχους τῆς ὁποίας ἔγινε χρήση πασσάλων, ἐνῶ τὸ δάπεδο ἐπαλείφθηκε μὲ πηλό. Ὑπάρχουν ἐπίσης βόθροι (pits), τῶν ὁποίων δὲν εἶναι σίγουρη ἡ χρήση, καθὼς καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸ συγκεκριμένο σπίτι. Στὴ φάση 7, ἐντοπίσθηκε μέρος ἀπὸ οἰκία, ἴδια ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ μὲ τὴν προηγούμενη, ἐνῶ γενικεύοντας θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὑπῆρχε ἓνα σύστημα ἀπὸ οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ποὺ περιβαλλόταν ἀπὸ αὐλές. Ἐντοπίσθηκαν ἐπίσης ἐστίες, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ οἰκίες, τοῦ τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου», καὶ δάπεδο μὲ χονδρὰ παράλληλα κλαδιά, ἐπιχρισμένο μὲ λάσπη. Τὸ δάπεδο αὐτὸ εἶναι νεολιθικὸ καὶ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ φωτιά· μία ἐστία πάνω σ' αὐτό, τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου», ἴσως ἀνήκει στὴν ΠΕΧ.

γ. Ἀνατολικὴ Μακεδονία

Δήμητρα (Dimitra)

Ἀπὸ τὴν τομὴ I δὲν προκύπτουν ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Θὰ μπορούσε, ὠστόσο, κανεὶς νὰ ἀποκλείσει, τουλάχιστον στὸν χῶρο τῆς τομῆς, τὴν ὑπαρξὴ τοίχων μὲ ὑποδομὴ ἀπὸ πέτρες. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν τομὴ II.

Παράδεισος (HELLSTRÖM - HOLMBERG 1978, 143)

Ἀπὸ τὴ μικρὴ ἀνασκαφὴ τῆς Σουηδικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ πλάι στὸ Νέστο, ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση στὸ στῶμα δύο δαπέδων ἀπὸ πατημένο πηλό καὶ ἀποτυπωμάτων πηλῶν σὲ ἐπαλείψεις ἀπὸ πηλό.

δ. Θράκη

Παραδημὴ (Paradimi, 14)

Στὴ νεότερη νεολιθικὴ τῆς Παραδημῆς (Παραδημὴ IV) ἐντοπίσθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλό, ἐπάλειψη πηλοῦ σὲ ψάθα καὶ ὀπὴ ἀπὸ πάσσαλο οἰκίας.

ε. Θεσσαλία

Ἐπανερχόμαστε στὴν παράθεση τῶν δεδομένων τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Elia (ELIA 1982, 982 κέ.). Τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ δεδομένα προέρχονται ἀπὸ ἕνδεκα θέσεις καί, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἰδιαίτερα τὰ τοῦ Διμηνίου καὶ Σέσκλου εἶναι τὰ πληρέστερα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὰ πληρέστερα στὴ Βαλκανικὴ. Συνοψίζοντας τὰ συμπεράσματά του, ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: 1. Ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τοῦ μεγάρου, μὲ δύο ὡς πέντε ἐσωτερικοὺς χώρους, ποὺ ἔχουν

διαφορετική χρήση. 2. Με εξαίρεση την οίκια που βρέθηκε στη μαγούλα Ἁγία Σοφία, οἱ ὑποδομὲς τῶν τοίχων εἶναι ἀπὸ πέτρες καὶ ἡ ἀνωδομή, πιθανότατα, ἀπὸ πλίνθους. Προσθέτουμε ἀκόμη ὅτι, με βάση τὶς νεότερες ἐρευνες στὸ Διμήνι καὶ τὴν πρόσφατη θεωρητικὴ τους ἐπεξεργασία, θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἐρμηνεία τῶν «περιβόλων» ὡς ὀχυρωματικῶν καὶ νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἡ ἄποψη ὅτι ὄριζαν χώρους με διαφορετικὴ χρήση (ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1979).

ζ. Βουλγαρία

Στὸ βιβλίον τοῦ Müller-Karpe, ὅπου συγκεντρώνονται τὰ γνωστὰ δεδομένα, μέχρι καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς NN ἀπὸ τὴ χώρα αὐτή, ἀναφέρονται ὀκτὼ θέσεις (Karapano, Kodzadermen 2, Kubrat, Nevski, Račena Mogila, Salmanovo καὶ Zavet· *M-K*, 465 κέ.). Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀλλοῦ ἐντελῶς ἑλλιπῆ, ἀλλοῦ κάπως περισσότερο ὀλοκληρωμένα, δίνουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

Ἡ κάτοψη τῶν σπιτιῶν εἶναι ὀρθογώνια, δὲν γίνεται χρῆση πέτρας στὸ χτίσιμο τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀπὸ πηλὸ ἢ ἀπὸ ἐπιχρισμένη με πηλὸ ψάθα. Ὑπάρχει στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν ἀπλὴ στρογγυλὴ ἐστία. Πρὸς τὸ τέλος τῆς NN γενικεύεται, ἴσως περισσότερο στὴ νότια Βουλγαρία, ἡ χρῆση τῶν πασσάλων γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων. Θὰ πρέπει βέβαια ἐδῶ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ σπάνιον παράδειγμα σπιτιοῦ στὸν οἰκισμὸ Nevski (βόρεια Βουλγαρία), ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατηρήθηκαν τοῖχοι με στιλβωμένα καὶ γραπτὰ ἐπιχρίσματα ἀπὸ πηλὸ. Ἀνάλογες τοιχογραφίες ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸ Ruse καὶ στὸ Karapano (GEORGIEV 1961, 77), ἀλλὰ εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ διάφορα πῆλινα μοντέλα οἰκιῶν. Εἰδικότερα ἀπὸ τὸ Karapano, ἡ σημασία τοῦ ὁποῖου γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς NN εἶναι σχεδὸν ἀναντικατάστατη, ἔχουμε τὰ ἐξῆς δεδομένα (*M-K*, 465 καὶ GEORGIEV 1961, 71 κέ.): Ἀπὸ τὸ Karapano IV, οὐσιαστικά, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Στὸ Karapano V (φάση Magica), οἱ οἰκίες εἶναι μονόχωρες, ὀρθογώνιες, με μία ἐστία στὸ βάθος τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου», με τοίχους ἀπὸ ψάθα με παχὺ ἐπίστρωμα ἀπὸ πηλὸ καὶ, μερικὲς φορές, με πέτρες γιὰ ὑποστηρίγματα. Στὸ Karapano VI, τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα με ἀποστάσεις 1-2 μ., μέσα σὲ οἰκοδομικὰ τετράγωνα ποὺ τὰ χωρίζουν δρόμοι. Τὰ σπίτια τῆς ἴδιας φάσης ἔχουν προσανατολισμὸ Β.-Ν., εἶναι στενόμακρα (μέχρι 12 μ.) ἢ ὀρθογώνια, με δύο ἐσωτερικοὺς χώρους, δηλαδὴ (βλ. πρόχειρα *M-K*, Εἰκ. 157, Β, 18) θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν μεγαροειδῆ. Στὴ γωνία τοῦ δεύτερου χώρου ἔχουν μεγάλη ὀρθογώνια ἐστία, με μεγάλο ἄνοιγμα (GEORGIEV 1961, Πίν. XVIII: 1), ὑποδομὴ ἀπὸ πέτρες καὶ χαλίκια, καθὼς καὶ συχνὲς ἐπαλείψεις με πηλὸ. Πλάι ἀπὸ τὴν ἐστία ὑπάρχει ἐπίστρωση ἀπὸ πηλὸ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς στάχτης. Ἡ θέση τῆς μυλόπετρας εἶναι πάντα στὸ βάθος τοῦ κυρίως χώρου, ἐνῶ στὸν ἴδιο χῶρο ὑπάρχει ἓνα πόδιο γιὰ κάθισμα ἢ γιὰ ὕπνο. Ἀνάλογους τοίχους με τοῦ Karapano V, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται πουθενά, θὰ πρέπει νὰ ἔχουν οἱ οἰκίες τοῦ Karapano VI, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς κατόψεις (σειρὰ ἀπὸ ξύλινους πασσάλους με ψάθες ἢ κλαδιὰ ἐπιχρισμένα με πηλὸ).

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Ezero, ὅπου βεβαίως δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἀποκλειστικὰ ἡ ΠΕΧ, καὶ ὅπου τὸ στρώμα IV συγχρονίζεται κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς με τὸ Karapano III (= μέση νεολιθικὴ), τὸ στρώμα III με τὸ Karapano IV, τὸ στρώμα II με τὸ Karapano V καὶ VI, τὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ἀπὸ ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ κρίνει ἀπὸ τὴ γερμανικὴ περίληψη (*Ezero* 1979, 536 κέ.), δὲν προσθέτουν κανένα διαφορετικὸ στοιχεῖο.

η. Νότια Γιουγκοσλαβία

Τὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς NN ἀπὸ τὴν Πελαγονία-Γιουγκοσλαβικὴ Μακε-

δονία είναι αρκετά περιορισμένα, τουλάχιστον με βάση τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες ανασκαφικές εκθέσεις. Ἡ NN ἀπὸ τὸ Rogodin δὲν προσφέρει στοιχεῖα καὶ οἱ ἐπιχώσεις τῆς Anza IV εἶναι διαταραγμένες ἀπὸ ρωμαϊκὴ κατοίκηση· ἀναφέρονται, ὡστόσο, ἀσβεστοχρισμένα δάπεδα (Anza 1976, 34). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Crnobuki, οἰκισμὸ πού βρίσκεται μερικὰ χλμ. πρὸς ΒΔ. τῆς Bitola: Κανένα συγκεκριμένο δεδομένο δὲν ἔχει προκύψει ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα στρώματα πού ἀνήκουν, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, στὴν ἐνεολιθικὴ περίοδο (SIMOSKA κ.ἄ. 1976, 64 κέ.), ἀλλὰ καὶ μετὰ τις ἀνασκαφές σὲ ὄλους τοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς, πού ἔχουν ἐπιχώσεις τῆς NN καὶ οἱ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις τῶν ὁποίων ἔχουν δοθεῖ στὸ περιοδικὸ *Macedoniae Acta Archaeologica*. Ἀπὸ σποραδικὲς πάντως πληροφορίες τῶν δημοσιεύσεων αὐτῶν, συμπεραίνει κανεὶς ὅτι γίνεται χρῆση πασσάλων, ἐπιχρισμένης μετὰ πηλὸ ψάθας καὶ ὅτι στὸν οἰκισμὸ Čuka, κοντὰ στὸ Prilep, τὰ σπίτια εἶναι τετράγωνα (KITANOSKI κ.ἄ. 1978, 32).

θ. Ἀλβανία

Σύμφωνα μετὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ Prendi (PRENDI, C.A.H., 205 κέ.), τὰ πιὸ συγκεκριμένα δεδομένα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ Maliq, τὸν γνωστότερο διεθνῶς ἀλβανικὸ προϊστορικὸ οἰκισμὸ, πού βρίσκεται 30 χλμ. πρὸς Δ. τῆς Μικρῆς Πρέσπας, καὶ στὸ Kamnik, 60 χλμ. πρὸς ΝΔ. τῆς Μικρῆς Πρέσπας. Στὸ ἐνεολιθικὸ στρώμα, δηλαδὴ τὸ παλιότερο στὸν οἰκισμὸ τοῦ Maliq, βρέθηκε πασσαλόπηκτος οἰκισμὸς, ὁ ὁποῖος προστατεύεται μετὰ ἀνάχωμα πού συγκρατεῖται μετὰ δύο σειρὲς ἀπὸ πασσάλους. Ὑπάρχουν δύο τέτοιες φάσεις πού τις ἀκολούθησε οἰκισμὸς, χτισμένος κανονικὰ στὸ ἔδαφος. Ὁ Prendi προτείνει τὴν εὐλόγη ὑπόθεση ὅτι τὸ πλημμυρισμένο ἔδαφος ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν κατασκευὴ πασσαλόπηκτων οἰκισμῶν. Οἱ τοῖχοι εἶναι, κατὰ τὰ γνωστά, κατασκευασμένοι μετὰ κλαδιὰ ἢ καλάμια ἐπιχρισμένα μετὰ πηλὸ καὶ τὰ δάπεδα εἶναι στρωμένα, ἐπίσης, μετὰ πηλὸ. Ὅταν λόγοι ὑγρασίας τὸ ἐπέβαλαν, τὰ σπίτια ἦταν στρωμένα μετὰ κορμούς δένδρων, ἐπιχρισμένων μετὰ παχὺ στρώμα πηλοῦ, πού δεχόταν ἐπίτηδες τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς γιὰ νὰ γίνει σκληρὸς. Τὰ σπίτια εἶχαν, ἐπίσης, ἐστία καὶ φούρνο. Οἱ φούρνοι ἦταν ἡμιελλειψοειδεῖς, δηλαδὴ τύπου «ὀπλῆς ἀλόγου», ἢ τετράγωνοι μετὰ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἡ ὑποδομὴ τους ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρες καὶ ὄστρακα. Ἐνδιαφέρουσες στὸ Maliq εἶναι καὶ οἱ στέγες ἀπὸ κλαδιὰ πλεγμένα μετὰ καλάμια. Συχνὸς εἶναι, περισσότερο στὸν οἰκισμὸ Cakran (βλ. καὶ KORKUTI - ANDREA 1975, 53 κέ.), καὶ ὁ τύπος τῆς κατοικίας-λάκκου (pit-dwelling).

Σύνθεση τῶν δεδομένων γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς MM καὶ NN περιόδου στὴ Μακεδονία-Θράκη-Βουλγαρία-νότια Γιουγκοσλαβία-Ἀλβανία

Ἡ κατὰ τὸ δυνατό πλήρης καὶ ἐνημερωμένη παράθεση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν δεδομένων τῆς MN καὶ NN περιόδου, παρόλο πού σὲ κανέναν ἴσως οἰκισμὸ δὲν ἔχει πληρότητα, δίνει τὴ δυνατότητα γιὰ τὴ διαπίστωση ὅτι εἶναι δυνατὸς ὁ κατὰ γεωγραφικὲς ἐνότητες καθορισμὸς ἰδιαίτερων γνωρισμάτων. Ἄν καὶ εἰδικὰ στὴν Ἀλβανία ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἐξαπλωθεῖ πολὺ καὶ στὸ βόρειο τμῆμα τῆς, κρίνοντας ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς κεντρικῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀλλὰ καὶ τῶν παραλίω τῆς Ἀδριατικῆς, θὰ συμπεραίναμε ὅτι οἱ πασσαλόπηκτοι οἰκισμοὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μίμησης κάποιων βορειότερων προτύπων, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα προσαρμογῆς σὲ δυσμενεῖς ἔδαφολογικὰ συνθήκες (βάλλοι, πλημμύρες, κλπ.). Ἡ στήριξη τῶν οἰκῶν σὲ πασσάλους φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἄμεσες κατασκευαστικὲς ἐπιπτώσεις σ' αὐτές, ἐφόσον σὲ τίποτε δὲν διαφέρουν ἀπὸ τις οἰκίες τῶν Σερβίων, οἱ ὁποῖες εἶναι θεμελιωμένες ἐπάνω στὸ ἔδαφος. Εἶναι, δηλαδὴ, καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν οἰκῶν τῶν Σερβίων τὸ ἴδιο ἐλαφριά.

Ἡ ἄμεση γειτονία μὲ δάση θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ αὐτονόητη. Ἡ βασικὴ διαφορὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἐντοπίζεται στὴ βαρύτερη κατασκευὴ τῶν τοίχων, τόσο στὴ ΜΝ, ὅσο καὶ στὴ ΝΝ: Ὑποδομὴ μὲ λίθους καὶ ἀνωδομὴ μὲ πηλὸ στοιβαγμένο καὶ πλίνθους «κολυμπητές». Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ παραλληλισθοῦν μὲ τὰ ἀντίστοιχα θεσσαλικά. Χρῆση πασσάλων ἔχουμε στὴ Θράκη (Παραδημῆ) καί, φυσικά, στὴ Βουλγαρία καὶ βορειότερα, ὅπου ἡ χρῆση τῆς πέτρας εἶναι μᾶλλον ἄγνωστη. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν οἱ μεγαροειδεῖς οἰκίαι τοῦ Καρανονο VI, ἡ παρουσία τοῦ μεγάρου στὸν χώρο ποὺ ἐξετάζουμε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀποκλεισθεῖ. Αὐτὸ τουλάχιστον δείχνουν τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι δὲν ἔχουν γίνει ἀνασκαφές σὲ μεγάλη ἔκταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, βασιζόμενοι στὰ ἔλλιπῆ καὶ ἀποκλειστικὰ κατασκευαστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἐξῆς συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γεωγραφικῆς τους κατανομῆς:

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία (Σέρβια) δὲν ὑπάρχουν θεσσαλικά στοιχεῖα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ὡς πρὸς τὴν κάτοψη (μέγαρο, σπιτί τύπου Τσαγκλί), οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἀνωδομὴ καὶ τὴν ὑποδομὴ: Δὲν γίνεται χρῆση πέτρας γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν τοίχων, πλίνθων καὶ στοιβαγμένου πηλοῦ γιὰ τὴν ἀνωδομὴ· ἀντίθετα, γίνεται χρῆση πασσάλων καὶ ἐπιχρισμένης ψάθας. Ὅμως, τὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν Ἄλβανία, ἄσχετα ἂν ἐκεῖ ἔχουμε κατὰ κύριο λόγο πασσαλόπηκτους οἰκισμούς, καὶ ἐν μέρει μὲ τὴ νότια Γιουγκοσλαβία (PORODIN, Anza 1976, κλπ.), εἶναι ἐμφανῆ. Ἡ σχέση τῆς κεντρικῆς-ἀνατολικῆς Μακεδονίας μὲ τὴ νότια Γιουγκοσλαβία εἶναι ἐμφανῆς (τραπεζοειδῆς κάτοψη τῆς Ὀλύμβου μὲ τραπεζοειδεῖς κατόψεις τοῦ Porodin), ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα οἱ σχέσεις τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας (Βασιλικά) μὲ τὴ Θεσσαλία εἶναι μεγαλύτερες. Μιὰ περισσότερο ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῶν στοιχείων, ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας, θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς διενέργειας ἀνασκαφῶν μὲ μεγάλη ἔκταση. Καὶ βέβαια, ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν ἀπάντηση σὲ συγκεκριμένα προβλήματα ποὺ προκαλοῦν οἱ παράγοντες γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεολιθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἔτσι ὅπως ἐκτίθενται στὴν πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Elia (ELIA 1982, 60 κέ.), δηλαδή οἱ παράγοντες τῆς κατασκευῆς (ὕλικά δομῆς, τεχνολογία) καὶ οἱ κοινωνιολογικο-πολιτιστικοὶ παράγοντες (λειτουργία οἰκίας, δημογραφία, κοινωνικὴ ὀργάνωση, θρησκεία καὶ ἰδεολογία). Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἀπάντηση σὲ τέτοια ζητήματα, μὲ βάση τὰ συγκεκριμένα δεδομένα, δὲν θὰ ἦταν τόσο εὐκόλη ἂν δὲν συνεχιζόταν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, σὲ συνδυασμὸ μὲ γεωαρχαιολογικὲς καὶ ἄλλες ἔρευνες, καὶ ἂν δὲν ξεκινούσε χωριστὰ γιὰ καθένα ἐντοπισμένο ἀπλῶς ἢ καὶ ἀνασκαμμένο οἰκισμό. Ὡστόσο, καὶ μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἔρευνας καὶ μὲ τὴ χρῆση τῶν περιορισμένων ἔστω οἰκολογικῶν δεδομένων, ποὺ εἶναι γνωστὰ, θὰ μπορούσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν πολλὲς ἐπιμέρους μελέτες ἢ καὶ συνθέσεις ἀκόμη.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τὸ κεραμικὸ ὑλικό, ποὺ ἐξετάζεται παρακάτω, προέρχεται ἀπὸ ἐπιφανειακὲς καὶ ἀπὸ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες. Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ποὺ ἐκτίθεται ἐδῶ, προέρχεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονία. Πρόκειται δηλαδή γιὰ:

1. Τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε περισυλλέξει ὁ French κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπόνησης τοῦ καταλόγου τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας (FRENCH 1967).
2. Τὸ ὑλικὸ ποὺ (α) ὑπῆρχε στὴν ἀποθήκη τῶν προϊστορικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄγνωστες θέσεις, δηλαδή ἀπὸ θέσεις ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τοῦ French καὶ (β) ἀπὸ γνωστὲς θέσεις, δηλαδή θέσεις ποὺ πε-

ριλαμβάνονται στον κατάλογο του French, αλλά παρέχουν και άλλα στοιχεία, και 3. Το ύλικό που προέρχεται από τις επιφανειακές έρευνες του συγγραφέα στην ανατολική Μακεδονία, τις έρευνες του Φωτιάδη στη λεκάνη των Σερρών και τις κατά καιρούς επιφανειακές έρευνες της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Μέχρι σήμερα, από τη δυτική Μακεδονία-Θράκη, αλλά και τη Θεσσαλία, δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά επιφανειακό ύλικό, αν και έχουν γίνει επιφανειακές περισυλλογές. Από τη δυτική Μακεδονία υπάρχουν ωστόσο αρκετές πληροφορίες, ενώ ο κατάλογος των γνωστών πριν από χρόνια προϊστορικών θέσεων της Θράκης (THEOHARIS 1971) δεν συνοδεύεται και από κατάλογο επιφανειακής κεραμικής.

Από όλο αυτό το επιφανειακό ύλικό που αναφέρθηκε, παρουσιάζεται σχεδιαστικά, επιλεγμένη κατά κατηγορίες, μόνο ή μη γνωστή μέχρι σήμερα κεραμική (και άλλα εύρηματα), δηλαδή ή κεραμική της περισυλλογής του French (φυλάγεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ.) και ή κεραμική από τις άγνωστες μέχρι σήμερα θέσεις της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας. Για την υπόλοιπη επιφανειακή κεραμική θα γίνονται παραπομπές στις διάφορες δημοσιεύσεις. Δυστυχώς, εδώ δεν είναι δυνατή ή για εύκολία του αναγνώστη αναδημοσίευση των διάφορων σχεδιαστικών πινάκων (κυρίως των πινάκων από το άρθρο Γ-Φ 1980), επειδή δεν περιέχουν μόνο νεολιθικό ύλικό. Η επιφανειακή κεραμική, μαζί βέβαια και με τα άλλα επιφανειακά εύρηματα, εκτίθεται εδώ κατά οικισμό (βλ. σ. 99), με βάση τα χρονολογικά κριτήρια που διαμορφώνονται παρακάτω.

Το ύλικό από τις θέσεις που ανέσκαψε ο συγγραφέας, δηλαδή τη Δήμητρα και τα Βασιλικά, αποτελεί τη βάση για την επεξεργασία όλου του ύλικού που προέκυψε από τις διάφορες έρευνες στη Μακεδονία και στην ευρύτερη περιοχή. Έδώ, δημοσιεύεται για πρώτη φορά το ύλικό από τις τομές στα Βασιλικά και από την ανασκαφική περίοδο του 1983 στη Δήμητρα. Για το ύλικό από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στη Δήμητρα θα γίνεται αναφορά στη σχετική δημοσίευση (*Dimitra*), αν και αναδημοσιεύονται και εδώ οι σχετικοί σχεδιαστικοί πίνακες. Η δημοσίευση της κατά το 1983 συνέχισης και ολοκλήρωσης της ανασκαφής στην τομή II της Δήμητρας (ή ανασκαφή έφθασε μέχρι το παρθένο έδαφος), δεν ήταν δυνατό να συμπεριληφθεί στη βασική δημοσίευση της θέσης και τα διάφορα δεδομένα, που προέκυψαν, ενσωματώνονται στα διάφορα κεφάλαια της εργασίας αυτής. Δυστυχώς, όπως ήδη έχει αναφερθεί, με εξαίρεση την Παραδημή, οι άλλες ανασκαφές είναι άδημοσιευτες, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν αναφέρονται οι διάφορες κατά φάση κεραμικές κατηγορίες και μάλιστα με αρκετή, για προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, πληρότητα.

Με την έννοια κεραμική κατηγορία νοείται ή κατηγορία που θα μπορούσε να ορισθεί με βάση την όπτική καθαρά έντύπωση που δίνει ένα όστρακο, γραπτό ή όχι, χωρίς δηλαδή να λαμβάνονται υπόψη άλλα κριτήρια, π.χ. χρήσης, προέλευσης πηλού, κλπ. Αυτές οι κατηγορίες βασίζονται ουσιαστικά στις κατηγορίες, που ο French όρισε για την κεντρική Μακεδονία.

Οι κεραμικές αυτές κατηγορίες από την ανασκαφή της Δήμητρας και, εν μέρει, από την ανασκαφή των Βασιλικών, έχουν περιγραφεί κατά το δυνατό συστηματικά στη δημοσίευση της ανασκαφής, ενώ οι κατηγορίες που για πρώτη φορά συναντώνται στα Βασιλικά, θα περιγραφούν εδώ για πρώτη φορά. Η άριθμηση των κατηγοριών (1, 2, 3...) είναι έντελως συμβατική, δηλαδή δεν βασίζεται σε κάποια χρονική διαδοχή (π.χ. οι κατηγορίες 1 ως 5 να ανήκουν στη NN περίοδο ή οι 6 ως 10, ως πούμε, στη MN περίοδο): απλώς άριθμήθηκαν έτσι κατά τη διάρκεια της μέτρησης και της ζύγισης της κεραμικής της κάθε ανασκαφικής ενότητας, για λόγους καθαρά πρακτικούς, για την άπλουστευμένη δηλαδή άναγραφή της κατηγορίας στις ένδείξεις κάθε ανασκαφικής ενότητας. Φυσικά, στους πίνακες της κεραμικής έχει γίνει ή άπαγωγή των κατηγοριών αυτών στις παραδοσιακά άποδεκτές κεραμικές ομάδες:

γραπτά, με επίχρισμα, «χονδροειδή» και έγχαρκα (βλ. Εικ. Α, Β, Γ).

Έκτος από την περιγραφική προσέγγιση των διάφορων κατηγοριών, έχει ολοκληρωθεί και η «πετρολογική» ανάλυση δειγμάτων από όλες τις κατηγορίες, τόσο από τα Βασιλικά (ΣΙΚΑΛΙΔΗΣ κ.ά., 1982), όσο και από τη Δήμητρα (*Dimitra*, Part II).

Από την ανασκαφική περίοδο του 1983 στη Δήμητρα και από την τομή II στα Βασιλικά, δημοσιεύονται μόνο φωτογραφίες και όχι σχέδια. Ωστόσο, ειδικά για τα Βασιλικά, τόσο οι φωτογραφίες, όσο και η αναφορά σε όμοια σχεδιασμένα όστρακα — επιφανειακά ή της τομής I — καλύπτουν το κενό.

Αν και η άποσπασματικότητα της κεραμικής είναι μεγάλη, δηλαδή ελάχιστα είναι τα μεγάλα όστρακα και ουσιαστικά δεν υπάρχει κανένα πλήρες άγγείο, γίνεται προσπάθεια για τη σύνταξη ενός σχηματολογίου των άγγείων, με προσδιορισμένη (α) τη φάση, στην οποία ανήκει το κάθε σχήμα, και (β) τις κεραμικές κατηγορίες, στις οποίες απαντάται το κάθε σχήμα, όχι όμως και ο αριθμός των δυνατών να ταυτισθούν οστράκων (π.χ. φιάλες, αμφορείς, πίθοι, κλπ.), ή έστω τον χαρακτηρισμό τους με γενικούς όρους, δηλαδή άνοικτα ή κλειστά άγγεα. Η κεραμική, τόσο της Δήμητρας, όσο και των Βασιλικών, αλλά και η κεραμική από τις διάφορες επιφανειακές περισυλλογές, είναι ταξινομημένη στα Μουσεία της Καβάλας, των Φιλίππων και της Θεσσαλονίκης και προσφέρεται για κάθε νέα προσέγγιση. Έχουν πεταχθεί, για λόγους οικονομίας χώρου στις αποθήκες, ή κατηγορία 4 από τις τομές I και II των Βασιλικών, οι κατηγορίες 3β και 30 της ανασκαφικής ένότητας 17 (έννοείται πως ό,τι πετάχθηκε είναι «τυφλά» όστρακα), καθώς και όλα τα «τυφλά» όστρακα από την ανασκαφική περίοδο 1983 στην τομή II της Δήμητρας.

Οι κεραμικές κατηγορίες είναι οι εξής (*Dimitra*):

Κατηγορία 1: Με μαύρη διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red I).

Κατηγορία 2: Με άνοικτη-σκούρα καφέ διακόσμηση σε κιτρινωπό-κρέμ φόντο (brown on cream).

Κατηγορία 3: Με στιλβωμένο (γκριζωπό, κοκκινωπό, καφέ, φαιό-μαύρο) επίχρισμα. Στην ανασκαφή των Βασιλικών ξεχώρισαν τα όστρακα με το κοκκινωπό-καφετί επίχρισμα (κατηγορία 3β) από τα άγγεα με φαιό-μαύρο επίχρισμα (κατηγορία 3α). Θα πρέπει, επίσης, εδώ να αναφερθεί ότι στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και όλα τα όστρακα, για τα οποία δεν είναι σίγουρη η ύπαρξη επίχρισματος γιατί, όπως είναι γνωστό, δεν είναι πάντα εύκολος ο έντοπισμός της ύπαρξης επίχρισματος, μιας λεπτής δηλαδή επάλλειψης με πάρα πολύ καθαρό πηλό, ή της απευθείας στιλβωσης της επιφάνειας του άγγείου, ή οποία έτσι κι αλλιώς δημιουργεί ένα λεπτότατο στρώμα, με χρώμα μάλιστα έντονοτερο, εξαιτίας της συμπίεσης των μορίων της επιφάνειας του άγγείου.

Κατηγορία 4: «Χονδροειδής», δηλαδή με επιφάνεια που δεν είναι στιλβωμένη ή τόσο στιλβωμένη, όσο της κατηγορίας 3, και που μάλλον ή συνήθως δεν έχει επίχρισμα.

Κατηγορία 5: Διακόσμηση με γραφίτη σε φαιά-μαύρη επιφάνεια.

Κατηγορία 6: Με καφέ-κόκκινη διακόσμηση σε καφετί φόντο.

Κατηγορία 7: Με καφετί διακόσμηση σε κόκκινο-καφέ φόντο.

Κατηγορία 8: Με φαιά-μαύρη διακόσμηση σε γκριζο-καφέ φόντο.

Κατηγορία 9: Με υπόλευκη διακόσμηση σε μπέζ φόντο.

Κατηγορία 10: Διακόσμηση με πλατιές, σχετικά, ταινίες σε κιτρινωπό φόντο.

Κατηγορία 11: Με γκριζο-μπλε ή μωβ ή μπλε διακόσμηση σε κόκκινο-καφέ φόντο.

Κατηγορία 12: Διάφορα γραπτά.

Κατηγορία 13: Με έγχαρκτη διακόσμηση.

Κατηγορία 14: Μὲ υπόλευκο-κιτρινωπὸ ὑδρόχρωμα.
Κατηγορία 15: Μὲ καφέ-πορτοκαλί διακόσμηση σὲ ἀνοικτὸ καφέ-κρέμ φόντο.
Κατηγορία 16: Μὲ σκούρα καφέ-μαύρη διακόσμηση σὲ κοκκινό-πορτοκαλί φόντο (black on red II).
Κατηγορία 17: Μὲ τρίχρωμη διακόσμηση.
Κατηγορία 18: Μὲ ρηχὴ αὐλακωτὴ διακόσμηση.
Κατηγορία 19: Μὲ ἐπιφάνεια ἀνοικτὴ καφέ-κόκκινη.
Κατηγορία 20: Μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐπάλληλες αὐλακώσεις.
Κατηγορία 21: Διακόσμηση μὲ σειρὰ ἀπὸ «νυχιές» ἢ λοξὲς ἐγγάρακτες εὐθεῖες στὸ χεῖλος (καμιὰ φορὰ καὶ στὸ κυρίως σῶμα ἢ ἀκατάστατα σὲ διάφορα σημεία) ἢ μὲ συνεχόμενες στιγμές. Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐμπιέστη (impreso) τῆς AN.
Κατηγορία 22: Μὲ υπόλευκη-ἀνοικτὴ φαιὰ διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (black on red III).
Κατηγορία 23: Διακόσμηση μὲ γραμμὲς ἢ ταινίες καφετι σὲ κιτρινωπὴ ἐπιφάνεια. Διαφέρει ἀπὸ τὴν κατηγορία 10 στὰ ἐξῆς σημεία: Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι στιλβωμένη καὶ ὑπάρχουν καὶ σπειροειδῆ μοτίβα.
Κατηγορία 24: Ἡ διακόσμηση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν υπόλοιπη ἐπιφάνεια, εἶναι ἀστίλβωτη καί, τὸ πιθανότερο, ἦταν ἀπὸ λευκὴ ἢ υπόλευκη ἀβεστοειδῆ ὕλη. Τὸ χρῶμα τῆς ἐπιφάνειας εἶναι ἀνοικτὸ καφετι ἢ κιτρινωπὸ.
Κατηγορία 25: «Χονδροειδῆς» κεραμικὴ, διακοσμημένη στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους μὲ σειρὰ ἀπὸ συνεχόμενες πιέσεις τοῦ δακτύλου.
Κατηγορία 26: Μελανοστεφῆς (black topped).
Κατηγορία 27: Μὲ συνεχόμενες «νυχιές» ἢ «δακτυλιές» ἢ «τσιμπιές» σὲ ὄλο τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.
Κατηγορία 28: Μὲ ρηχὴ αὐλακωτὴ διακόσμηση (μοτίβα σπειροειδῆ, ὅπως αὐτὰ τῆς γραπτῆς κεραμικῆς).

Οἱ ἐπόμενες τρεῖς κατηγορίες ὑπάρχουν μόνο στὰ Βασιλικὰ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ:

Κατηγορία 29: Μὲ υπόλευκη διακόσμηση σὲ φαιὸ-μαῦρο φόντο (white painted). Σχήματα-διαστάσεις: Βλ. Εἰκ. 51 καὶ σ. 144 κέ.

Μίκα: Ἐλάχιστη.

Πρόσθετα: Πολὺ μικρὲς πέτρες.

Χρῶμα: Βλ. τὸ χρωματολόγιο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῆς σχεδιασμένης κεραμικῆς (ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μόνο ἐπιφανειακὰ ὄστρακα καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τομῆ I ἔχουν σχεδιασθεῖ).

Ἐπίχρισμα: Πάρα πολὺ λεπτό.

Στίλβωμα: Πάρα πολὺ καλό.

Φθορά: Ἡ διακόσμηση εἶναι ἐξίτηλη, σὲ σημεῖο πού πολλές φορές νὰ εἶναι ἀδύνατη ἢ διάκριση μεταξὺ τῆς κατηγορίας αὐτῆς καὶ τῆς κατηγορίας 31 (δηλαδὴ τῆς κατηγορίας, στὴν ὁποία ἡ διακόσμηση γίνεται μὲ τὸν στιλβωτήρα σὲ φόντο λιγότερο στιλβωμένο· pattern burnished).

Διακόσμηση: Βασικὰ μὲ παράλληλες εὐθεῖες ἢ μὲ ἐλαφρὰ καμπύλες, παράλληλες ἐπίσης, γραμμές.

Πηλός: Ὅχι τόσο καθαρὸς, δηλαδὴ μὲ ἐλάχιστες προσμίξεις (πολὺ μικρὲς πέτρες, διαστάσεις μέχρι 0,001μ., καὶ ἴσως ἄμμο).

Ψήσιμο: Σὲ σκόπιμα ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα.

Κατηγορία 30: Μὲ κοκκινωπὴ, πολλές φορές βυσσινί, διακόσμηση σὲ ὑποκίτρινο ἢ ἀνοι-

κτὸ μπεζ φόντο, το οποίο εἶναι ἀστίλβωτο ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοειδῆ ὕλη. Στὴν κατηγορία ὑπάγονται καὶ ἀρκετὲς ποσότητες ἀπὸ λευκοστεφὴ ὄστρακα (white topped) καὶ ἐλάχιστες ἀπὸ ὄστρακα ἐρυθροστεφὴ (red topped).

Σχήματα-Διαστάσεις: Βλ. Εἰκ. 51 καὶ σ. 144 κέ.

Μίκα: Ἀρκετὴ.

Πρόσθετα: Πολὺ μικρὲς πέτρες καί, ἴσως, ἄμμος.

Χρῶμα: Παραπέμπουμε στὸ χρωματολόγιο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῆς σχεδιασμένης κεραμικῆς (μόνο ἐπιφανειακὰ ὄστρακα καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τομὴ I).

Ἐπίχρισμα: Βλ. πῶς πάνω.

Στίλβωμα: Πάρα πολὺ σπάνιο.

Φθορά: Ἀπολεπίζεται λίγο τὸ ὑποκίτρινο ἐπίχρισμα.

Διακόσμηση: Μὲ λεπτὲς γραμμὲς, δικτυωτὰ μοτίβα, κλπ.

Πηλός: Σχετικὰ καθαρός.

Ψήσιμο: Σὲ ὀξειδωτικὴ ἀτμόσφαιρα.

Κατηγορία 31: Ἡ διακόσμηση ἀποδίδεται μὲ ἔντονη πίεση τοῦ στιλβωτήρα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, πὺ εἶναι λιγότερο στιλβωμένη ἢ καὶ σπάνια ἀστίλβωτη.

Σχήματα-διαστάσεις: Βλ. Εἰκ. 51 καὶ σ. 144 κέ.

Μίκα: Ὑπάρχει.

Πρόσθετα: Πολὺ μικρὲς πέτρες.

Χρῶμα: Παραπέμπουμε στὸ χρωματολόγιο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῆς σχεδιασμένης κεραμικῆς (μόνο ἐπιφανειακὰ ὄστρακα καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τομὴ I).

Ἐπίχρισμα: Λεπτό.

Στίλβωμα: Μέτριο.

Φθορά: Δὲν παρατηρεῖται.

Διακόσμηση: Μοτίβα τῆς γραπτῆς κεραμικῆς, ἀλλὰ καὶ λεπτὲς παράλληλες εὐθεῖες ἢ ἐλαφρὰ καμπύλες γραμμὲς, πὺ ἀπέχουν ἐλάχιστα μεταξύ τους.

Πηλός: Ὅχι πολὺ καθαρός.

Ψήσιμο: Σὲ ὀξειδωτικὴ, ἀλλὰ καὶ σὲ σκόπιμα ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα.

Οἱ παρατιθέμενοι στὸ τέλος σχεδιαστικοὶ πίνακες καὶ οἱ φωτογραφίες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὑπόμνημα καὶ τὴν ἀριθμημένη διαδοχὴ τῶν ὄστράκων, πὺ παρατίθεται μὲ τὴ σειρά τῶν κατηγοριῶν, ἔτσι ὅπως ἐκτέθηκε παραπάνω καὶ μὲ ὅσα περὶ κεραμικῶν κατηγοριῶν ἔχουν ἐκτεθεῖ στὴ δημοσίευση τῆς Δήμητρας, καθὼς καὶ ἡ παράθεση τῶν ποσοτικῶν πινάκων τῆς κεραμικῆς, δίνουν τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ προσέγγιση τοῦ ὕλικου. Στὶς Εἰκόνες τῆς σχεδιασμένης κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Δήμητρα περιλαμβάνονται καὶ ἐλάχιστα ἀγγεῖα ἢ ὄστρακα, μὴ νεολιθικὰ (ΠΕΧ καὶ ΥΕΧ).

Τέλος, ἀπαραίτητος γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς εἶναι ὁ Πίνακας τῆς σελίδας 144, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀγγειολόγιο τῆς Εἰκόνας 51. Στὴν Εἰκόνα αὐτὴ ἀναφέρονται τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων (π.χ. Σχ. 1, 7), πὺ ἀπαντῶνται κατὰ φάση καὶ κατὰ κεραμικὴ κατηγορία. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὄστράκων, τὰ ὅποια ἀνάγονται στὰ σχήματα αὐτὰ τοῦ ἀγγειολογίου, ἀναφέρεται στὸ κείμενο (π.χ. 5 ὄστρακα σχήματος 2).

Παρατίθεται, λοιπόν, μὲ διάφορες φανερὲς ἀναπροσαρμογές, ὁ ποσοτικὸς πίνακας τῆς κεραμικῆς (Εἰκ. Α) ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 1978-1979-1980 τῆς Δήμητρας καί, κατόπιν, στὴν ἴδια Εἰκόνα Α, ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1983, στὴν τομὴ II τῆς ἴδιας θέσης· ἀποφεύχθηκε ἡ ἐνοποίηση τῶν δεδομένων τῆς τομῆς II γιὰτί, κατὰ τὴν ἀνασκα-

φικὴ περίοδο τοῦ 1983, δὲν ἔγιναν κοσκινίσματα τοῦ χρώματος, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ κατὰ 100% περισυλλογὴ τῆς κεραμικῆς, ὀστῶν ζῶων, ὀστρέων, πυριτολίθου καὶ μικροαντικειμένων. Ἡ μὴ ἐνοποίηση, ἐξάλλου, εἶναι χρήσιμη γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων, σχετικῶν μὲ τὶς ποσοτικὲς διαφορὰς ποὺ παρουσιάζονται σὲ μιὰ ἀνασκαφὴ, στὴν ὁποία κοσκινίζεται ὅλο τὸ χῶμα, καὶ σὲ μιὰ ἀνασκαφὴ στὴν ὁποία ἀπλῶς περισυλλέγονται, πάντα βέβαια μὲ τὴν ἀπαιτούμενη προσοχή, ἡ κεραμικὴ, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ὑλικά.

Δήμητρα: Ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ πληροφορίες (βλ. Εἰκ. 4β καὶ Πίν. 5α· ἐπίσης *Dimitra*).

Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς II ἀπὸ τὴ Δήμητρα, ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ, ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς στρωματογραφίας τῶν προηγούμενων περιόδων (*Dimitra*), μὲ μόνη διαφορὰ τὴν προσθήκη καὶ τῆς νότιας παρειάς, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ἐλάχιστο ποὺ ἦταν, ἐξαιτίας τῆς πολὺ μεγάλης κλίσης τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ B.-N., αὐξήθηκε πολὺ. Τὰ τελικὰ βάρη τῆς τομῆς II καὶ ἐπομένως, κατὰ προσέγγιση, τοῦ κέντρου τοῦ οἰκισμοῦ, φθάνουν ἢ καὶ ξεπερνοῦν τὰ 8 μ. (ΝΔ. 7,68 μ., ΝΑ. 7,76 μ., ΒΑ. 8,30 μ., ΒΔ. 7,73 μ.). Τὸ μέσο βάθος τῆς ἀνασκαφικῆς ἐνότητας (στὸ ἐξῆς ἁ.ἔ.) 141, δηλαδὴ τῆς τελευταίας NN ἁ.ἔ. (μὲ βάση τὰ θεσσαλικά χρονολογικὰ κριτήρια), εἶναι 7,15 μ., ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ ἐπιχώσεις τῆς MN II (= Σιταγοῖ I= τέλη MN μὲ τὴ θεσσαλικὴ χρονολόγηση) εἶναι κατὰ μέσον ὄρο 0,70 μ., καὶ ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἐπίχωση 11,2 κ.μ. Οἱ ἐπιχώσεις τῶν ἀρχῶν τῆς NN (= Σιταγοῖ II= ἀρχὲς NN μὲ τὴ θεσσαλικὴ χρονολόγηση, δηλαδὴ οἱ φάσεις Τσαγκλί καὶ Ἀράπη) ἀρχίζουν ἀπὸ βάθος 5,90-6 μ., ἔχουν δηλαδὴ ὕψος 1,10 μ. περίπου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι προφανῶς τὸ ὕψος τῶν ἐπιχώσεων τῆς NN στὸν οἰκισμό αὐτὸ θὰ πρέπει ὄχι μόνον νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 2,73 μ. (δηλαδὴ τὸ βορειοδυτικὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς τομῆς I) μέχρι τὰ 6 μ., ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκτείνεται σ' ὅλο τὸ βάθος ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 μέχρι καὶ τὰ 2,73 μ.· συνολικά, δηλαδὴ, 6 μ. θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴ NN περίοδο (= Σιταγοῖ III= πρώιμες καὶ ὄριμες διμηνιακὲς φάσεις τῆς Θεσσαλίας) καί, βέβαια, μὲ ἐξαίρεση τὴν YEX ἐγκατάσταση (βλ. *Dimitra*) τῆς τομῆς I, τὸ ὅτι τὸ ὕψος τῶν ἐπιχώσεων ἀπὸ 2,73 μ. (ἢ ἔστω ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 3,70 μ., ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ δάπεδο τῆς YEX ἐγκατάστασης) μέχρι καὶ τὰ 6 μ. εἶναι NN, ἔχει ἀποδειχθεῖ στρωματογραφικά. Τὸ ὅτι ὁμως καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 μέχρι καὶ τὸ βάθος τῶν 2,73 μ. (ἢ ἔστω 3,70 μ.) ἔχουμε ἐπίσης NN ἐπίχωση, δηλαδὴ τὸ ὅτι ἔχουμε συνολικά 6 μ. NN ἐπίχωση, δὲν ἀποδεικνύεται ἀνασκαφικά, ἐφόσον ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἄρχισε ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 τοῦ οἰκισμοῦ. Θὰ μπορούσε, ὁμως, νὰ θεωρηθεῖ πάρα πολὺ πιθανὸ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1. Ἡ YEX ἐγκατάσταση τῆς τομῆς I δέχθηκε, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της, NN ἐπιχώσεις. 2. Δύο δοκιμαστικὲς τομὲς στὶς παρεῖες ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκάλεσαν ἀρχαιοκάπηλοι πρὶν ἀπὸ χρόνια, ἔδωσαν μόνον NN κεραμικὴ καὶ μάλιστα κατηγορίας I (black on red), ἤδη ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο· πιὸ συγκεκριμένα, μιὰ τομὴ, διαστάσεων 1×0,20 μ., καὶ μέχρι βάθος 4 μ., ἀπὸ βάθος 1,50 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 καὶ μιὰ ἄλλη στὴν κορυφὴ τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 μέχρι βάθος 1 μ. καὶ μὲ τὶς ἴδιες διαστάσεις (1×0,20 μ.). 3. Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὸν Θεοχάρη (φυλάγεται στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας), ἀμέσως μᾶλλον μετὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ ἀναφέραμε (βλ. *Dimitra*), ἔχει ἐλάχιστα μὴ νεολιθικά ὄστρακα. 4. Στὶς ἐπιφανειακὲς περισυλλογές, ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν γίνεαι στὸν οἰκισμό, δὲν ἔχει βρεθεῖ ἄλλη ἀπὸ νεολιθικὴ κεραμικὴ καὶ 5. Ἡ ἀνεύρεση σὲ ἐπιφανειακὲς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες τῆς τομῆς I δύο τυπικῶν ἀντικειμένων ΠΕΧ (μιᾶς λαβῆς τύπου «τρομπέτας» καὶ ἐνὸς διατήρητου πέλεκυ· *Dimitra*) θὰ ἔκανε πιθανὴ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἐπίχωσης ΠΕΧ, ἀλλὰ σὲ σημεῖο ἴσως ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν τομῶν I καὶ II καὶ ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν λαθρανασκαφῶν.

Οί παρατηρήσεις, που μέχρι αυτό το σημείο αναφέρθηκαν, αποσκοπούν στο να δείξουν ότι το να δεχθούμε μια ΝΝ επίχωση, βάθους 6 μ., για τον οικισμό αυτό, δεν θα ήταν καθόλου άπιθανο. Φυσικά, μια συνέχιση της ανασκαφής, με στόχο την κάλυψη του κενού από 0 ως 2,73 μ., θα μπορούσε να λύσει οριστικά το θέμα.

Ό εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός των κεραμικών κατηγοριών από τη Δήμητρα, ιδίως των γραπτών της ΝΝ, δεν οφείλεται σε κάποια έμμομη για τη σχολαστική κατασκευή κατηγοριών. Οί κατηγορίες αυτές ανταποκρίνονται σε μια όπτική, τουλάχιστον, πραγματικότητα και βασίζονται ουσιαστικά σε αυτές που για πρώτη φορά όρισε ό French, όταν μελέτησε επιφανειακή κεραμική από την ανατολική Μακεδονία (FRENCH 1964). Θα μπορούσαν, βέβαια, οί διάφορες γραπτές κατηγορίες, που αντιπροσωπεύονται με ελάχιστα όστρακα, κυρίως από την τομή Ι, να ένταχθούν στην κατηγορία 12 (διάφορα γραπτά), πράγμα που έκανε και ό French, αφού δέχθηκε ότι ό χωρισμός των διάφορων γραπτών όστράκων σε κατηγορίες είναι δύσκολος. Ό από πλευράς του συγγραφέα χωρισμός σε πολλές κατηγορίες των διάφορων γραπτών όστράκων (π.χ. 6, 7, 8, 9, 11, 15) έγινε για να δείξει τη σπάνια πολυμορφία στην κεραμική της Δήμητρας.

Τελειώνοντας την εισαγωγή για τη μελέτη της ΜΝ και ΝΝ κεραμικής από την κεντρική και ανατολική Μακεδονία, που ακολουθεί παρακάτω, σημειώνονται και τα έξής:

Ό τελική έπιλογή των όστράκων, που τελικά δημοσιεύονται (σχεδιάσθηκαν βέβαια πολύ περισσότερα), έγινε με το κριτήριο της παροχής όλων των δυνατών πληροφοριών για το σχήμα των άγγείων, για τη διακόσμηση, για το πότε, δηλαδή σε ποιά συγκεκριμένη ανασκαφική ένότητα, έμφανίζεται για πρώτη φορά και πότε παύει να υπάρχει κάθε τύπος άγγείου, είδος διακόσμησης ή κάποιο ιδιαίτερο τυπολογικό χαρακτηριστικό.

1. Ό κεραμική της τομής Ι και ΙΙ στον οικισμό Βασιλικά C (Εϊκ. Β, Γ)

Ό ανασκαφικές πληροφορίες

Τα βάθη των ανασκαφικών ένотήτων (στις ανασκαφικές ένδείξεις σημειώνονται ως πάσες) είναι τα έξής:

Τομή Ι (Εϊκ. 2): Μέχρι βάθος 1,80 μ., όπως αναφέραμε ήδη, υπάρχει το στρωματογραφικό κενό, το όποιο δημιουργήθηκε από τη διάνοιξη του σκάμματος από το ανασκαφικό μηχάνημα: στις παρειές του σκάμματος, ύστερα από την τομή για την άποκατάσταση του στρωματογραφικού κενού, άποδείχθηκε ότι ξεχωρίζουν πέντε στρώματα (Εϊκ. 2, 3). Το στρώμα 5 συνεχίζει μέχρι βάθους 2,20 μ., δηλαδή περίπου μέχρι και την ανασκαφική ένότητα 7. Τα στρώματα 5α και 6 περιλαμβάνουν τις ανασκαφικές ένότητες 8, 9, 10 και 11, περίπου. Το στρώμα 7 περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ένότητες 12, 13, 14, 15 και 16, περίπου. Το στρώμα 8 τις ανασκαφικές ένότητες 17 και 18, περίπου. Τέλος, το στρώμα 9 περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ένότητες 20, 21 και 22.

Τομή ΙΙ: Ό σχετική άντιστοιχία στρωμάτων και ανασκαφικών ένотήτων είναι ή έξής: Στρώμα 1 = ανασκαφικές ένότητες 1 και 2 (βάθη ανασκαφικής ένотητας 2 = 0,79 ΝΔ., 0,77 ΝΑ., 0,785 ΒΑ. και 0,78 ΒΔ.). Στρώμα 2 = ανασκαφική ένότητα 3 = 0,90 ΒΔ., 0,89 ΝΔ., 0,88 ΝΑ., 0,85 ΒΑ. Στρώμα 3 = ανασκαφική ένότητα 4 = 1,17 ΒΔ., 1,12 ΒΑ., 1,09 ΝΔ., 1,09 ΝΑ. και ανασκαφική ένότητα 5 = 1,43 ΒΔ., 1,415 ΝΔ., 1,40 ΝΑ., 1,33 ΒΑ. Στρώμα 4: = ανασκαφικές ένότητες 6, 7 = 1,55 ΒΔ., 1,50 ΒΑ., 1,50 ΝΔ., 1,47 ΝΑ. 8 = 1,64 ΒΔ., 1,72 ΝΔ., 1,56 ΒΑ., 1,65 ΝΑ. Στρώμα 5 = ανασκαφική ένότητα 9, 10, 11 και 12 = 2,27 ΒΔ., 2,27 ΒΑ. Στρώμα 6 = ανασκαφική ένότητα 13 = 2,73 ΒΔ.

Οί υπόλοιπες ανασκαφικές ενότητες εντάσσονται στο στρώμα 7. Αυτό βέβαια δεν θα ήταν καθόλου πιθανό, δεδομένου ότι το στρώμα 7 είναι σαν να έχει ύψος πάνω από 2 μ., γιατί η μεγάλη ύγρασία, εξαιτίας του βάθους της τομής, καθώς και της εποχής των ανασκαφών (μέσα φθινοπώρου), δεν έδινε καμιά απόλυτως δυνατότητα για στρωματογραφικές διακρίσεις, με βάση τις χρωματικές διαφορές του χώματος. Η ανασκαφική ένότητα 14 έχει βάθος 3,12-3,20 μ., ή 15 3,96 ΒΔ., 4,02 ΝΔ., 4 ΝΑ., 3,85 ΒΑ., και ή 16 4,42 ΒΔ., 4,45 ΝΔ. και 4,40 μ. ΒΑ. Το βάθος της ανασκαφικής ένότητας 17 και της τομής γενικά είναι 5,38-5,40 μ. Ήδη από το βάθος αυτό, είναι σαφής η άνευρεση του φυσικού εδάφους, που αποτελείται κατά πάσα πιθανότητα από πάρα πολύ μαλακό πωρόλιθο, όταν βρίσκεται σε υγρή κατάσταση. Τα διάφορα υλικά εξακολουθούν, ωστόσο, να υπάρχουν. Το στρώμα γίνεται απόλυτως νεκρό, σε βάθος 5,90 μ. περίπου, όποτε το φυσικό έδαφος, που εκτός από μαλακός πωρόλιθος θα μπορούσε να είναι και μάργα, κόβεται άνετα σε εύθριπτες φέτες με την απλή πίεση, π.χ. ενός φτυαριού.

Εξαιτίας της έλλειψης χρόνου, χρημάτων, υποσύλωσης της τόσο βαθιάς τομής, αλλά και της έλλειψης κατάλληλης σκάλας (ή διαθέσιμη είχε ύψος μόνο 5 μ.), ανασκάφηκε μόνο ένας χώρος, διαστάσεων 1,50×1 μ., στο βάθος των 5,40-5,90 μ., που διακρίνεται στην ανατολική τομή της παρειάς για την άνευρεση του καθαυτού φυσικού εδάφους. Με βάση μια κεραμική διαφοροποίηση που εμφανίζεται στον χώρο αυτό, αλλά και στα τελευταία 0,40 μ. της ανασκαφικής ένότητας 17, δηλαδή την άνευρεση 16 συνολικά όστράκων με έμπιεστη διακόσμηση (impresso), τα όποια εντάχθηκαν στην κατηγορία 4, θεωρούμε ότι θα μπορούσε να συζητηθεί ή δυνατότητα, πράγμα που θα γίνει πιο κάτω, του να εισδύσει ένα μέρος της ανασκαφικής αυτής ένότητας στην ΑΝ (βλ. και σ. 51 κέ.).

Με την ανασκαφή της τομής ΙΙ επιβεβαιώθηκαν τα εξής:

1. Το πολύ μεγάλο ύψος των επιχώσεων· ένα μέρος τους, προφανώς, θα έχει παρασυρθεί από πλημμύρες που μάστιζαν και μαστίζουν την περιοχή, καθώς και από τη μηχανική καλλιέργεια.
2. Ότι οι επιχώσεις του οικισμού, όπως αποδεικνύεται σε τρία σημεία έντελως απομακρυσμένα μεταξύ τους (βλ. Εικ. 1), δηλαδή της τομής Ι, της τομής ΙΙ και των κάθετων παρειών που δημιούργησε το ρέμα Ντροπαλιάς στα βόρεια όρια του οικισμού, είναι ενιαίες στρωματογραφικά· πριν από τη μετάθεση της κοίτης του ρέματος νοτιότερα και, επομένως, τη διάβρωση των επιχώσεων, ο οικισμός θα εκτεινόταν τουλάχιστον 30 μ. βορειότερα. Πρόκειται για έναν οικισμό και όχι για δύο, που συνενώθηκαν, ή για επιμέρους οικιστικές νησίδες, με μεγάλα μεταξύ τους άκατοίχτα κενά. Ήξάλλου, και τα διάφορα στρώματα των δύο τομών παρουσιάζουν μεγάλες αναλογίες.
3. Τα σημεία 0 των τομών Ι και ΙΙ έχουν μια ύψομετρική διαφορά, περίπου, 7 μ., πράγμα που σημαίνει — δεδομένου ότι τα βάθη των δύο τομών είναι περίπου ίδια — ότι το παρθένο έδαφος του οικισμού δεν παρουσιάζει έντονη ύψομετρική διαφορά, και ότι, για τον λόγο αυτό, ο οικισμός είναι σχετικά «επίπεδος».
4. Η ύψομετρική διαφορά μεγαλώνει ακόμη βορειότερα, πράγμα που σημαίνει ότι εκεί, δηλαδή σε απόσταση 50-100 μ. προς Ν. του ρέματος, θα πρέπει να αναζητηθεί, τόσο ή ΠΕΧ (υπάρχουν κάποια επιφανειακά όστρακα), όσο και μεγαλύτερες επιχώσεις της ΝΝ ή μεγαλύτερες ΜΝ, αλλά και ΑΝ επιχώσεις· εκτός και αν στο σημείο αυτό οι επιχώσεις βυζαντινών χρόνων έχουν προκαλέσει μεγάλη καταστροφή σε βάθος.
5. Η σε μεγάλη έκταση συνέχιση της ανασκαφής θα δώσει τη δυνατότητα για την ανασκαφή οικιστικών πλέον φάσεων και την ένταξη σ' αυτές των κάθε είδους δεδομένων.

Την κατά περίοδο εξέταση της κεραμικής θα την επιχειρήσουμε με τον εξής τρόπο: Θα δούμε σε ποιούς οικισμούς, ανασκαμμένους ή όχι (πρώτα θα αναφέρονται οι ανασκαμμένοι),

ἀντιπροσωπεύεται κάθε κατηγορία, ἔτσι ὥστε τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν προβλήματα νὰ συζητηθοῦν μὲ βάση τὴν ἐξάπλωσή τους στὸν συγκεκριμένο χῶρο, στὸν ὅποιο ἀναφερθήκαμε καὶ στὴν ἐξέταση τῆς κεραμικῆς, δηλαδή σὲ γενικὲς γραμμὲς τῆ νότια Βαλκανικῆ.

2. Ἡ κεραμικὴ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐνότητας 17 τῆς τομῆς II τῶν Βασιλικῶν καὶ 142 τῆς τομῆς II τῆς Δήμητρας (Βασιλικά I καὶ Δήμητρα Ια καὶ (σ. 56) Ιβ)

Ρίχνοντας κανεὶς μιὰ ματιὰ στοὺς ποσοτικούς πίνακες τῆς κεραμικῆς, χωρὶς νὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τοὺς χρονικούς προσδιορισμούς, πού ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναγράψαμε, θὰ διέκρινε στὶς τελευταῖες μεγάλες αὐτὲς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: 1. Μία κεραμικὴ διαφοροποίηση, σὲ σχέση μὲ τὶς ἀνώτερες ἀνασκαφικὲς ἐνότητες: μείωση τῆς «χονδροειδοῦς» κεραμικῆς, ἐξαφάνιση σχεδὸν τῶν γνωστῶν γραπτῶν κατηγοριῶν, ἀπότομη αὔξηση ἄλλων κατηγοριῶν. 2. Θὰ διέκρινε, ἐπίσης, μιὰ κεραμικὴ ὁμοιογένεια σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς αὐτὲς ἐνότητες χωριστά.

Παρακάτω, ἐξετάζεται κάθε κατηγορία τῶν ἀνασκαφικῶν αὐτῶν ἐνοτήτων, χωριστὰ καὶ μὲ τὴ σειρά (ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ), πού ἀναφέρονται στὶς Εἰκόνας.

Κατηγορία 30

Δήμητρα Ια: Δὲν ἀντιπροσωπεύεται καθόλου.

Βασιλικά I: (Πίν. 25α ὄλα, Πίν. 25β ὄλα).

Ἡ ποσοτικὴ διαφορὰ, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη φάση, εἶναι πάρα πολὺ μεγάλη. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν ὄλα τὰ ὄστρακα, πού ἔχουν ὑπαχθεῖ στὴν κατηγορία αὐτή, εἶναι γραπτὰ. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ὄλα ἔχουν αὐτὸ τὸ θαμπὸ ἀσβεστοειδὲς ἐπίχρισμα καὶ ὅτι τὰ σίγουρα γραπτὰ ἀποτελοῦν περίπου τὸ 1/3. Ὡστόσο, ἐπειδὴ στὴν κατηγορία αὐτὴ ἡ διακόσμηση εἶναι πάρα πολὺ ἀραιή (σὲ πολλὰ ὄστρακα διατηρεῖται μόνο μιὰ λεπτή, κάθε εἶδος, γραμμὴ), τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερο, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ κεραμικὴ αὐτὴ κατηγορία διατηρεῖται σὲ πολὺ θρυμματισμένη κατάσταση. Ἐνα ποσοστὸ, τὸ ὅποιο ἔχει καταμετρηθεῖ, εἶναι λευκοστεφὲς (white topped)· ὑπάρχουν 150 ἀναγνωρίσιμα τέτοια ὄστρακα, ὄλα σχήματος I (Εἰκ. 51), δηλαδή τροπιδωτὰ (Πίν. 25α κάτω δεξιὰ, ἓνα παράδειγμα λευκοστεφοῦς γραπτοῦ). Ὑπάρχουν, ἐπίσης, 15 περίπου ὄστρακα μὲ κάθετα σχετικὰ τοιχώματα (Σχ. 3). Ἀπὸ αὐτά, τέσσερα ὄστρακα ἔχουν ἐπίχρισμα μόνο ἐσωτερικὰ (Πίν. 25β ὄλη ἢ ἄνω σειρά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τέταρτο ἀπὸ ἀριστερὰ· τοῦ τελευταίου δεξιὰ ἡ διακόσμηση εἶναι στιλβωμένη). Ἀντιπροσωπεύεται, ἐπίσης, τὸ σχῆμα 8 (χαρακτηριστικὰ μοτίβα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κοιλιά· Πίν. 25β, τὸ κάτω δεξιὰ εἰκονιζόμενο ὄστρακο βρέθηκε στὴ μικρὴ τομὴ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνεύρεσης τοῦ παρθένου).

Κατηγορία 10

Δήμητρα Ια: (Πίν. 7α). Ὑπάρχουν δύο σχήματα ἀγγείων: Ὁ ἀμφορέας μὲ πλατιὰ κοιλιά, μὲ μᾶλλον κάθετες κυλινδρικές ἢ ταινωτὲς λαβὲς καὶ ψηλὸ στενὸ λαιμὸ, πού νεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω (Σχ. 2), καὶ ἡ τροπιδωτὴ φιάλη μὲ κάθετες λαβὲς (Σχ. 1). Ἡ μείωση τῆς κατηγορίας εἶναι πολὺ μεγάλη, σὲ σχέση μὲ τὴ νεότερη φάση.

Βασιλικά I: Στὴν ἀνασκαφικὴ ἐνότητα (ἀ.ἐ.) 17 τῶν Βασιλικῶν, ἡ κατηγορία εἶναι ἀνύπαρκτη.

Κατηγορία 23

Δήμητρα Ια: (Πίν. 8β). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀμφορέα τῆς κατηγορίας 10 (Σχ. 2), ὑπάρχει ἡ ἀπλή

φιάλη με κάθετες σχετικά λαβές και τοιχώματα που κλίνουν ελαφρότατα πρὸ τὰ ἔσω (Σ χ. 3), καθὼς και ἡ τροπιδωτὴ φιάλη με δύο ὠτοειδεῖς λαβές που ἔχουν πεπλατυσμένες ἀπολήξεις και κομβιοειδὴ ἀπόφυση (Σ χ. 4).

Βασιλικά I: Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἡ κατηγορία.

Κατηγορία 12

Δήμητρα Ia: (Πίν. 10α). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα τῆς ἀπλῆς φιάλης με κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ στὸ ὕψος τοῦ χεῖλους (Σ χ. 5) και τῆς τροπιδωτῆς φιάλης (Σ χ. 1). Λεῖπει τελείως ἡ μικρογραφικὴ διακόσμηση.

Βασιλικά I: Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἡ κατηγορία.

Κατηγορία 3α

Δήμητρα Ia: (Πίν. 16α, κάτω σειρὰ). Ξεχωρίζει ὡς σχῆμα ἡ τροπιδωτὴ φιάλη, με διάμετρο 0,35 μ. (56 ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα με τέτοιο σχῆμα· Σ χ. 1). Ὑπάρχουν μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στὶς τροπιδώσεις (5 ὄστρακα) και μία ἀνάλογη ἀπόφυση, ἀλλὰ πιὸ ἐπιμήκης και με τρεῖς συνεχόμενες ὀπές (Πίν. 15β ἄνω δεξιά, ἀνήκει στὴν κατηγορία 4). Ὑπάρχει, ἐπίσης, τὸ σχῆμα τῆς κλειστῆς πρὸς τὰ ἄνω φιάλης (7 ὄστρακα, Σ χ. 6). Βασικὸ σχῆμα εἶναι αὐτὸ τῆς πολὺ ἀνοικτῆς φιάλης, με τονισμένη τὴν ἀπόληξη τοῦ χεῖλους και διάμετρο μεγαλύτερη ἀπὸ 0,4 μ. (50 περίπου ὄστρακα, Σ χ. 7)· μερικὲς ἀπὸ τίς φιάλες αὐτὲς ἔχουν πολὺ σκοῦρο φαιὸ χρῶμα, σχεδὸν μαῦρο, και ἐξαιρετικὴ στίλβωση. Στὸ ἄνω μέρος τροπιδωτῶν φιαλῶν ὑπάρχει ἐξίτηλο ἐπίχρισμα με γραφίτη.

Βασιλικά I: Ὑπάρχουν: 1. Ἀπλῆς τροπιδωτὲς φιάλες (Σ χ. 1). 2. Φιάλες ἀπλές, με χεῖλη που κλίνουν ελαφρὰ πρὸς τὰ μέσα, με κάθετα σχετικά τοιχώματα (βλ. π.χ. Πίν. 17β κάτω ἀριστερά, Σ χ. 6). 3. Ἀγγεῖα με σφαιρικὸ σῶμα και βάση-χεῖλος με σχῆμα χαμηλῆς στεφάνης, που γέρνει ελαφρότατα πρὸς τὰ ἔξω και μέσα, ἀντίστοιχα (Σ χ. 8). Σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν ὑπάρχει καμιά διαφοροποίηση, σὲ σχέση με τὴν ἀ.ἐ. 16.

Κατηγορία 3β

Δήμητρα Ia: Ὑπάρχουν οἱ «τράπεζες» με τὰ κυλινδρικὰ πόδια, τυπικὸ σχῆμα τῆς MN (ὑπάρχουν 16 τέτοια πόδια· Σ χ. 9). Ὑπάρχουν, ἐπίσης, οἱ κλειστὲς πρὸς τὰ ἄνω φιάλες (17 ὄστρακα, Σ χ. 6), κομβιοειδεῖς ἀποφύσεις στὶς λαβές (2 ὄστρακα), τροπιδωτὲς φιάλες (60 ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὅποια και 2 ἠθμοί, Σ χ. 1), φιάλες με κάθετα σχετικά τοιχώματα (84 ὄστρακα, Σ χ. 3), φιάλες με ἀνοικτὰ τοιχώματα, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες και με πολὺ ἀνοικτὰ τοιχώματα (Σ χ. 7, 270 ὄστρακα, Πίν. 31 ἄνω, 15 με ἄριστα στιλβωμένο ἐπίχρισμα), ἀμφορεῖς (Σ χ. 2). Ὑπάρχουν, ἐπίσης, ὄστρακα με ἐξαιρετικὴ στίλβωση και ἐλάχιστο πάχος (μέχρι και 0,015). Γίνεται χρῆση τῶν «δακτυλιῶν» γιὰ λόγους διακοσμητικῶν, τόσο πάνω στὸ χεῖλος, ὅσο και στὴν τροπιδώση.

Βασιλικά I: (Πίν. 36, κάτω ἀριστερά). Δὲν ὑπάρχει καμιά διαφοροποίηση σὲ σχέση με τὴν ἀ.ἐ. 16. Δηλαδή, τὰ με ἐρυθρὸ στιλβωμένο ἐπίχρισμα (red burnished) εἶναι σχήματος 3 ἢ 6. Ὑπάρχουν μόνο 1 ἢ 2 σχήματος 8. Οἱ φιάλες εἶναι με κάθετα ἢ κλειστὰ πρὸς τὰ ἔσω τοιχώματα (Σ χ. 3, 6). Δὲν ὑπάρχουν τροπιδωτὲς φιάλες.

Κατηγορία 14

Δήμητρα Ia: Ἀνοικτῆς, τροπιδωτῆς φιάλες και ἀμφορεῖς σὰν αὐτοὺς που ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει (Σ χ. 1, 2, 10). Τὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὅποια προέρχονται, εἶναι μεγάλων διαστάσεων.

Βασιλικά I: Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἡ κατηγορία.

Κατηγορία 20

Δήμητρα Ia: (Πίν. 13α-β). Εἶναι ἡ χαρακτηριστικότερη κατηγορία τῆς φάσης αὐτῆς. Ὑ-

πάρχουν τρεις τύποι άγγείων: Φιάλη τροπιδωτή (Σ χ. 11), με τονισμένη απόληξη του χείλους, λαβή τανιωτή, έλαφρά πεπλατυσμένη στα άκρα της, που αρχίζει από την τροπίδωση και φθάνει ως τη γένεση του τονισμένου χείλους, με λοξές, πολύ σπάνια όριζόντιες, αυλακώσεις στο άνω μέρος, όπου και έπίχρισμα από έξίτηλο γραφίτη. Το κάτω μέρος του άγγείου είναι σκούρο κοκκινοκάστανο, το έσωτερικό φαιό ως σκούρο φαιό, όπως και το άνω από την τροπίδωση τμήμα, το όποιο τις περισσότερες φορές έχει αρκετά έξίτηλο γραφίτη. Σε μερικές περιπτώσεις, λοξή αυλάκωση έχουν και τα πεπλατυσμένα άκρα της λαβής ή μιá μικρή ταινία άμέσως μετά την τροπίδωση, όποτε ή λαβή αρχίζει άμέσως μετά την ταινία (π.χ. Πίν. 13α, μέσον άνω σειράς). Μερικές φορές υπάρχουν μαστοειδείς αποφύσεις στην τροπίδωση και έχουν, σε έπτα όστρακα, όμόκεντρες ήμικυκλικές αυλακώσεις γύρω από την απόφυση. Τράπεζες με κυλινδρικά πόδια (τρία όστρακα, Σ χ. 9), με αυλάκωση ή κάτι μεταξύ αυλάκωσης και χάραξης πάνω στην πεπλατυσμένη απόληξη του άνω μέρους· το χρώμα τους είναι σκούρο καστανό ή φαιό και δέν υπάρχει γραφίτης. Πολύ άνοικτες φιάλες (Σ χ. 7), με λοξή αυλάκωση πάνω στην πεπλατυσμένη απόληξη του χείλους· χρώμα σκούρο καστανό, φαιό ή σκούρο φαιό. Όλα τα όστρακα της κατηγορίας, αλλά ιδιαίτερα τα του Σχήματος 7, είναι έξαιρετικής ποιότητας. Δύο από τα όστρακα διατηρούν διακόσμηση σε σχήμα «φαροκόκαλου» (Πίν. 13α, κάτω άριστερά).

Βασιλικά Ι: Δέν αντιπροσωπεύεται ή κατηγορία.

Κατηγορία 31

Δήμητρα Ια: (Πίν. 14α, κάτω σειρά). Ύπάρχει ή άνοικτη φιάλη σχήματος 10 και το σχήμα 1 της τροπιδωτής φιάλης· έχουν χρώμα κοκκινοκάστανο. Το μεσαίο από τα εικονιζόμενα είναι έξαιρετικής ποιότητας και με λεπτά τοιχώματα. Στιλβωμένη είναι ή έκτος των διακοσμητικών ταινιών επιφάνεια. Ίσως, οί ταινίες είχαν κάποια άσβεστοειδή έξίτηλη ύλη (πρβλ. με το πρόβλημα της κατηγορίας 24 των έπόμενων φάσεων). Η κατηγορία αυτή είναι άνυπαρκτή σε όλες τις έπόμενες φάσεις της Δήμητρας, σε αντίθεση με εκείνη των Βασιλικών.

Κατηγορία 4

Δήμητρα Ια: (Πίν. 15β). Ύπάρχουν τροπιδωτά σχήματος 11, χωρίς αυλακώσεις, φιάλες άνοικτες (δέκα όστρακα Σ χ. 10), έπιμήκης απόφυση σε φιάλη με τρεις ως τέσσερις όπες (έξι όστρακα, Πίν. 15β άνω δεξιά), φιάλες με συνεχόμενες έμπιέσεις πάνω στο χείλος (ένα όστρακο, Πίν. 15β κάτω δεξιά), με ταινία με συνεχόμενες έμπιέσεις (ένα όστρακο, Πίν. 15β κάτω), με ραμφοειδή απόφυση στο χείλος (Πίν. 15β, πάνω άριστερά), με δίλοβη απόφυση (δύο όστρακα, Πίν. 15β, μεσαία σειρά άριστερά).

Βασιλικά Ι: (Πίν. 20α το κάτω, Πίν. 26β όλα). Η έμπιεστη κεραμική, γνωστή ως *impresso* (σύνολο 16 όστρακα, Πίν. 26β), δέν είναι δυνατό να καθορισθεί από τι είδους άγγεία προέρχεται. Τρία-τέσσερα όστρακα, ώστόσο, σίγουρα προέρχονται από φιάλες, αλλά έχουν έμπιέσεις μόνο στο χείλος. Το πιθανότερο είναι ότι τα υπόλοιπα προέρχονται από κλειστά μεγάλα άγγεία σχήματος 8 ή φιάλες σχήματος 6. Ύπάρχει πολύ μικρό άγγείο (Σ χ. 12), που ως σχήμα άπαντάται για πρώτη φορά και, έπίσης, το σχήμα 1 (ένα όστρακο).

Κατηγορία 13

Δήμητρα Ια: (Πίν. 12α). Έκτος από 3 όστρακα, το ένα από τα όποια είναι με έπιμήκεις «νυχιές» (Πίν. 12α, άνω και κάτω δεξιά), χωρίς να είναι *impresso*, ένω το άλλο άνήκει στο σχήμα 6, όλα τα άλλα άνήκουν στο σχήμα 13, δηλαδή στις «τράπεζες» με τρία πόδια τριγωνικής τομής (ως πρίσματα). Τα πόδια έχουν άποκλειστικά έγχάρακτη διακόσμηση (δέν έχει μέχρι τώρα γίνει γνωστό κανένα γραπτό παράδειγμα), πάντα στις δύο έξωτερικές όψεις τους

καί ποτε έσωτερικά ή στη μία μόνο όψη. Ή διακόσμηση συνεχίζεται και στην έξωτερική όψη του τριγωνικού επίπεδου, που άνακρατούν. Τα μοτίβα φέρουν πάντα επίθετη ύλη στις έγχαράξεις, που τονίζει βέβαια τη διακόσμηση, σε συνδυασμό μάλιστα με ένα επίπεδο φαιδώς πολυ σκούρο φαιδόντο.

Όλα τα δείγματα της Δήμητρας σ' αυτή τη φάση είναι ψημένα σε άναγωγική άτμόσφαιρα. Τα πόδια άλλοτε είναι συμπαγή και άλλοτε μη συμπαγή και διεδρικά και, τις περισσότερες φορές, τα μοτίβα της μιās έδρας είναι πανομοιότυπα με της άλλης: Άνω και κάτω κύκλος έγγεγραμμένος σε τετράγωνο, ενώ ο υπόλοιπος χώρος καλύπτεται βασικά με λοξές εϋθειές και, σπανιότερα, με άλλα μοτίβα, δηλαδή δικτυωτά και ζιγκ-ζάγκ. Ύπάρχει, επίσης, ένα πόδι κυλινδρικό από «τράπεζα» ή ύποστατό με ύπόλειμμα έγχάρκτης διακόσμησης (μια κάθετη εϋθεία).

Βασιλικά Ι: Στη μικρή τομή για την έπιβεβαίωση της άνεύρεσης του παρθένου εδάφους βρέθηκαν και τα έξης μη τυφλά όστρακα (Πίν. 26α): Όστρακα από πολυ άνοικτες φιάλες με μεγάλη διάμετρο (κατηγορία 3α, Σ χ. 7). Άπό την κατηγορία 30 ύπάρχουν όστρακα από πολυ άνοικτες φιάλες (Σ χ. 7) με χρώμα ύπόλευκο-κρέμ, σαν του έπιχρίσματος της κατηγορίας 30, και στο ένα, έσωτερικά, ύπάρχει ύπόλοιπο από κοκκινοκαφέ διακόσμηση. Ύπάρχει ένα όστρακο από βάση έξαιρετικά λεπτού άγγείου (Σ χ. 8) και κατηγορίας 3β, μια τροπιδωτή φιάλη (Σ χ. 1) κατηγορίας 3α, καθώς και δύο όστρακα, ίσως *impresso* (βλ. Πίν. 26α μέσον άνω, ενώ το άλλο έχει «νυχιές» στη σειρά κάτω από το χείλος).

Έκτος από τις παρατηρήσεις που ήδη άναφέραμε, δηλαδή τη μείωση της κεραμικής, την έξαφάνιση σχεδόν των γραπτών κατηγοριών και την άπότομη αύξηση άλλων κατηγοριών, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τα έξης:

Ή ποσότητα και το βάρος των όστράκων της ά.έ. 142 της Δήμητρας είναι μεγαλύτερα από εκείνα της ά.έ. 17 των Βασιλικών. Πρόκειται για συγκρίσιμα μεγέθη, έφόσον δέν έχει γίνει και στις δύο φάσεις κοσκίνισμα, οι τομές έχουν τις ίδιες διαστάσεις (4x4 μ.) και τα κ.μ. που άνασκάφηκαν είναι περίπου τα ίδια. Άναφέρουμε τα δεδομένα: Δήμητρα 11, 2 κ.μ., 4970 όστρακα / 143605 γραμμάρια· Βασιλικά 15, 2 κ.μ., 4639 όστρακα / 48070 γραμμάρια.

Προτού να γίνουν παραλληλισμοί με άντίστοιχους όρίζοντες από άλλους οικισμούς, θα διευκόλυνε την έρευνα άν άναφέρονταν προηγουμένως οι από έπιφανειακές περισυλλογές δημοσιευμένες κεραμικές κατηγορίες, που έχουν χρονολογηθεί στην άρχαιότερη νεολιθική (ΑΝ). Αυτό γίνεται για να δεί κανείς άν και σε ποιό βαθμό θα μπορούσαν να συμβάλουν στον χρονικό προσδιορισμό των άνασκαφικών αυτών ένοτήτων. Πρόκειται για την κεραμική με λευκή διακόσμηση σε κόκκινο φόντο, που βρήκε και άνέλυσε από κάθε άποψη ο Φωτιάδης στη θέση Τούμπα, 10 χλμ. περίπου προς Α. των Σερρών (Γ-Φ 1980, 20 κέ.· τον σχετικό Πίνακα, που από παραδρομή είχε παραληφθεί, βλ. τώρα στο *Άνθρωπολογικά* 3 (1982), 99, αλλά και έδω Εϊκ. 50, όπου το άριθ. 3 έχει σωστότερα άποδοθεί στον Πίνακα των *Άνθρωπολογικών*). Στη μελέτη αυτή ο Φωτιάδης έξαντλεί, με βάση τα γνωστά δημοσιευμένα δεδομένα ως την έποχή εκείνη, τους οικισμούς της νότιας Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας, στους όποιους έχει βρεθεί ή κεραμική αυτή. Ύπάρχει, επίσης, ένα όστρακο από την άνασκαφή του Ντικιλί Τάς. Έδω, θα πρόσθετε κανείς ότι ή κατηγορία αυτή δέν θα πρέπει να συσχετισθεί με τη ΜΝ κατηγορία Α3α, κατά Τσουντα, κλπ. (Δ-Σ, 174· W-T, 14· ΜΙΛΟЈЌИĆ 1971, 45). Ή μη άνεύρεση τέτοιου όστράκου στην ά.έ. 17 των Βασιλικών και στην ά.έ. 142 της Δήμητρας, σε συνδυασμό με την άνεύρεση έμπιεστης (*impresso*) κεραμικής στα Βασιλικά, σημαίνει ότι ή γραπτή αυτή κεραμική είναι άρχαιότερη από την έμπιεστη κεραμική. Τέλος, σημειώνονται τα έξης σχετικά με την κατηγορία αυτή: 1. Γεωγραφικά άπλώνεται, σύμφωνα με τα δεδομένα

πού κατά τὰ τελευταία χρόνια ἔγιναν γνωστά, καὶ στὴν Ἄλβανία (PRENDI, C.A.H., 191 κέ. καὶ PRENDI 1976, 50 κέ.), στὶς θέσεις Rodgorie καὶ Vashtëmi, πού βρίσκονται 15 καὶ 20 χλμ. πρὸς Δ. τῆς Μεγάλης καὶ Μικρῆς Πρέσπας, ἀντίστοιχα. 2. Ἔχει βρεθεῖ στὸν οἰκισμό Velluška Tumba (SIMOSKA - SANEV 1977, 87), στὸν οἰκισμό Čuka (KITANOSKI 1977, 41), στὸν οἰκισμό τῆς κωμόπολης Mogila κοντὰ στὴν Ἱατρικὴ Κλινικὴ τῆς Bitola (SIMOSKA κ.ἀ. 1976, 28), καὶ φυσικὰ στὴ Νέα Νικομήδεια (RODDEN 1962, 284), καθὼς καὶ στὰ Σέρβια (RIDLEY 1979, Pl. 28b). Θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ ἀναφερθεῖ μιὰ γενικὴ διαπίστωση πού ἀφορᾷ τοὺς τύπους τῶν ἀγγείων καὶ τὸ στυλ τῆς διακόσμησής τους: Εἶναι διαφορετικὰ στὶς δύο περιοχές, δηλαδὴ Βουλγαρία-ἀνατολικὴ Μακεδονία (Τούμπα) καὶ νότια Ἄλβανία-νότια Γιουγκοσλαβία. Τὸ ἐντυπωσιακότερο δημιούργημα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι τὰ μεγάλα ἀγγεῖα σὲ σχῆμα τουλίπας, γνωστὰ κυρίως ἀπὸ τὸ Karanovo I, Kapetan Dimitrijevo, κλπ., τῆς Βουλγαρίας (βλ. π.χ. GEORGIEV 1981, Abb. 36, 37, 38).

Σὲ τρεῖς ἄλλους οἰκισμοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τούμπα, ἔχει βρεθεῖ, στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιφανείας ἔρευνας τοῦ French, AN κεραμικῆ: Στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Βέροιας (FRENCH 1967), στὸ Ριζάρι τῆς Ἐδεσσας (FRENCH 1967, 1970, ἐδῶ Εἰκ. 13, 8-11) καὶ στὸν Τρίλοφο Βεροίας (FRENCH 1967, 1970, ἐδῶ Εἰκ. 14, 42 - 43). Πιὸ συγκεκριμένα, καὶ στὶς τρεῖς θέσεις ὑπάρχει ἡ κατηγορία τῆς κεραμικῆς μὲ ρόζ-κόκκινο (pink), ὄχι καλὰ στιλβωμένο ἐπίχρισμα, πού ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο σχήματα, δηλαδὴ τῆς πολὺ ἀνοικτῆς φιάλης καὶ τῆς φιάλης μὲ ψηλὸ πόδι. Ἡ πρώτη ἀντιπροσωπεύεται καὶ στὶς τρεῖς θέσεις, ἀλλὰ καὶ ὡς σχῆμα στὶς ἀ.έ. 142 τῆς Δήμητρας καὶ 17 τῶν Βασιλικῶν, ἐνῶ ἡ δευτέρη μόνον στὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ στὸ Ριζάρι. Φαίνεται, δηλαδὴ, ὅτι εἶναι ἄγνωστη στὴν κεντρικὴ Μακεδονία, ὅπου ὅμως καὶ ἡ κεραμικὴ μὲ τὸ ἐπίχρισμα αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι ἄγνωστη καί, ὅπωςδήποτε, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγγέεται μὲ τὴν κεραμικὴ μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, πού στὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἔχει καταμετρηθεῖ χωριστά. Τὴν πληρέστερη περιγραφὴ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν τῆς AN πού ἀναφέραμε, παρέχει ὁ Rodden (RODDEN 1962, 281), ἐνῶ μὲ τὴν ἐξάπλωσή της, μὲ βάση τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ἔχει ἀσχοληθεῖ ὁ French (FRENCH 1970, 7, Fig. 2). Τὸ σχῆμα, πάντως, τῆς φιάλης μὲ ψηλὸ πόδι εἶναι γνωστὸ στὴ μὲ στιλβωμένο κόκκινο ἐπίχρισμα κεραμικῆ τῆς Ὀτζάκι Μαγούλα (MILOJČIĆ 1971, Πίν. XIX, 17, καὶ Πίν. 15, 10 κέ.).

Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ χρῆσιμη, ὅπως θὰ φανεῖ, παρέκβαση γιὰ τὴν ἀποδιδόμενη στὴν AN ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς Μακεδονίας, συνεχίζουμε τὴ συζήτηση γιὰ τὶς κεραμικὲς κατηγορίες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀ.έ. 17 τῶν Βασιλικῶν. Στὴν ἀνασκαφικὴ, λοιπόν, αὐτὴ ἐνότητα, παρουσιάζεται σαφῆς κεραμικὴ διαφοροποίηση, ἐξαιτίας τῆς ἐμφάνισης τῆς ἐμπίεστης κεραμικῆς, τῆς ἐξαφάνισης τῆς κατηγορίας 29 (μὲ λευκὴ διακόσμηση σὲ φαιὸ φόντο) καὶ τῆς μείωσης τῆς «χονδροειδοῦς» κεραμικῆς (κατηγορία 4).

Ἡ κατηγορία 30, ἀνύπαρκτη στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, ἔχει μεγάλη διάδοση στοὺς οἰκισμοὺς τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας. Μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ θέμα τῆς γεωγραφικῆς διάδοσης ἔκανε ὁ French, μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐπιφανειακῆς τοῦ ἔρευνας (FRENCH 1970, 9 κέ. καὶ Fig. 5 ὁ σχετικὸς χάρτης): Λητὴ I, Περιβολάκι, Καλαμαριά, Μεσημεριανὴ Τούμπα, Νέα Καλλικράτεια, Θέρμη, Βασιλικὰ C. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς παρατίθεται καὶ ἐδῶ σχεδιασμένη κεραμικὴ τῆς κατηγορίας αὐτῆς, πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ Νέα Καλλικράτεια καὶ ἐπιφανειακὰ ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ C. Τὰ σχεδιασμένα ὄστρακα τῆς τομῆς I προέρχονται ἀπὸ νεότερες ἀνασκαφικὲς ἐνότητες. Ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς περισυλλογὲς στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης: Μεσημεριανὴ (Ζουμπάτ) Τούμπα (Εἰκ. 18, 101), Ἐπανομὴ (Εἰκ. 18, 118), Καστράκι (δὲν ἔχουν σχεδιασθεῖ ὄστρακα). Καὶ βέβαια, ἡ προσθήκη τῶν τριῶν αὐτῶν θέσεων δὲν ἀλλάζει οὔτε προσθέτει τίποτε στὴ σωστὴ διαπίστωση τοῦ French, ὅτι ἡ ἐξάπλωση στὸν

χώρο της κεραμικής αυτής κατηγορίας είναι γεωγραφικά άνιση (FRENCH 1970, 11). Θα πρόσθετε κανείς και τα εξής: 1. Ή έκταση της εξάπλωσής της είναι αρκετά περιορισμένη, ίσως ή περισσότερο περιορισμένη γεωγραφικά νεολιθική κεραμική κατηγορία και 2. Γενικεύοντας τα συμπεράσματα από τα Βασιλικά, θα έλεγε κανείς ότι ο πηλός, καθώς και ο άσβεστίτης που χρησιμοποιείται για το επίχρισμα, είναι τοπικά ύλικά (ΣΙΚΑΛΙΔΗΣ κ.ά. 1982, 229 κέ.).

Ή με έμπιστη διακόσμηση κεραμική (ελάχιστα όστρακα, τα όποια εντάχθηκαν στην κατηγορία 4), όπως είναι γνωστό, έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις, κυρίως γιατί θεωρήθηκε ως στοιχείο που θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση μιᾶς εισβολῆς κατά τα τέλη της AN στον θεσσαλικό χώρο. Ή κεραμική αυτή διακοσμητική ιδιορρυθμία είναι γνωστή στη Μακεδονία από τη Νέα Νικομήδεια (RODDEN 1962, 284, κατηγορία J· ή περιγραφή της ταιριάζει απόλυτα με τα όστρακα τῶν Βασιλικῶν). Στην AN τῶν Σερβίων είναι ανύπαρκτη ως ελάχιστα γνωστή (RIDLEY 1979, 192): Τα ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν, ή Ridley θεωρεῖ ότι προήλθαν από εισαγωγή. Έκτός από τις θέσεις που ἀναφέραμε, ή κεραμική αυτή είναι άγνωστη στη Μακεδονία-Θράκη ἐνῶ, όπως είναι γνωστό, είναι διαδεδομένη μόνο στη βορειοδυτική Θεσσαλία, Ήπειρο και Κέρκυρα (βλ. βιβλιογραφία και συζήτηση, ΘΕΟΧΑΡΗΣ 1967, 155 κέ. και, ειδικότερα για την Ήπειρο, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1974, 132). Ή Θεοχάρης, ἀν και ὑπέρμαχος διαφορετικῶν ἀπόψεων, ἀρχικά εἶχε δεχθεῖ ως ἐρμηνευτική λύση για την παρουσία της κεραμικής αυτής στη Θεσσαλία κάποια εισβολή· παρόλο που περιέγραψε πιθανά προστάδια της κεραμικής αυτής στον θεσσαλικό χώρο (N.E., 47 κέ.), ἐνταξε την παρουσία της στο σχῆμα μιᾶς θεσσαλομακεδονικῆς «κοινῆς», ἐννοεῖται στον τρίτο ὀρίζοντα της AN, ὀρίζοντα που ξεχωρίζει σὲ ὅλες τις γνωστὲς θέσεις στη Θεσσαλία (Frükeramikum, Protosesklo, Prosesklo, κατά τη σχηματική περιοδοποίηση του Miložić). Όμως, τὸ λεπτὸ στρώμα της AN στη Νέα Νικομήδεια δὲν προσφέρεται ἀπὸ τη φύση του για περαιτέρω ὑποδιαίρεσεις (RODDEN 1962, 271: «The archaeological finds indicate that the comparatively thick Early Neolithic deposits refer to single cultural phase»). Δυστυχῶς ὁ Miložić, ἔχοντας προφανῶς ἐπίγνωση της φτωχῆς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 ἔρευνας στον χώρο, με τὸν ὁποῖο θα μπορούσαν να ὑπάρξουν κάποιοι παραλληλισμοὶ με την Ὁτζάκι Μαγούλα και γενικότερα με τη Θεσσαλία, δὲν ἔθεσε ως ἐιδικός τὸ θέμα στον εὐρύτερο γεωγραφικό του παρονομαστή, δηλαδή τὸν βαλκανικό χώρο (MILOŽIĆ 1971), όπως εἶχε ἐλπίζει ὁ Θεοχάρης (ΘΕΟΧΑΡΗΣ 1967, 169), με ἀποτέλεσμα ὁ τελευταῖος να ἀναφέρεται σὲ μιᾶ θεσσαλομακεδονική «κοινή» (N.E., 47 κέ.) που, όπως ἀπέδειξαν τὰ πράγματα, δὲν ἀπέχει καθόλου ἀπὸ την πραγματικότητα. Δὲν θα ἀναφερθοῦν ἐδῶ, πράγμα που ἔγινε για τὴ με λευκή διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο κεραμική, οἱ ἐπιμέρους δημοσιεύσεις ἀπὸ Ἀλβανία-νότια Γιουγκοσλαβία, γιατί τὰ στρωματογραφικά δεδομένα είναι ἀρκετὰ συγκεχυμένα, δεδομένου ότι οἱ δημοσιεύσεις είναι προκαταρκτικές. Ἀρχίζοντας ὁμως κανείς ἀπὸ την Anza, διαπιστώνει ότι ή με ἐμπιστη διακόσμηση κεραμική (impresso), βρίσκεται για πρώτη φορά στην Anza II και συνεχίζει να ὑπάρχει και στην Anza III, δηλαδή και στη MN ἐποχή της περιοχῆς (Anza 1976, 43 κέ.).

Στην τομή II τῶν Βασιλικῶν και κυρίως στο βαθύτερο τμήμα της τελευταίας ἀνασκαφικῆς ἐνότητας (17) βρέθηκαν όστρακα αὐτῆς της τόσο πολὺ συζητημένης κεραμικῆς ιδιορρυθμίας, ή ἀναλογία τῶν ὁποῖων δὲν θα ἦταν μικρότερη ἀπὸ της Νέας Νικομήδειας τουλάχιστον. Τέλος, ἔγινε ἀφορμή, για πρώτη φορά στην ἑλληνική βιβλιογραφία, να γραφοῦν ἀπόψεις ἐντελῶς ἀντίθετες ἀπὸ τις περι εισβολῶν, κλπ. (ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1971). Ἀλλά, ἀπὸ τὰ ὅσα ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω, γίνεται φανερό ότι ή παρουσία της κεραμικῆς αὐτῆς ιδιορρυθμίας δὲν είναι σημαντικό ἀποδεικτικό στοιχείο για την παρουσία της τελευταίας φάσης της AN στα Βασιλικά. Είναι λογικότερο να ὑποθέσει κανείς ἕναν παραλληλισμὸ της γραπτῆς κατηγορίας 30 (που βρέθηκε σὲ τεράστιες, ἀναλογικά, ποσότητες σὲ σχέση με την ἐμπιστη

κεραμική) με τις αντίστοιχες θεσσαλικές κατηγορίες Β3ζ ή και Β3ε (HAUPTMANN 1969, 26 κέ.), σε συνδυασμό με τις κατηγορίες brown on cream από την Anza II-III, παρά να υποθέσει ότι η κατηγορία 30 είναι μια τοπική παραλλαγή της AN κατηγορίας red on white της Νέας Νικομήδειας-Θεσσαλίας-Βαλκανικής.

Σε τελική δηλαδή ανάλυση, η φάση Βασιλικά Ι (= σε γενικές γραμμές ή ανασκαφική ένότητα 17) δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στην AN, με τα δεδομένα της AN και MN, τόσο της Θεσσαλίας, όσο και της Anza. Συνεχίζοντας τις σκέψεις αυτές, γίνονται οι εξής υποθέσεις, οι οποίες, αν τελικά αποδειχθεί ότι είναι έπιτυχείς, με βάση τα δεδομένα που υπάρχουν, θα συνέβαλαν στο εξαιρετικά δύσκολο πρόβλημα των συσχετισμών ανάμεσα στους όριζοντες τόσο διαφορετικών περιοχών. Υποθέτει, δηλαδή, κανείς συσχετισμό: 1. Της κατηγορίας Β3ζ με την τοπική κεραμική κατηγορία 30 της κεντρικής Μακεδονίας-δυτικής Χαλκιδικής, με MN προστάδιό της την κεραμική της κατηγορίας αυτής από την ά.έ. 17. 2. Τον συσχετισμό της θεσσαλικής κατηγορίας Β3ε με την κατηγορία 2 της Δήμητρας (δηλαδή μια NN κατηγορία, στην οποία έκτενως θα επανέλθουμε) ή ανυπαρξία της κατηγορίας 2 στην ά.έ. 142 της Δήμητρας λογικά μās οδηγεί στο να τη θεωρήσουμε αρχαιότερη από την ά.έ. 17 των Βασιλικών. Η μη άνεύρεση AN στα Βασιλικά, σε συνδυασμό με τη μη άνεύρεση MN στη Νέα Νικομήδεια και την άνεύρεση AN, δείχνει ότι το κενό της έρευνας στην περιοχή αυτή «καλύπτεται» με δεδομένα διαφορετικών οικισμών.

Ένα πειστικό στοιχείο για το ότι η κατηγορία 30 των Βασιλικών θα μπορούσε να θεωρηθεί προστάδιο της NN κατηγορίας Β3ζ της Θεσσαλίας, είναι το γεγονός ότι στην άμέσως επόμενη ά.έ. 16 έμφανίζονται τα πρώτα τυπικά στοιχεία της NN φάσης Τσαγκλί.

Άλλά ως έξετασθούν ειδικότερα οι κεραμικές κατηγορίες από την ά.έ. 142 της Δήμητρας, δηλαδή της Δήμητρας Ι, της οποίας οι έπιχώσεις έχουν το ίδιο ύψος περίπου με τις έπιχώσεις της αντίστοιχης φάσης των Σιταγρών (= Σιταγροί Ι), δηλαδή όχι περισσότερο από 1 μ. (RENFREW 1970, Fig. 5). Κρίνοντας κανείς από τις διάφορες προκαταρκτικές περιγραφές της κεραμικής κατά φάση, που έχει δημοσιεύσει ο Renfrew, φαίνεται ότι, παρόλη τη μικρή απόσταση που χωρίζει τις δύο θέσεις, οι διαφορές είναι άρκετές.

Στη Δήμητρα Ι υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός σχημάτων άγγείων (σύγκρισε με RENFREW 1970, Fig. 6). Η γραπτή κεραμική στη Δήμητρα δεν έχει εκλείψει τελείως και γίνεται ευρεία χρήση της αυλακωτής διακόσμησης, ή όποια τουλάχιστον δεν αναφέρεται στους Σιταγρούς. Κοινά στοιχεία είναι το σχήμα 13, δηλαδή ή τριγωνική «τράπεζα» με τα τρία πόδια τριγωνικής τομής, το σχήμα 9, δηλαδή ή στρογγυλή «τράπεζα» με τα τέσσερα κυλινδρικά πόδια, στα χείλη των όποιων, τουλάχιστον στη Δήμητρα, υπάρχει λοξή αυλακωτή διακόσμηση, και ή χρήση γραφίτη, κυρίως στο άνω μέρος της τροπίδωσης του σχήματος 11 (Πίν. 13α). Ο Renfrew από την αρχή συσχέτισε τη φάση Σιταγροί Ι με το Karanovo III. Με βάση τα δεδομένα για τη φάση αυτή του οικισμού της Βουλγαρίας, ό συσχετισμός είναι άπόλυτα σωστός και, εκ των πραγμάτων, θα μπορούσε να ισχύσει και για τη Δήμητρα Ι. Βέβαια, όπως είναι εύνόητο, ή αντιστοιχία αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ότι βασίζεται σε έκτιμήσεις με γενικό χαρακτήρα. Στη Δήμητρα δεν υπάρχει σχεδόν γραπτή κεραμική, κυριαρχούν οι μονόχρωμες σκουρές αποχρώσεις και υπάρχει το σχήμα της στρογγυλής «τράπεζας» με τα τέσσερα κυλινδρικά πόδια. Ός τοπικά στοιχεία της Δήμητρας Ι-Σιταγρών Ι, στοιχεία δηλαδή που δεν υπάρχουν στο Karanovo III, θα πρέπει να θεωρηθούν: 1. Η ύπαρξη της τριγωνικής «τράπεζας» με έγχάρακτη διακόσμηση, σχήματος όμως που υπάρχει στο Karanovo Ι. 2. Η χρήση γραφίτη για τον τονισμό της φαιάς επιφάνειας ενός ή δύο το πολύ σχημάτων άγγείων· ό γραφίτης είναι άρκετά έξίτηλος και πρέπει να τονισθεί, πράγμα που το έκανε και ό Renfrew, ότι δεν έχει καμιά σχέση με τον άνεξίτηλο γραφίτη των Σιταγρών ΙΙΙ.

Ἄλλά, ἀφήνοντας τὸ Karanovo III, τὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκε ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ Δήμητρα I σὲ ἓναν συγκεκριμένο βαλκανικὸ ὄριζοντα, συνεχίζεται ἡ ἐξέταση τῶν ἀντίστοιχων στρωμάτων ἀπὸ τοὺς πλησιέστερους ἀνασκαμμένους οἰκισμοὺς.

Στὴ φάση Ia καὶ Ib τῆς Παραδημῆς ὑπάρχουν μεγάλες ἀντιστοιχίες μὲ τὴ Δήμητρα I. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν προπολεμικὴ ἀνασκαφὴ τῶν Κυριακίδη - Πελεκίδη, προέρχονται δεκάδες πλήρη, ἢ σχεδὸν πλήρη ἀγγεῖα, μεγάλα στὴν πλειονότητά τους καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ φάση αὐτὴ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ σύνολο προϊστορικῆς κεραμικῆς στὴ βόρεια Ἑλλάδα. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναφέρουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια τὸ σύνολο αὐτὸ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης στὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς. Τὰ ὅμοια σχήματα, λοιπὸν, εἶναι τῆς πολὺ ἀνοικτῆς φιάλης (Σχ. 7), τῆς στρογγυλῆς «τράπεζας» μὲ τέσσερα κυλινδρικὰ πόδια (Σχ. 9) καὶ τῆς ἀμφικωνικῆς φιάλης μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφυση στὴ λαβὴ (Σχ. 4) (*Paradimi*, 22 κέ.). Στὴ φάση II τῆς Παραδημῆς δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα, κεραμικὴ διαφοροποίηση σὲ σχέση μὲ τὴ φάση I· τὸ ἴδιο, ἴσως, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς καὶ γιὰ τὴ φάση IIIa καὶ b.

Ἡ ἀναγωγὴ τῆς δημοσιευμένης ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονία στὴ φάση Βασιλικὰ I ἢ Δήμητρα I, θὰ γίνῃ —ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἄλλες φάσεις— ἀφοῦ ἐξετασθεῖ ἡ κεραμικὴ στὸ σύνολό της, καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν σχήματα ἢ διακοσμητικὰ θέματα τῆς φάσης πού ἐξετάσαμε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ὑπάρχουν καὶ στὴν ἐπόμενη καὶ στὶς ἐπόμενες φάσεις. Ἡ ἀναγωγὴ τῆς ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς σὲ συγκεκριμένους φάσεις ὀδηγεῖ στὸν τελικὸ, μὲ βάση τὰ ἐπιφανειακὰ δεδομένα, κατάλογο τῶν νεολιθικῶν θέσεων καὶ τῶν περιόδων πού ἀντιπροσωπεύουν.

Μένει τώρα νὰ ἀντιμετωπισθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς παρουσίας τῆς ἀσήμαντης ποσοτικά, διακοσμημένης μὲ τὸν στιλβωτῆρα (*pattern burnished* = κατηγορία 31) κεραμικῆς, στὴ MN φάση τῆς Δήμητρας. Ἡ παρουσία τῆς δευτέρας αὐτῆς κατηγορίας φαίνεται ἀκατανόητη, δεδομένου ὅτι γιὰ ὅλον τὸν αἰγαιακό-ἐλλαδικὸ χῶρο ὁ διακοσμητικὸς αὐτὸς τρόπος ἐμφανίζεται στὴ NN περίοδο. Ἐντύπωση κάνει ἡ ἀνυπαρξία του στὴν καθαυτὸ NN περίοδο τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Βασιλικὰ. Θὰ μπορούσε, ἴσως, κανεὶς, νὰ ὑποθέσει μιὰ προδρομικὴ ἐμφάνιση τῆς κατηγορίας στὴ Δήμητρα. Ἡ ἀρχικὴ ἐμφάνιση τῆς κατηγορίας 10 στὴν ἀ.έ. 142 παρουσιάζει κάποιες ἀναλογίες μὲ τὴ φάση 30 τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς A3β τῆς Θεσσαλίας (βλ. ἀμέσως παρακάτω), κυρίως ὡς πρὸς τὸ θαμπὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Ἡ ἐμφάνιση καμπύλων μοτίβων, τόσο στὴν κατηγορία αὐτὴ, ὅσο καὶ στὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁμόλογῆς τῆς κατηγορίας 23, μοτίβων πού γενικεύονται στὶς NN φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ, φαίνεται ὅτι εἶναι προδρομικὴ. Ἡ μὲ κερατοειδῆ ἀπόφυση λαβὴ σὲ ὄστρακο τῆς κατηγορίας 23 (Πίν. 8β, ἄνω ἀριστερά), ἔχει μεγαλύτερες ἀναλογίες μὲ ἀντίστοιχες τῆς Παραδημῆς I ἢ τοῦ Karanovo III, παρὰ μὲ τὶς λεγόμενες «ζωόμορφες» λαβὲς ἀπὸ τὴ NN (Anza IV). Ἐκεῖνο πού θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ φάση Δήμητρα I, τὴν ἀντίστοιχη δηλαδὴ μὲ τοὺς Σιταγροὺς I, ἡ παρουσία προδρομικῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς γραπτῆς κεραμικῆς, εἶναι πολὺ πιὸ ἐντονη, τόσο σὲ σχέση μὲ τοὺς Σιταγροὺς I, ὅσο καὶ μὲ τὸ Karanovo III.

Ἐκτίθενται, λοιπὸν, μὲ σχετικὴ συντομία τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση πού προηγήθηκε γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες 17 καὶ 142, ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ καὶ τὴ Δήμητρα, ἀντίστοιχα.

Δὲν ἀντιπροσωπεύεται σ' αὐτὲς καμιά κεραμικὴ κατηγορία ἀπὸ τὶς γνωστὲς, ὄλων τῶν φάσεων τῆς AN, κατηγορίες πού ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὴν εὐρύτερη μὲ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς περιοχῇ. Ἡ ἐμπέστη κεραμικὴ τῆς ἀ.έ. 17 τῆς τομῆς II τῶν Βασιλικῶν (= Βασιλικὰ I) ἐμφανίζεται καθυστερημένα καὶ ὁπωςδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογήσῃ αὐτὴ τὴν ἀ.έ. στὸ τέλος

της ΑΝ. Ἡ ἄποψη αὐτή, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀ.ἐ. 16 τυπικῆς ΝΝ κεραμικῆς κατηγορίας, τῆς 29, γνωστῆς π.χ. ἀπὸ τὴ φάση Τσαγκλί τῆς Θεσσαλίας. Μάλιστα, τὰ δεδομένα ἀπὸ τὰ Βασιλικά ἐπιβεβαιώνουν τὴ διόρθωση τῆς χρονολόγησης τῶν στοιχείων τοῦ λεγόμενου «πολιτισμοῦ» Λάρισα.

Ἄν προχωρήσει κανεὶς σὲ κάποια συσχέτιση τῶν θεσσαλικῶν κεραμικῶν κατηγοριῶν εἰδικότερα μὲ τὴν κατηγορία 30 τῶν Βασιλικῶν, θὰ τὴ συσχέτιζε μὲ τὸ ὕστερο στῦλ τῆς κατηγορίας Α3β, ποὺ εἶναι διαδεδομένο κυρίως στὴ δυτικὴ Θεσσαλία (Τζάνη, Τσαγκλί, Ζερέλια· π.χ. W-T, Fig. 85). Ἡ κατηγορία αὐτὴ παρουσιάζει ἄμεσες ἀναλογίες κατὰ τοὺς Wace-Thompson μὲ τὴ Β3ζ καί, στὸ τελικὸ τῆς στάδιο, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει καθαρὰ γραμμικὸ στῦλ, εἶναι σύγχρονη μὲ τὴ Β3ε. Ἡ κατηγορία 2 τῆς Δήμητρας εἶναι ἡ Β3ε τῆς Θεσσαλίας. Οἱ ἐπιχώσεις, ἐπομένως, τῆς Δήμητρας στὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει ἡ κατηγορία 2, εἶναι ἀρχαιότερες ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῶν Βασιλικῶν, τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὴν ἀ.ἐ. 142. Ἄν λοιπὸν ἡ ἀ.ἐ. 17 τῶν Βασιλικῶν καλύπτει κάποια φάση ἢ μέρος φάσης τοῦ τέλους τῆς ΜΝ τῆς Θεσσαλίας, ἡ ἀ.ἐ. 142 τῆς Δήμητρας καλύπτει μέρος τῆς ΜΝ ἀμέσως ἀρχαιότερο ἀπὸ τῶν Βασιλικῶν. Ἄν οἱ ἐπιχώσεις στὴν τομὴ ΙΙ τῶν Βασιλικῶν ἦταν ἀκόμη βαθύτερες, δὲν θὰ εἶχε κανεὶς καμιά ἀμφιβολία ὅτι θὰ βρίσκονταν τυπικὲς ΜΝ θεσσαλικὲς κατηγορίες, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τῶν ὄστρακων ποὺ δημοσιεύει ὁ Felsch ἀπὸ τὴ γειτονικὴ θέση Μεσημεριανὴ Τούμπα (FELSCH 1976, 293)· τὰ ὄστρακα αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ μόνα γνωστὰ τυπικὰ θεσσαλικά ΜΝ ὄστρακα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία (ἀμέσως ἀρχαιότερα γραπτὰ ἀπὸ τὰ τῆς ἀ.ἐ. 142).

Εἰδικότερα, τὰ ὅσα συμπερασματικὰ ἀναφέρθηκαν γιὰ τὰ Βασιλικά, θὰ πρέπει νὰ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τὰ ὅσα, συμπερασματικὰ ἐπίσης, σημειώνει ἡ Mottier στὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς ΜΝ περιόδου ἀπὸ τὴν Ὀτζάκι Μαγούλα (MOTTIER 1981, 19: «Sesklo III ist die Stufe, in welcher sich neue Gattungen zeigen, die noch keine diminoiden Einflüsse, d.h. keine Spiralmuster aufweisen. Zu diesen neuen Gattungen gehören die Gefässe... und endlich die Keramik mit brauner Bemalung auf ledergelbem Grund.» βλ. καὶ σ. 32). Γίνεται φανερό, δηλαδή, ὅτι ἡ κατηγορία 30 στὰ Βασιλικά Ι ἐντάσσεται στὸ προχωρημένο γραμμικὸ στῦλ (linear style) τῆς Θεσσαλίας καί, ἰδιαίτερα, τῆς δυτικῆς.

Δήμητρα Ιβ: Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται νὰ ἐξετασθοῦν χωριστὰ οἱ ἀ.ἐ. 140-141, γιατί, ἐνῶ δὲν παρουσιάζουν κεραμικὴ διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὶς κατηγορίες, παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὶς ποσότητες τῆς κεραμικῆς. Θὰ ἐξετασθεῖ, ἐπίσης, ἂν ὑπάρχουν διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ σχηματολόγιο. Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, ἀπὸ πλευρᾶς στρωματογραφίας ἢ οἰκιστικῶν φάσεων, δὲν ὑπάρχει διαφοροποίηση σχετικὰ μὲ τὴ Δήμητρα Ι, δηλαδή ὁ στρωματογραφικὸς διαχωρισμὸς τῆς Δήμητρας Ι καὶ τῆς Δήμητρας ΙΙ δὲν εἶναι δυνατός.

Κατηγορία 10

Ἀσήμαντες διαφοροποιήσεις· προστίθεται τὸ σχῆμα 10 (Πίν. 6α, μεσαῖο ἄνω σειρᾶς).

Κατηγορία 23

Ἀσήμαντες διαφοροποιήσεις: Ἐμφάνιση τοῦ σχήματος 14 στὴν ἀ.ἐ. 140 (δηλαδή τῆς τροπιδωτῆς φιάλης, ἀλλὰ μὲ νεῦον πρὸς τὰ ἔξω τὸ ἄνω μέρος καὶ ταινιωτὴ λαβὴ μὲ ἐλαφρὰ πεπλατυσμένα ἄκρα καὶ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένα τὰ χεῖλη τοῦ ἀγγείου, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἀπόληξή της) (Πίν. 7β, ἄνω ἀριστερά).

Στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ χείλους φιάλης ὑπάρχει τὸ μοτίβο τῶν συμπλεκομένων, ὅπως στὸ ἐσωτερικὸ μέρος φιάλης ἀπὸ τὴν ἀ.ἐ. 17 τῶν Βασιλικῶν (τομὴ ΙΙ) (Πίν. 25β, ἄνω σειρὰ τὸ τρίτο ἀπὸ ἀριστερά).

Κατηγορία 12

Διαφοροποιήσεις: Προσθήκη τοῦ σχήματος 14 (βλ. κατηγορία 23) στὴν ἀ.ἐ. 141 (Πίν. 9β,

μέσον άνω). Έμφάνιση, για πρώτη φορά, τών σπειροειδών μικρογραφικών μοτίβων στην ά.έ. 140 (Πίν. 9α, κάτω).

Κατηγορία 3α

Δέν υπάρχει ουσιαστική διαφορά, εκτός από το ότι στην ά.έ. 140-141 υπάρχει και το σχήμα 2 (ένδεκα όστρακα). Πιο συγκεκριμένα, στην ά.έ. 141 καταμετρήθηκαν: Σχήμα 12 (χωρίς αύλακώσεις) και πενήντα δύο όστρακα, από τα όποια τέσσερα-πέντε είναι μελανοστεφή (black torped). Περίπου δέκα όστρακα σχήματος 2. Περίπου δεκαεννέα σχήματος 6 και περίπου πενήντα σχήματος 7. Στην ά.έ. 140 υπάρχουν περίπου είκοσι όστρακα σχήματος 11, χωρίς αύλακώσεις, περίπου τριάντα έξι σχήματος 7, και περίπου ένδεκα, ίσως σχήματος 6.

Κατηγορία 3β

Στην ά.έ. 141 υπάρχουν τα έξης σχήματα: Το σχήμα 6 (33 όστρακα), το σχήμα 2 (20 όστρακα), το σχήμα 3 (120 περίπου όστρακα), το σχήμα 11, αλλά χωρίς αύλακώσεις (39 όστρακα), άνοικτες φιάλες σε σχήμα 7 ή 10 (152 όστρακα), το σχήμα 9 (2 όστρακα) και 11 «τυφλά» όστρακα από ήθμούς. Έ υπάρχει, επίσης, ή κομβιόσχημη απόληξη λαβής (2 όστρακα), άπόφυση του τύπου τών πτηνόμορφων ειδωλίων από χείλος άγγείου (1 όστρακο), μαστοειδής άπόφυση στο ύψος του χείλους (2 όστρακα), μονόλοβη άπόφυση στην τροπίδωση (1 όστρακο).

Στην ά.έ. 140 υπάρχουν τα έξης σχήματα: Το σχήμα 9 (7 κυλινδρικά πόδια από «τράπεζες»), το σχήμα 6 (23 όστρακα), το σχήμα 2 (11 όστρακα), το σχήμα 12 (29 όστρακα· 2 κομβιοειδείς άποφύσεις στις λαβές). Άνοικτες φιάλες σχήματος 7 ή 10 (134 όστρακα, περίπου). Έπίσης, 6 τυφλά όστρακα από ήθμούς.

Κατηγορία 14

Δέν υπάρχει διαφοροποίηση.

Κατηγορία 20

Βασικό, άν όχι μοναδικό, το σχήμα 11. Όλα τα όστρακα είναι ψημένα σε άναγωγική άτμόσφαιρα και στο έπίχρισμα μερικών ήδη έχει άρχισει νά γίνεται πρόσμειξη γραφίτη (Πίν. 10β).

Κατηγορία 31 (Πίν. 14α)

Καμιά διαφοροποίηση, άν κρίνει κανείς από το έλάχιστο δείγμα.

Κατηγορία 4 (Πίν. 15α, 14β)

ά.έ. 141: Έ υπάρχει το σχήμα 6 (2 όστρακα), το σχήμα 11 (5 όστρακα), το σχήμα 9 (1 κυλινδρικό πόδι από «τράπεζα», αλλά πολυ πεπλατυσμένο· Πίν. 15α), το σχήμα 2 (2 όστρακα), το σχήμα 10 (9 όστρακα), το σχήμα 3 (15 όστρακα), μονόλοβη άπόφυση (1 όστρακο· Πίν. 15α, κάτω άριστερά), δίλοβη άπόφυση (1 όστρακο), άπόφυση με τρεις όπες (1 όστρακο· Πίν. 15β, άνω δεξιά), ήθμοί (2 όστρακα). ά.έ. 140: Έ υπάρχει το σχήμα 9 (κυλινδρικό πόδι από «τράπεζα»· Πίν. 14β, άνω δεξιά), το σχήμα 2 (4 όστρακα· Πίν. 14β· κάτω άριστερά), το σχήμα 6 (1 όστρακο), το σχήμα 10 (47 όστρακα), το σχήμα 1 (2 όστρακα), το σχήμα 3 (5 όστρακα), το σχήμα 11 (5 ταινιωτές λαβές από μεγάλα άγγεία· Πίν. 14β, κάτω σειρά μέσον), ήθμος (1 όστρακο), άποφύσεις με τρεις όπες (2 όστρακα), δίλοβες μαστοειδείς άποφύσεις (3 όστρακα· Πίν. 14β, κάτω δεξιά), μονόλοβες μαστοειδείς άποφύσεις (1 όστρακο).

Κατηγορία 13 (Πίν. 11α-β)

ά.έ. 141: Έ υπάρχει το σχήμα 13 (10 πόδια), το σχήμα 1 (4 όστρακα· στο πάνω δεξιά του

Πίνακα 21, πάνω στην τροπίδωση, υπάρχει μαστοειδής απόφυση με όμοκεντρους κύκλους), το σχήμα 15 (1 ὄστρακο· ὑποστατό;) και το σχήμα 16 (4 ὄστρακα· Πίν. 11α, κάτω σειρά).
ἀ.έ. 140 (Πίν. 10β): Ὑπάρχει το σχήμα 16 (2 ὄστρακα· Πίν. 10β, ἄνω σειρά τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερά, μέση σειρά τὸ τρίτο ἀπὸ ἀριστερά, ἴσως τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερά τῆς τρίτης σειράς), τὸ σχήμα 13 (6 πόδια), τὸ σχήμα 10 (Πίν. 10β, ἄνω σειρά μέσον, μόνο ὡς πρὸς τὰ κυλινδρικά πόδια, γιατί ὡς πρὸς τὸ ἄνω του μέρος θεωρεῖται ἀδιάγνωστο).

Οἱ διαφορὲς δὲν μποροῦν, σίγουρα, νὰ δικαιολογήσουν τὸν χωρισμὸ σὲ χωριστὲς φάσεις, ἀλλὰ εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸν χωρισμὸ σὲ ὑποδιαίρεσεις τῆς φάσης I σὲ Ia καὶ Ib: Ἡ μείωση τῶν σχημάτων 9, 11, 13, ἡ ἐμφάνιση τοῦ σχήματος 16, ἡ μεγάλη μείωση τῆς κατηγορίας 20, ἡ μεγάλη αὔξηση τῶν κατηγοριῶν 12, 10 καὶ 23, καθὼς καὶ ἡ ἐμφάνιση σπειροειδῶν μικρογραφικῶν μοτίβων στὴν κατηγορία 12.

Τὰ νέα, λοιπὸν, δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς τῶν ἀ.έ. 141 καὶ 140 τῆς Δήμητρας ὀδηγοῦν σὲ μιά, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀναθεώρηση τῶν συμπερασμάτων ποὺ ἀφοροῦν τῇ Δήμητρα I, κυρίως μὲ ἀφορμὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σχήματος 16, ἀλλὰ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τῶν σπειροειδῶν διακοσμητικῶν θεμάτων.

1. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ συσχέτιση τῆς κατηγορίας 2 τῆς Δήμητρας μὲ τὴν κατηγορία A3β τῆς Θεσσαλίας καὶ 30 τῶν Βασιλικῶν (τῆς ἀ.έ. 17), γιατί ἡ κατηγορία 2, στρωματογραφικά, βρῖσκεται ἀμέσως ψηλότερα, ἐνῶ ἀμέσως χαμηλότερα ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχουν τὰ διμηνιακὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε. Ἐπομένως, ἡ κατηγορία 2 εἶναι σαφῶς NN κατηγορία μὲ «ἀντίστοιχες», ὅπως θὰ δοῦμε, τὴν 30 τῶν Βασιλικῶν (ὅμως ἀπὸ τὴν ἀ.έ. 16 ὡς 13), τὴν brown on cream τοῦ Ἀκροποτάμου καὶ τὴ B3ε τῆς Θεσσαλίας.

2. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες 142 καὶ 141-140 σαφῶς παρουσιάζουν διαφορὲς, ὅχι ὅμως ἰκανὲς νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἕναν χωρισμὸ, ἀλλὰ σὲ μιά ἐσωτερικὴ διαβάθμιση τῆς Δήμητρας I σὲ Δήμητρα Ia καὶ Ib. Ἡ φάση αὐτὴ καλύπτει ἕνα μέρος τοῦ τέλους τῆς MN τῆς Θεσσαλίας (τὴ MN III ἢ καὶ μέρος τῆς MN II) καὶ εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ Karanovo III καὶ Anza III.

Μὲ τὴν προσαρμογὴ τῶν διάφορων κεραμικῶν κατηγοριῶν στοὺς ἀντίστοιχους ὀρίζοντες τῆς Θεσσαλίας, Anza καὶ Karanovo, γίνεταί μιά ἀρχικὴ προσπάθεια νὰ ξεπεραστοῦν οἱ διαφορὲς δυσκολίες, τὰ προβλήματα καὶ οἱ ἀντιρρήσεις ποὺ ἔχουν ἀνακύψει κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, σχετικὰ μὲ τὴν ἐνοποίηση τῶν διάφορων φάσεων τῶν πολιτιστικῶν κύκλων τῆς νότιας Βαλκανικῆς. Αὐτὰ τὰ θέματα, βέβαια, ἐκτίθενται κάπως ἐκτενέστερα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα, μὲ ὅσα προηγήθηκαν ὅμως ἔχει τεθεῖ ἡ βάση γιὰ τὴν προσέγγισή του.

3. Ἡ κεραμικὴ τῆς ἀ.έ. 16 μέχρι καὶ τῆς ἀ.έ. 13 τῶν Βασιλικῶν = Βασιλικά II (τομὴ II), τῆς ἀ.έ. 21 μέχρι καὶ I τῆς τομῆς I τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς ἀ.έ. 139 μέχρι καὶ 60 τῆς Δήμητρας = Δήμητρα II (τομὴ II)

Στὴ Δήμητρα δὲν ὑπάρχει μεγάλη ποσοτικὴ διαφοροποίηση, μὲ ἐξαίρεση τὶς τρεῖς κατηγορίες τῆς black on red κεραμικῆς (1, 16, 22) καὶ τὴν κατηγορία 26 (black topped), ἡ ὁποία ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ἐλάχιστη στὴ Δήμητρα.

Ὡστόσο, μὲ βάση τὶς διαφοροποιήσεις αὐτές, εἶναι δυνατό νὰ δεῖ κανεὶς ἀρχικὰ τι συμβαίνει στὶς ἀ.έ. 139-60, σ' αὐτές δηλαδὴ πού, μὲ βάση τὶς βαλκανικὲς χρονολογήσεις, ἀναφέρονται ὡς MN στὴ δημοσίευση τῆς Δήμητρας.

Στὰ Βασιλικά, οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές εἶναι ἐμφανέστερες· στὶς ἀ.έ. 16 ὡς καὶ 13 τῆς τομῆς II, καὶ 21 ὡς καὶ I, καθὼς παρατηρεῖται: 1. Ἐμφάνιση καὶ ἐξαφάνιση τῆς κατηγορίας

29 (white on dark). 2. Ήξαφάνιση τής κατηγορίας 30. 3. Πλήρης σχεδόν άπουσία τής κατηγορίας 26 (Εϊκόνες Α, Β, Γ).

Κατηγορίες που άντιπροσωπεύονται και στους δύο οικισμούς:

Κατηγορία 10

Δήμητρα ΙΙ (Εϊκ. 36: 294, 299, 300, 301, 302, 304, 309 και Εϊκ. 38: 340): Ήπάρχει, κατά βάσιν, τὸ σχῆμα 2 και 16· ὠστόσο, ὑπάρχουν και άνοικτές ἢ κλειστές φιάλες (Σχ. 10, 6). Διακόσμηση με ἔλαφρά καμπυλούμενες ἢ εὐθείες γραμμές.

Βασιλικά ΙΙ: Στήν τομή ΙΙ, στήν ά.έ. 16 ἡ κατηγορία εἶναι άνύπαρκτη, ἐνῶ στις ἄλλες τρεῖς ά.έ. (Πίν. 19β) ἐπικρατεῖ τὸ κλειστὸ σχῆμα 8 ἢ 2. Ήπάρχει, ὠστόσο, και τὸ σχῆμα 10 και ΙΙ, ἄλλά σὲ ἔλάχιστες ποσότητες. Και στις ά.έ. 21-Ι τής τομῆς Ι (Εϊκ. 12, 61-54), παρατηροῦνται τὰ ἴδια σχήματα και ἡ ἴδια διακόσμηση: ἐπάλληλες καμπύλες γραμμές, ἄλλά και συνεχόμενα τρίγωνα. Ήπάρχει ἐπίσης και τὸ σχῆμα 17, δηλαδή τοῦ ἀγγείου με λαιμὸ στενότερο ἀπὸ τὴν κοιλιά, στὸ χεῖλος τοῦ ὁποῖου καταλήγει ταινιωτὴ σχετικὰ ὡς κυλινδρική λαβή.

Μεγάλες, λοιπόν, διαφορὲς δὲν ὑπάρχουν ὡς πρὸς τὴν κατηγορία 10 τῶν δύο οικισμῶν. Ήπισημαίνεται μόνο ἡ άπουσία στὴ Δήμητρα τοῦ μοτίβου τῶν συνεχόμενων τριγῶνων.

Κατηγορία 12

Δήμητρα ΙΙ (Εϊκ. 38: 326, 327, 329, 332, 333, 335): Δὲν ὑπάρχει καμιά διαφορὰ με τὶς κατηγορίες π.χ. 10 ἢ 2.

Βασιλικά ΙΙ: Τὰ δείγματα εἶναι πολὺ μικρά, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐξῆς: Ήπάρχει τὸ μοτίβο τῶν συνεχόμενων τριγῶνων στὴν ά.έ. 15. Τὰ ὄστρακα ἔχουν μιὰ ποικιλία ἀπὸ χρωματισμούς, που καθιστᾶ ἀδύνατη τὴν ἔνταξή τους σὲ περαιτέρω κατηγορίες.

Κατηγορία 3

Στὴ Δήμητρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τής περιόδου 1983, δὲν πραγματοποιήθηκε χωρισμὸς τής κατηγορίας σὲ δύο ὁμάδες, τὴν 3α (δηλαδή με φαιό-μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα) και τὴν 3β (με κοκκινωπό, καφετι ἢ και κρέμ ἐπίχρισμα). Ή ἀναλογία, πάντως, τής 3α με τὴν 3β εἶναι Ι πρὸς 1,5, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ σχηματολόγιο δὲν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις.

Δήμητρα ΙΙ (Εϊκ. 27: 136, Εϊκ. 28: 156, 159, Εϊκ. 29: 162, 167, 169, 170, 173, 175, 177, 180, Εϊκ. 30: 187, 188, 189): Ήπάρχει τὸ σχῆμα 9 (περίπου 70 ὄστρακα ἀπὸ κυλινδρική πόδια ἀπὸ «τράπεζες», σὲ ὄλο τὸ ὕψος τής ἐπίχωσης), τὸ σχῆμα 17, τὸ σχῆμα 18 (ἓνα εἶδος πρώιμου ἄσκοῦ(:)· στὴν Εϊκόνα 30, 187 ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ κάθετη κυλινδρική λαβή, γιατί ὑπάρχουν ἴχνη ἀπὸ τὶς ἀπαρχές της· τὸ ἀγγεῖο εἶναι μοναδικό). Ήπάρχουν, ἐπίσης, τὰ σχήματα 19, 6 και 21, δηλαδή τής φιάλης με προχοή. Ήκτὸς ἀπὸ τὸ σχῆμα 9, ὄλα τὰ ἄλλα ἀντιπροσωπεύονται ἔλάχιστα, ἐνῶ τὰ 18 και 19 μία φορά. Τὰ βασικά σχήματα, ἀπ' ὄσο μπορεῖ κανεῖς νὰ κρίνει, εἶναι τὸ 3, τὸ 6 και τὸ 10. Ήπάρχουν ἐπίσης ὄστρακα ἀπὸ ἠθμούς, ἔλάχιστες κομβιοειδεῖς-κερατοειδεῖς ἀποφύσεις σὲ λαβές, καθώς και ἀπόφυση σὲ χεῖλος ἀγγείου με τὴ μορφὴ πτηνόμορφου εἰδωλίου (Εϊκ. 29, 175).

Βασιλικά ΙΙ: κατηγορία 3α (γιὰ τὴν τομή ΙΙ, βλ. Πίν. 17β και τὸν ὑπομνηματισμὸ της· γιὰ τὴν τομή Ι, βλ. Εϊκ. 11, 18-39, πλὴν τοῦ 19, και τὸν ὑπομνηματισμὸ).

Τομή ΙΙ, ά.έ. 16: Πάνω ἀπὸ τὰ 3/4 τοῦ συνόλου εἶναι τροπιδωτὰ (σχῆμα 1) και φιάλες τροπιδωτές, με πολὺ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ ἔξω τοῦ ἄνω μέρους (σχῆμα 20 ὡς πρὸς τὴν τομή,

δηλαδή, τοῦ ἀγγείου καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὶς λαβές· δὲν ὑπάρχει ἡ τυπικὴ λαβὴ τύπου Anza IV ἢ τοῦ λεγόμενου «πολιτισμοῦ» Λάρισας, βλ. παρακάτω). Ὑπάρχει, ἐπίσης, τὸ σχῆμα 9 (6 ὄστρακα), 3 (6 ὄστρακα) καὶ 6 (6 ὄστρακα).

ἀ.έ. 15-14: Ἐμφανίζεται καὶ γενικεύεται τὸ πολὺ χαρακτηριστικὸ σχῆμα 20. Ἀντιπροσωπεύεται ἐπίσης ἐλάχιστα τὸ σχῆμα 17, ἀλλὰ καὶ τὰ σχήματα 3, 10 καὶ 6. Ὑπάρχουν ἐπίσης (ἀ.έ. 14) 3 ὄστρακα μὲ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, στὰ ὁποῖα διατηροῦνται ἀνάγλυφες στιγμὲς σὲ εὐθεῖα γραμμὴ, 1 ὄστρακο ἐρυθροστεφές (ἀ.έ. 15) καὶ 1 ὄστρακο μὲ συνεχῆ, ἐπικολλημένα μὲ ἐμπέση, σφαιρίδια (ἀ.έ. 14).

ἀ.έ. 13: Ὑπάρχει χεῖλος ἀπὸ ἀγγεῖο σχήματος 8, μαστοειδῆς ἀπόφυση μὲ ὁμόκεντρος γύρω τῆς αὐλακωτοῦς κύκλους (ἢ ἀπόφυση εἶναι πάνω στὴν τροπιδωση), λαβὴ μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφυση, λαβὴ ἀπὸ ἀγγεῖο σχήματος 20 καί, ἴσως, λαιμὸς μὲ λεπτὰ τοιχώματα ἀπὸ ἀγγεῖο σχήματος 2, διαμέτρου 0,20-0,25 μ. Ὑπάρχει, ἐπίσης, τὸ σχῆμα 20.

Κατηγορία 3β

Βασιλικὰ II: (Γιὰ τὴν τομὴ II, βλ. Πίν. 18β καὶ τὸν σχετικὸ ὑπομνηματισμό· γιὰ τὴν τομὴ I, βλ. Εἰκ. 11, 40 ὡς Εἰκ. 12, 47 καὶ τὸν σχετικὸ ὑπομνηματισμό). Στὴν ἀ.έ. 16 δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς σχετικὰ μὲ τὰ Βασιλικὰ I (ἀ.έ. 17). Ὅλα σχεδὸν τὰ μὲ κόκκινο στιλβωμένο ἐπίχρυσμα (red burnished) εἶναι σχήματος 6 ἢ 3. Ὑπάρχει, στὰ ὑπόλοιπα, τὸ σχῆμα 8 (10 ὄστρακα) καὶ τὸ σχῆμα 3 (10 ὄστρακα, περίπου).

Στὴν ἀ.έ. 15 ἀντιπροσωπεύεται ἐλάχιστα τὸ σχῆμα 1. Ὑπάρχουν ἀνοικτὲς φιάλες (Σ χ. 10), μὲ κάθετα τοιχώματα (Σ χ. 3), τὸ σχῆμα 17, ἐλάχιστα τὸ σχῆμα 8 (τὸ τοῦ Πίνακα 18β, μέση δεξιὰ, ἔχει ἐξαιρετικὰ λεπτὰ τοιχώματα) καὶ ἀρκετὲς κλειστὲς φιάλες (Σ χ. 6). Οἱ ἀ.έ. 13-14, παρουσιάζουν μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀ.έ. 12. Δηλαδή, ὑπάρχουν διάφορες φιάλες (Σ χ. 1, 3, 6, 10). Στὴν ἀ.έ. 10 ὑπάρχει, γιὰ πρώτη φορά, τὸ σχῆμα τῆς φιάλης μὲ ψηλὸ πόδι (Σ χ. 16). Ὑπάρχει ἐπίσης, τόσο στὴν ἀ.έ. 13, ὅσο καὶ στὴν ἀ.έ. 14, ἐπιμήκης κομβιοειδῆς ἀπόφυση ἐπάνω στὴ λαβὴ (π.χ. Πίν. 18β, μέση τῆς μεσαίας σειρᾶς).

Ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς τομῆς 1, δὲν ὑπάρχουν περισσότερα ἢ διαφορετικὰ στοιχεῖα.

Κατηγορία 26

Δήμητρα II: (Εἰκ. 49: 520, 521). Ἡ ποσότητα εἶναι ἐλάχιστη, ἀλλὰ καὶ τὰ ὄστρακα μικρὰ καὶ δὲν προσφέρονται γιὰ σχεδίαση. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν μόνο τροπιδωτὰ σχήματα.

Βασιλικὰ II: Ὑπάρχουν 2 «ἐρυθροστεφῆ», τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία. Ὑπάρχουν μόνο φιάλες σχήματος 2 (μόνο ὡς πρὸς τὴν τομὴ· θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι χωρὶς λαβή).

Κατηγορία 4

Δήμητρα II: (Εἰκ. 33: 246, Εἰκ. 34: 261-266). Κυρίως, ἢ μᾶλλον σχεδὸν ἀποκλειστικά, ὑπάρχει τὸ σχῆμα τῆς φιάλης μὲ κάθετα ἢ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα (σχήματα 3 καὶ 6) καὶ τῆς φιάλης μὲ τοιχώματα ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω (σχῆμα 10). Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ ἠθμούς, ἀπὸ τροπιδωτὲς φιάλες (σχῆμα 1) καὶ κυλινδρικὰ πόδια ἀπὸ «τράπεζες» (σχῆμα 9).

Βασιλικὰ II: (Τομὴ II: Πίν. 20α, βλ. καὶ ὑπομνηματισμό = ἀποτυπώματα ἀπὸ ψάθα, Πίν. 19α, βλ. ὑπομνηματισμό· τομὴ I: Εἰκ. 12: 48-53). Ὑπάρχουν, ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς, τὰ σχήματα 3 καὶ 6. Πιὸ εἰδικά, στὴν ἀ.έ. 16 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 8 (2 ὄστρακα), τὸ σχῆμα 1 (2 ἢ 3 ὄστρακα) καὶ δύο ἀποτυπώματα ψάθας στὸ ἐξωτερικὸ τῆς βάσης φιαλῶν. Στὴν ἀ.έ. 15 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 20 (1 ὄστρακο) καὶ ὄστρακο διακοσμημένο μὲ ἐπικολλημένα μὲ ἐμπέση σφαιρίδια. Στὴν ἀ.έ. 14 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 6 (ἀπὸ ἀγγεῖο, ποὺ ἡ διάμετρός του ξεπερνᾷ τὰ 0,40 μ.), καθὼς καὶ τὸ σχῆμα 1 (1 ὄστρακο).

Κατηγορία 18

Δήμητρα II: Ἐλαχιστότατο δείγμα.

Βασιλικά II: (Πίν. 21β, ἄνω ἀριστερά, βλ. καὶ ὑπομνηματισμό). Ἡ ποσότητα εἶναι μικρὴ καὶ τὰ δείγματα τέτοια πού δὲν προσφέρονται γιὰ συζήτηση. Τὸ τοῦ Πίνακα ἀπὸ τὰ Βασιλικά II εἶναι μᾶλλον σχήματος 6. Πάντως, ὅλα τὰ δείγματα προέρχονται ἀπὸ φιάλες.

Κατηγορία 13

Δήμητρα II: (Εἰκ. 41: 386, 387, 390, 392, 395, 396, 397, Εἰκ. 42: 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 13 (ὄχι περισσότερα ἀπὸ 5 τμήματα ἀπὸ πόδια· τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ πέρασ τοῦ ἀριθ. 401 τῆς Εἰκόνας 42 εἶναι βάση). Ὑπάρχουν φιάλες μὲ κάθετα τοιχώματα (σχῆμα 3) καὶ ἀνοικτὲς φιάλες μὲ τοιχώματα πού κλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔσω (σχῆμα 22). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 16 (ἐλάχιστα δείγματα)· τὸ ἀριθ. 402 τῆς Εἰκόνας 43 ἀνήκει κατὰ βάσιν στὸ σχῆμα 16, μὲ τὴ διαφορά ὅτι στὸ πόδι ὑπάρχουν, μᾶλλον, τέσσερις ἐπιμήκεις ὀπές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σχηματίζονται τέσσερα πόδια.

Βασιλικά II: (Τομὴ II: Πίν. 20β, 21α, βλ. καὶ ὑπομνηματισμό· τομὴ I: Εἰκ. 12: 62-66). Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες 15 καὶ 16 δὲν ὑπάρχουν κάποια συγκεκριμένα στοιχεῖα. Στὴν ἀ.ἐ. 14 (ὅλα τοῦ Πίνακα 21α) ὑπάρχουν τρία ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα τροπιδωτὰ ἀγγεῖα, μὲ σειρὰ ἀπὸ εὐθεῖες χαράξεις (κάτω σειρὰ)· ἐμφανίζεται ἡ ἐγγάρακτη διακόσμηση τύπου *Sakran* (μεσαία σειρὰ καὶ τομὴ I· Εἰκ. 12, 62: σκόπιμα (;) ἀποστρογγυλεμένο ὄστρακο· ὁ διακοσμητικὸς αὐτὸς τρόπος ὑπάρχει καὶ στὴν ἀ.ἐ. 13, Πίν. 20β, κάτω σειρὰ τέταρτο ἀπὸ ἀριστερά). Ὑπάρχουν ἐλάχιστα ὄστρακα μὲ λεπτὴ καὶ ρηχὴ ζιγκ-ζάγκ διακόσμηση καὶ λευκὴ ὕλη στὶς ἐγχαράξεις (ἄνω σειρὰ μέσον). Σὲ τροπιδωτὴ φιάλη σχήματος 20 (ἄνω σειρὰ δεξιὰ), ὑπάρχει τὸ μοτίβο τῶν συνεχόμενων τριγώνων, μὲ ἐπάλληλες εὐθεῖες στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ λευκὴ ὕλη στὶς ἐγχαράξεις. Ἀνάλογο μοτίβο, ἀλλὰ μὲ στιγμὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τριγώνων καὶ λευκὴ ὕλη στὶς ἐγχαράξεις, ὑπάρχει σὲ ὄστρακο τῆς κατηγορίας 4 τῆς ἀ.ἐ. 40 (Πίν. 20β, κάτω σειρὰ μέσον). Τὸ χαρακτηριστικότερο ἀγγεῖο εἶναι ἡ τροπιδωτὴ φιάλη, μὲ ὁμόκεντρα ἐγγάρακτα ὡς αὐλακωτὰ ἡμικύκλια ἐπάνω ἀπὸ τὴν τροπιδωση (στὴν ἀ.ἐ. 14 ὑπάρχουν 23 ὄστρακα καὶ στὴν ἀ.ἐ. 13 ἐλάχιστα, βλ. π.χ. Πίν. 20β, μεσαία σειρὰ δεξιὰ· πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο ἐξαιρετικῆς ποιότητος). Ἀπὸ τὰ 23 ὄστρακα τῆς ἀ.ἐ. 14, τρία διατηροῦν τὴν ἀπαρχὴ λαβῆς τοῦ σχήματος 20, δηλαδὴ τῆς λαβῆς μὲ πεπλατυσμένα ἄκρα. Τόσο στὴν ἀ.ἐ. 14, ὅσο καὶ στὴν ἀ.ἐ. 13, ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα δείγμα σχήματος 21, στὸ ὁποῖο πάνω ἀπὸ τὴν τροπιδωση καὶ τὴν ἐγγάρακτη διακόσμηση, μὲ ὁμόκεντρος κύκλους, ἔχει κάθετες γραμμὲς ἀποδοσμένες μὲ τὸν στιλβωτήρα. Στὴν ἀ.ἐ. 13, ἐπίσης, ὑπάρχουν δύο δείγματα τῆς φιάλης μὲ πόδι (Σ χ. 16, βλ. Πίν. 20β, κάτω σειρὰ ἀριστερά). Ἀναφέρουμε, ἐπίσης, τὶς ἐγγάρακτες λεπτὲς λαβὲς (τομὴ I: Εἰκ. 12: 66, 67 καὶ τομὴ II: Πίν. 20β, μεσαία σειρὰ, δεύτερο ἀπὸ ἀριστερά), λαβὲς πού παρουσιάζουν πράγματι ἐκπληκτικὴ κεραμικὴ τελειότητα καὶ εἶναι ἄγνωστο ἀπὸ τί εἶδος σχήματα ἀγγείων προέρχονται. Θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ τμήματα ἀπὸ πῆλινα βραχιόλια. Στὶς ἐγχαράξεις ἔχουν λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.

Οἱ κατηγορίες πού ἀντιπροσωπεύονται στὸν καθένα οἰκισμὸ χωριστὰ εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Δήμητρα II

Κατηγορία I: (Εἰκ. 24 : 45, 47, 49, Εἰκ. 25: 64, 65, 66). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα τῆς ρηχῆς φιάλης μὲ χεῖλη πού ἐλαφρὰ κλίνουν πρὸς τὰ μέσα (Σ χ. 22), τῆς ρηχῆς φιάλης μὲ χεῖλη πού κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω (σχῆμα 10 καί, ἴσως, τὸ σχῆμα 17, Εἰκ. 25: 65). Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι καμπύλα (μὲ ἐξαιρέση τὸ τῆς Εἰκόνας 24: 49), ἐνῶ ὑπάρχει τὸ μοτίβο τῶν ἐλικωτῶν ὁμόκεντρων σπειρῶν.

Κατηγορία 16: Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 22, 10 καὶ 16. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι καμπύλα (δυστυχῶς δὲν ἔχουν σχεδιασθεῖ ὄστρακα). Δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς σὲ σχέση μετὴν κατηγορία 1.

Κατηγορία 22: (Εἰκ. 48: 492). Δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καμιά διαφορὰ μετὴν κατηγορίες 1 καὶ 16. Ἐμφανίζονται, ὡστόσο, γιὰ πρώτη φορὰ τὰγωνιώδη συνεχόμενα μοτίβα (μαιανδροειδή), ὅπως π.χ. τὸ τῆς Εἰκόνας 48, τὸ 494. Τὰ ὄστρακα ποὺ ὑπάρχουν εἶναι πολὺ λίγα, γιὰ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἂν πράγματι ἀντιπροσωπεύονται τὰ σχήματα ποὺ ὑπάρχουν στὴν κατηγορία 1.

Κατηγορία 2: (Εἰκ. 25: 84, 85, 86, Εἰκ. 26: 87, 88, 89, 91). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 24 (π.χ. Εἰκ. 25: 84, Εἰκ. 26: 88), τὸ σχῆμα 17 (Εἰκ. 26: 91), τὸ σχῆμα 6, ἀλλὰ μετὰ κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ (Εἰκ. 26: 91), καὶ τὸ σχῆμα 22 (Εἰκ. 25: 85). Τὰ βασικὰ μοτίβα εἶναι ὁμάδες ἀπὸ λεπτὲς παράλληλες εὐθεῖες, κυματοειδεῖς (ἢ σιγμοειδεῖς) ἐπάλλληλες γραμμές, λεπτὲς ταινίες ἀπὸ δύο παράλληλες καμπύλες ἢ εὐθεῖες, μετὰ κάθετες μεταξύ τους μικρὲς εὐθεῖες (Εἰκ. 26: 88). Ὑπάρχουν ἐπίσης, ἀλλὰ περιορισμένα, καὶ καμπύλα μοτίβα (Εἰκ. 25: 85).

Κατηγορία 23: (Εἰκ. 48: 500, 504, 506). Δὲν ὑπάρχει διαφορὰ, ὡς πρὸς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμηση, μετὴν κατηγορία 10.

Κατηγορία 5: Δὲν ἔχουν περιληφθεῖ ὄστρακα στοὺς σχεδιαστικοὺς πίνακες, γιὰ τὸ δείγμα εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ δὲν προσφέρει κάποιο ἰδιαίτερο στοιχεῖο. Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 10 καὶ 24. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφέρουν ἀπὸ τῶν κατηγοριῶν 1, 16 καὶ 22.

Κατηγορία 6: Ἀπὸ τὰ δύο δείγματα ποὺ ὑπάρχουν, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπάρχουν τὰ ὁμόκεντρα, ἑλικοειδῆ καὶ πεπλατυσμένα μοτίβα, ὅπως π.χ. τὸ τῆς Εἰκόνας 26, τὸ 28. Ἡ κατηγορία εἶναι παραλλαγή τῆς κατηγορίας 2.

Κατηγορία 8: (Εἰκ. 36: 296). Ἄν καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ συγκεντρωθοῦν εἶναι ἐλάχιστα, ἡ κατηγορία θὰ πρέπει νὰ εἶναι παραλλαγή τῆς κατηγορίας 2.

Κατηγορία 9: Τὰ ἴδια μετὴν κατηγορία 8.

Κατηγορία 11: (Εἰκ. 37: 313, 322). Ὅπως ἡ κατηγορία 8.

Κατηγορία 15: (Εἰκ. 44: 433). Ὅπως ἡ κατηγορία 8.

Κατηγορία 24: (Εἰκ. 49: 510, 511). Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Κατηγορία 14: Ὑπάρχουν, μᾶλλον ἀποκλειστικά, φιάλες μετὰ κάθετα τοιχώματα (Σ χ. 3).

Κατηγορία 21: (Εἰκ. 47: 486, 489). Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Κατηγορία 28: Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Κατηγορία 19: (Εἰκ. 46: 470, ἴσως ἠθμός). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 13 καὶ αὐτὸ τῆς φιάλης μετὰ κάθετα τοιχώματα (Σ χ. 3).

Κατηγορία 25: (Εἰκ. 49: 519). Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Κατηγορία 27: Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Βασιλικά II

Κατηγορία 29: (Πίν. 24α-β, και από την τομή I: Εϊκ. 12: 68, 69, 70, 71(;), 72).

ά.έ. 16, 15, 14: Κυριαρχεί το σχήμα 20, δηλαδή της φιάλης με έντονη τροπιδωση, της οποίας το άνω μέρος καμπυλώνεται ισχυρά προς τα έξω. Το άνω μέρος διακοσμεύεται με συστάδες από κάθετες ή, λιγότερο, με κυματιστές γραμμές. Ἀμέσως κάτω από την τροπιδωση ὀστράκου της ά.έ. 15, υπάρχει το μοτίβο του «ήλιου», μοτίβο που υπάρχει και στην κατηγορία 30. Ὑπάρχει, επίσης, και ένα ἐρυθροστεφές ὄστρακο στην ά.έ. 15. Ἐκτός από το μοτίβο του «ήλιου», υπάρχει το μοτίβο τῶν διακοπτόμενων, με συστάδα από ὀριζόντιες εὐθείες, κάθετων γραμμῶν (Πίν. 20β, μεσαία σειρά, τρίτο από ἀριστερά), και τῶν σε κάθετη διάταξη μικρῶν ζίκκ-ζάγκ γραμμῶν (Πίν. 24β, μέση σειρά, πρώτο από δεξιά). Ὑπάρχει, επίσης, το σχήμα της ἀπλῆς τροπιδωτῆς φιάλης (Σ χ. 1). Δὲν λείπουν οἱ μαστοειδεῖς ἀποφύσης στην τροπιδωση (Πίν. 24α, κάτω σειρά ἀριστερά). Ἐκείνο που θὰ πρέπει και πάλι νὰ ἀναφερθεῖ εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ το λευκὸ χρῶμα εἶναι ἐξίτηλο, ἡ κατηγορία αὐτὴ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι και ἡ 31 (ἀπόδοση τῆς διακόσμησης με στιλβωτήρα).

Κατηγορία 30: (Τομή II: Πίν. 25α, βλ. και ὑπομνηματισμό· τομή I: Εϊκ. 12: 74).

ά.έ. 16: Μόνο σε ἓνα ποσοστὸ 1 πρὸς 5 διατηρεῖται γραπτὴ διακόσμηση. Ὑπάρχουν συνολικά 137 λευκοστεφῆ, ὅλα σχεδὸν σχήματος 1. Ἐπίσης, φιάλες σχήματος 22 (2 ὄστρακα), οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια χωρὶς ἐπίχρισμα, ἐπομένως με χρῶμα τοῦ ψημένου σε ἀτμόσφαιρα πηλοῦ, καί, ἐσωτερικά, ἐξαιρετικῆς ποιότητας και τεχνικῆς λευκὸ ἐπίχρισμα, που δίνει τὴν ἐντύπωση πορσελάνης. Βασικὸ κατὰ τὰ ἄλλα, ἂν ὄχι μοναδικό, εἶναι τὸ σχήμα 8. Στὰ ὄστρακα τοῦ Πίνακα, που παρατίθεται, περιλαμβάνονται ὅλα τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα. ά.έ. 15: Ὑπάρχουν 81 λευκοστεφῆ σχήματος 1. Σὲ μερικὰ (10 ὄστρακα), τὸ κάτω ἀπὸ τὴν τροπιδωση μέρος εἶναι ἐπίσης χωρὶς ἐπίχρισμα, ἀλλὰ εἶναι φαιδὸ γιατί ἔχει ὑποστεῖ, ὅπως εἶναι φανερό, τὴν ἐπίδραση ἀναγωγικῆς ἀτμόσφαιρας. Τὸ μοναδικό, ἴσως, ἄλλο σχήμα εἶναι τὸ 8. Στὰ ὄστρακα τοῦ Πίνακα, που παρατίθεται, υπάρχουν τὰ βασικὰ διακοσμητικὰ μοτίβα, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ μοτίβο τῶν συνεχόμενων ρόμβων, στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι ἐγγεγραμμένοι και ἓνας ἄλλος ρόμβος, καθὼς και τὸ μοτίβο τῶν συμπλεκόμενων συνεχῶν ν (ὅπως στὸ δεξιὸ τῆς μεσαίας σειράς τοῦ Πίνακα 25β).

ά.έ. 14-13: Σχεδὸν ὅλα τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ σχήματος 8. Ὑπάρχουν μόνο 4 λευκοστεφῆ. Ἐλάχιστα ὄστρακα ἐξαιρετικῆς ποιότητας προέρχονται ἀπὸ φιάλες, που ἔχουν ἐπίχρισμα λευκό, μόνο ἐσωτερικά. Ὑπάρχουν τὰ μοτίβα τῶν ἐπάλληλων ἐλαφρὰ καμπύλων γραμμῶν, τῶν συνεχόμενων στιγμῶν και τῶν λοξὰ διασταυρωνόμενων εὐθειῶν (ὅπως τοῦ Πίνακα 25α, ἄνω σειρά τὸ δεξιά). Ὑπάρχουν και ἐδῶ μερικὰ ὄστρακα, που τὸ λευκὸ τους ἐπίχρισμα δίνει τὴν ἐντύπωση πορσελάνης.

Κατηγορία 31: (Πίν. 22α, 23α, βλ. και ὑπομνηματισμό).

ά.έ. 15: Δὲν υπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα. Ὑπάρχει τὸ σχήμα 1, ἀλλὰ και φιάλες.

ά.έ. 14: Ἐπικρατεῖ, μᾶλλον ἀποκλειστικά, τὸ σχήμα 20. Ἐκτός ἀπὸ τὰ εὐθύγραμμα μοτίβα (βλ. Εϊκ. 45), υπάρχουν και τὸ μοτίβο τῶν ὀμόκεντρων ἡμικυκλίων γύρω ἀπὸ μαστοειδῆ ἀπόφυση, ἐπάνω στην τροπιδωση.

ά.έ. 13: Ὑπάρχει τὸ σχήμα 20 (Πίν. 22α, μέση σειρά δεξιά), τὸ 22 (Πίν. 23α, κάτω δεξιά), και ἴσως τὸ σχήμα 8 (Πίν. 23α, ἐπάνω σειρά δεξιά).

4. Γενικές παρατηρήσεις για τις φάσεις Δήμητρα II, Βασιλικά II και την ένταξή τους στους αντίστοιχους όριζοντες της νότιας Βαλκανικής

Όπως άμεσα μπορεί κανείς να συμπεράνει από την Εικόνα 51, όπου παρατίθεται το σχηματολόγιο τών άγγείων, σε συνδυασμό με τόν σχετικό ύπομνηματισμό (σ. 144 κέ.), όπου παρατίθεται ή φάση στην όποία άπαντάται κάθε κατηγορία, δέν υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές, συγκριτικά με τήν προηγούμενη φάση.

Βασικές διαφορές μεταξύ τής Δήμητρας I και II είναι: 1. Ή εμφάνιση μερικών νέων σχημάτων στη Δήμητρα I και II και 2. Ή εμφάνιση στη Δήμητρα II όλης σχεδόν τής μεγάλης ποικιλίας τών γραπτών κατηγοριών.

Άπό τήν πλευρά τής εμφάνισης σχημάτων ή κατηγοριών, πού είναι χαρακτηριστικά και για αντίστοιχους όριζοντες άλλων άνασκαμμένων οικισμών, άναφέρονται τά έξής ως προς τά σχήματα: Ή εμφάνιση τής φιάλης με πόδι και τέσσερις άντικριστές τριγωνικές προεξοχές στο χείλος (Σ χ. 16), καθώς και ή εμφάνιση του σχήματος 23, δηλαδή άγγείου με ψηλό λαιμό και έντονη τροπίδωση, καμπύλη πάνω και κοίλη κάτω· ως προς τή διακόσμηση, ή εμφάνιση σπειροειδών μοτίβων και ή εμφάνιση τής μελανοστεφούς κεραμικής (κατηγορία 26), άν και περιορισμένης σε ποσότητα.

Στά Βασιλικά II, άπό άποψη σχημάτων, θά είχαμε να παρατηρήσουμε και έδω τήν εμφάνιση του σχήματος 16, τής ώτοειδούς λαβής με τά πεπλατυσμένα άκρα (Σ χ. 20), και τήν εμφάνιση τής κατηγορίας 29.

Άλλά άς άρχίσουμε τις συσχετίσεις με τούς αντίστοιχους όριζοντες.

Σιταγροί: Άπό τις ως τώρα προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, πού ήδη έχουμε άναφέρει και οί όποίες έχουν έντελώς γενικό χαρακτήρα, προκύπτουν τά έξής στοιχεία: Ήνω άναφέρεται ότι στη φάση II υπάρχουν θεσσαλικά στοιχεία, δέν γίνεται καμιά άναφορά για πιθανές διαφοροποιήσεις στη φάση αυτή, τó στρώμα τής όποίας είναι άρκετά παχύ (2,30-3 μ., RENFREW 1970, Fig. 5)· δέν άναφέρεται δηλαδή άν, με βάση τήν τρέχουσα θεσσαλική στρωματογραφία, θά μπορούσαν να άναζητηθούν στη φάση II προδιμηνιακές φάσεις. Δέν άναφέρεται, επίσης, άν ή βασική για τούς Σιταγρούς II κεραμική κατηγορία brown on cream (= κατηγορία 2 τής Δήμητρας) συνεχίζεται στους Σιταγρούς III, σε άντίθεση με τή φάση, άς τήν όνομάσουμε άπό τώρα Δήμητρα III, όπου έξακολουθεί να υπάρχει σε μεγάλες άναλογικά ποσότητες, παράλληλα με τις αύξημένες επίσης σε ποσότητα τυπικές κατηγορίες τών Σιταγρών III, δηλαδή τήν black on red (κατηγορίες 1, 16, 22) και τή με γραφίτη διακοσμημένη κεραμική (κατηγορία 5).

Ντικιλί Τάς: Άντίθετα με τούς Σιταγρούς, στις συνθετικές προκαταρκτικές άνακοινώσεις τών άνασκαφέων του οικισμού αυτού, του Deshayes παλιότερα και έντελώς πρόσφατα του Séfériadès, μέλους τής ομάδας πού ανέλαβε τήν προώθηση τής δημοσίευσης τής άνασκαφής (SÉFÉRIADÈS 1983), γίνεται σαφής προσπάθεια για τις συσχετίσεις του όρίζοντα, πού μάς άπασχολεί, με τούς αντίστοιχους θεσσαλικούς. Στη NN λοιπόν του Ντικιλί Τάς, όπως και στη Δήμητρα, υπάρχει ή brown on cream κεραμική, παράλληλα με τις έξής κατηγορίες: έγχάρακτη, διακοσμημένη με γραφίτη, έγχάρακτη τύπου Marica, black on red τύπου πεδιάδας Δράμας και black on red τύπου Γαληψού (SÉFÉRIADÈS 1983, 653 κέ.). Ήπίσης, έχουν βρεθεί οί έξής κατηγορίες (SÉFÉRIADÈS 1983, 648 κέ.): με ρηχή αύλακωτή διακόσμηση (= κατηγορία 18), μελανοστεφής (= κατηγορία 26), με μαύρη διακόσμηση σε κεραμιδι φόντο (μάλλον δέν υπάρχει άντίστοιχη στη Δήμητρα), με καστανό σχέδιο σε κιτρινωπό-γκριζωπό φόντο (= κατηγορία 2), με καστανοκόκκινο σχέδιο σε φωτεινό φόντο (= οί διάφορες μικρογραφικές κα-

τηγορίες της Δήμητρας), με φαρδιές ταινίες σε γαιώδες ή γκριζωπό φόντο (= κατηγορία 10) και έγχαρακτο της ομάδας Szakálhát.

Σέρβια: Στόν οικισμό αυτό αντιπροσωπεύονται μόνο οί πρώιμες φάσεις της NN, αυτές δηλαδή που μᾶς ενδιαφέρουν (RIDLEY 1979, 213 κέ.). Στόν οικισμό αυτό, ὅπως τονίζεται ἐξάλλου ἀπό τήν Ridley, γίνεται σαφής ἡ ἐπιβίωση διάφορων σχημάτων, ἀκόμη καί διακοσμητικῶν τρόπων τῆς MN, πράγμα πού ἤδη ὁ ἀναγνώστης θά παρατήρησε ὅτι ἰσχύει, τόσο γιά τή Δήμητρα, ὅσο καί γιά τὰ Βασιλικά. Ἐναφέρουμε σέ γενικές γραμμές τὰ κοινά στοιχεῖα μέ τὰ Βασιλικά: Παρατηρεῖται μιὰ ἐπικράτηση στήν κεραμική, μέ σκούρο φαιό-μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρῖσμα, τοῦ τροπιδωτοῦ σχήματος, ἡ ἐμφάνιση τῆς κατηγορίας 29 καί ἡ ἐμφάνιση τῆς ἐγχάρακτης-ἐμπέστης κεραμικῆς τύπου Sakran (βλ. παρακάτω, Ἄλβανία), καθῶς καί τῆς κατηγορίας 26. Λεῖπουν καί ἐδῶ παντελῶς οἱ σπεῖρες, οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι καί τὰ σπειροειδή μοτίβα. Ἐπάρχουν διάφορα γραπτά σέ μικρές ποσότητες, καθῶς καί ἐλάχιστα, ἐπίσης διακοσμημένα μέ τὸν στιλβωτήρα (pattern burnished). Ἐκτός ἀπό τὰ τροπιδωτά σχήματα, ὑπάρχει τὸ σχῆμα τῆς φιάλης μέ πόδι (Σ χ. 16). Δυστυχῶς, ἀπό ὅ,τι φαίνεται, δέν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόδοση συγκεκριμένων κεραμικῶν κατηγοριῶν στίς δύο φάσεις πού ξεχωρίζουν (φάσεις 6 καί 7).

Ἐστώσο, ἀπό τήν ἴδια τήν Ridley (RIDLEY 1979, 225) τονίζονται τὰ ἐξῆς: «The Late Neolithic pottery from Serbia, representing only a short period of occupation, seems to correspond to the Tsangli and perhaps to the Arapi phases in Thessaly, on the basis of the painted imports, but it is not identical with the early L.N. of any Thessalian site so far published». Καί γιά πρώτη μᾶλλον φορά διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι ἡ τόσο πολυσυζητημένη ὁμάδα τῆς Λάρισας (δηλαδή κυρίως μερικά σχήματα τῆς μέ φαιό-μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρῖσμα κεραμικῆς, καί ἡ κατηγορία white painted= κατηγορία 29 τῶν Βασιλικῶν), μέ βάση τὰ δεδομένα τῶν Σερβίων, πρέπει νά εἶναι προδιμηνιακή καί ὄχι μεταδιμηνιακή («Most of the published Larissa shapes from Arapi and Otzaki look contemporary with the Serbia L.N., which undoubtedly precedes any Dimini phase.»).

Βασική διαφορά μέ τὰ Βασιλικά εἶναι ἡ ἀνυπαρξία τῆς κατηγορίας 30 τῶν Βασιλικῶν II.

Ἡ Δήμητρα II, σέ σχέση μέ τὰ Σέρβια, ἀνήκει σέ διαφορετική κεραμική παράδοση, ὡς πρὸς τοὺς διακοσμητικούς τρόπους καί τήν παρουσία τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τοῦ λεγόμενου «πολιτισμοῦ» ἡ ὁμάδας Λάρισα πού ἀναφέρθηκε.

Νέα Νικομήδεια: Ἐν καί δέν δίνονται ἀρκετά στοιχεῖα, ὑπάρχουν ὅμοια σχήματα ἀγγείων καί κεραμικές κατηγορίες στή NN τοῦ οικισμοῦ αὐτοῦ (RODDEN 1964, 115).

Θεσσαλία: Ἐκτός ἀπό τή δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς στήν Ἀράπη Μαγούλα (HAUPTMANN 1969), πρόσφατα δημοσιεύθηκε καί ἡ NN ἀπό τήν Ὀτζάκι Μαγούλα (HAUPTMANN 1981). Οἱ γερμανικές αὐτές ἀνασκαφές ἔκαναν, ὅπως εἶναι γνωστό, δυνατό τὸν καθορισμὸ τῶν πρό- καί μεταδιμηνιακῶν φάσεων, ἕναν καθορισμὸ, ὁ ὁποῖος σέ γενικές γραμμές θά πρέπει νά ἰσχύει γιά ἕνα χῶρο πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸν θεσσαλικό. Ἐστώσο, βασικὸ πρόβλημα πού προέκυψε ἀπὸ τίς ἀνασκαφές αὐτές, εἶναι ἡ τοποθέτηση τῶν στοιχείων τοῦ λεγόμενου «πολιτισμοῦ» Λάρισα, μετὰ τίς διμηνιακές φάσεις: ἡ κεραμική πού ἀποδόθηκε στόν «πολιτισμὸ» αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀστρωματογράφητη, μιὰ καί προερχόταν ἀπὸ λάκκους (Gruben). Μέ τίς ἀνασκαφές τοῦ Γαλλῆ στοὺς οικισμοὺς Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου καί Μακρυχώρι 2 ἀποδείχθηκε, ὅπως καί στὰ Σέρβια καί στὰ Βασιλικά, ὅτι ὁ «πολιτισμὸς» αὐτὸς ἡ καλύτερα οἱ κεραμικές ἰδιορρυθμίες, πού ἐμφανίζονται σέ μιὰ κεραμική κατηγορία πού ὑπάρχει σέ ὁλόκληρη τὴ νεολιθική ἐποχή, ἐμφανίζονται στήν πρώτη νεολιθική φάση, δηλαδή στή φάση Τσαγκλί (πληροφορία τοῦ ἀνασκαφέα).

Ἄλλὰ θὰ ἔπρεπε στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀναφέρουμε διεξοδικότερα ποιά εἶναι τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς κεραμικῆς τύπου Λάρισας· τὰ ἔχει πρόσφατα ἐκθέσει συγκεντρωμένα ὁ Hauptmann, μαζί μὲ ὅλη τὴ βιβλιογραφία κατὰ οἰκισμό, ποὺ ἔχει προηγηθεῖ (HAUPTMANN 1981, 75 κέ. καὶ συνοπτικὰ MILOJČIĆ 1959, 24 κέ.).

Πρόκειται γιὰ ἄριστα ψημῆνη κεραμική, μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ σχῆμα τῆ φιάλη σχήματος S ὡς πρὸς τὴν τομῆ, ἢ τὴν τροπιδωτῆ, μὲ φαιό-μαῦρο, ἄριστα στιλβωμένο, ἐπίχρισμα, λεπτὰ ὡς πολὺ λεπτὰ τοιχώματα καὶ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις. Ἡ διακόσμηση γίνεται μὲ λευκὸ ἐξίτηλο χρῶμα ἢ ρηχῆς αὐλακώσεις καὶ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἐπάλληλες εὐθεῖες.

Ἀναφέρθηκαν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κεραμικῆς αὐτῆς ομάδας, τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ καὶ στὰ Βασιλικά, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι στὴν ομάδα αὐτὴ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες παραλλαγές σχημάτων, διακόσμησης καὶ ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφάνειας (HAUPTMANN 1981, 76 κέ.). Κοινός, ἐπίσης, διακοσμητικὸς τρόπος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπόδοση ταινιῶν μὲ τὸν στιλβωτήρα (Politurstreifen).

Βεβαίως, τὶς ἀλυσιδωτῆς ἀντιδράσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῆς ομάδας Λάρισα στὴ φάση Τσαγκλί καὶ ἐξῆς, δηλαδὴ στὶς ἀρχές τῆς NN, θὰ τὶς σταθμίσουν οἱ ἐιδικοί στὰ θέματα τῆς νεολιθικῆς Θεσσαλίας. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σίγουρο, εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν καὶ νὰ τεθοῦν σὲ νέα βάση ἀπόψεις ποὺ ἐπικράτησαν στὴν ἔρευνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, ὅτι δηλαδὴ ἡ κεραμικὴ τῆς ομάδας αὐτῆς ἀπηχεῖ μεταλλικὰ πρότυπα, ἢ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὴν τὴν προβληματικὴ νὰ δεχθοῦν ὅτι τὸ λεγόμενο metallshock θὰ πρέπει χρονικά, μὲ βάση τὶς παραδοσιακὲς χρονολογίες, νὰ τοποθετηθεῖ τουλάχιστον 2.000 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς NN.

Ἄλλὰ ἂς γυρίσουμε στὶς συσχετίσεις μας μὲ τὶς δύο προδιμηνιακὲς φάσεις τῆς Θεσσαλίας, τὴν Τσαγκλί καὶ τὴν Ἀράπη, φάσεις τῶν ὁποίων τὴν κεραμικὴ ἔχει περιγράψει ὁ Hauptmann (HAUPTMANN 1969, 19, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Ἡ Α' φάση (Stufe) ταυτίζεται μὲ τὴ φάση Τσαγκλί. Ἡ φάση αὐτὴ ἀνασκαφικὰ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐξῆς θέσεις:

Ἀράπη Μαγούλα: Οἰκιστικὴ περίοδος II. Στῶμα I καὶ στῶμα II ἀπὸ 4 ὡς 7.

Ὀτζάκι Μαγούλα: Ὁ κατώτερος ὀρίζοντας τῶν ἐπιχώσεων στὴ στρωματογραφικὴ τομῆ (Profilgrabung).

Τζάνη Μαγούλα: Στῶμα II.

Τσαγκλί: Στῶμα V καὶ VI.

Κουφόβουνο: Στῶμα A, ἢ κατώτερη στρώση (stratum).

Πλατύκαμπος: Ἡ προδιμηνιακὴ στρώση.

Τσαπόχα: Τὰ προδιμηνιακὰ στρώματα.

1. Ἡ μονόχρωμη φαιά-μαῦρη καὶ ἡ καφέ κεραμικὴ (= κατηγορίες 3α καὶ 3β τῶν Βασιλικῶν καὶ 3 τῆς Δήμητρας, ἀλλὰ καὶ μὲ βάση τὴ διακόσμηση οἱ 31, 29, 13).

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ τῆς 3α, δὲν ὑπάρχουν διαφορές, ἰδιαίτερα μάλιστα στὴ λεπτὴ κεραμικὴ μὲ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα. Καὶ στὴ Θεσσαλία ὑπάρχουν, ἀλλὰ ἐλάχιστα ἐπίσης, μελανοστεφῆ (blacktopped = κατηγορία 26 τῶν Βασιλικῶν - Δήμητρας). Μεγάλες εἶναι καὶ οἱ ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὰ σχήματα (σύγκρινε τὰ σχήματα, ποὺ ἀπαντῶνται στὶς κατηγορίες 3α, 3β, 31, 29 καὶ I, μὲ τὰ ἀντίστοιχα θεσσαλικά· HAUPTMANN 1969, Beilage I καὶ ἐδῶ Εἰκ. 50 καὶ σ. 144 - 145).

Διακόσμηση: Διακόσμηση μὲ τὸν στιλβωτήρα (streifige Politur). Γίνεται μὲ ἐπάλληλες γραμμές, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὰ Βασιλικά II (= κατηγορία 31). Ἡ διαφορά, ποὺ βλέπει ὁ Hauptmann ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ τῆς φάσης Τσαγκλί καὶ Ἀράπη ἢ καὶ Λάρισα, πιθανότατα

είναι ανύπαρκτη (HAUPTMANN 1969, 23 κέ.). Διακόσμηση με λευκό σὲ μαῦρο φόντο (*weise Bemalung* = κατηγορία 29 τῶν Βασιλικῶν). Δὲν ὑπάρχει καμιὰ διαφορὰ. Στὴν ἐγγράρακτη διακόσμηση παρατηρεῖται ὅτι τὸ θεσσαλικὸ δειγματολόγιο εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένο. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σίγουρο εἶναι ὅτι λείπει ἡ διακόσμηση τύπου *Sakran* καὶ οἱ «τράπεζες» μὲ τὰ τριγωνικὰ ἐγγράρακτα πόδια· ἐπίσης, τὸ διακοσμητικὸ μοτίβο τῶν ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων, ἐπάνω στὴν τροπίδωση.

2. Κεραμικὴ μὲ θαμπή (= ἀμαυρή, *matt*) διακόσμηση (HAUPTMANN 1969, 26 κέ.).

Οἱ κεραμικὲς κατηγορίες τῆς κεραμικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ B3δ (*black on red* = κυρίως κατηγορία 1, ἀλλὰ καὶ 16, 22 τῆς Δήμητρας) καὶ ἡ B3ε (= *mit schwarzen Mustern auf lederbraunem Ton* = *brown on cream* = κατηγορία 2 τῆς Δήμητρας).

Τεχνική: Ὡς πρὸς τὸν πηλό - τεχνική, ἡ κατηγορία 10 τῆς Δήμητρας - Βασιλικῶν συσχετίζεται ἄνετα μὲ τὴ θεσσαλικὴ ομάδα, ποὺ ἔχει διακόσμηση ἀπευθείας στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου (*tongrundlich bemalte Gruppe*). Ἡ κατηγορία 2 τῆς Δήμητρας θὰ συσχετιζόταν ἀπόλυτα μὲ τὴ B3ε, τὴν ἄλλη δηλαδὴ παραλλαγὴ τῆς θεσσαλικῆς αὐτῆς ομάδας, ἂν ἡ τελευταία ἦταν στιλβωμένη. Ὡστόσο, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κατηγορίας 2 δὲν εἶναι στιλβωμένο καί, ὁπωςδήποτε, ἔχει πηλό ποὺ δίνει τὴν αἴσθηση κιμωλίας, πηλό ποὺ «*sich unter den Fingern kreativeartig anfühlt.*» Ἐντελῶς ὅμοια τεχνικά, ἀλλὰ ἀκόσμητη, εἶναι ἡ κατηγορία 19 τῆς Δήμητρας.

Σχήματα: Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ὁμοιότητες.

Διακόσμηση: Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῆς φάσης Τσαγκλί στὴ Θεσσαλία διαφέρουν ριζικὰ ἀπὸ τῆς Δήμητρας II. Στὴ Δήμητρα II, τὰ μοτίβα τῶν γραπτῶν κατηγοριῶν ἔχουν ὡς βάση τὴ σπείρα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φάση Τσαγκλί, ὅπου ἐπικρατεῖ ἓνα καθαρὰ, θὰ λέγαμε, τεκτονικὸ στυλ (HAUPTMANN 1969, 32 κέ. καὶ *Beilage* 2).

Ἡ κατηγορία 30 τῶν Βασιλικῶν, μὲ βάση τὰ γνωστὰ δεδομένα, φαίνεται ὅτι δὲν ἀντιπροσωπεύεται στὴ φάση Τσαγκλί τῆς Θεσσαλίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τελευταία φάση τῆς προηγούμενης θεσσαλικῆς περιόδου (MN III). Ὅπωςδήποτε, ἔχει συγγένειες μὲ τὴ B3ζ (HAUPTMANN 1969, 29), δεδομένου ὅτι γιὰ τὴ διακόσμηση χρησιμοποιεῖται ἀρκετὲς φορές τὸ μαῦρο καὶ τὸ κόκκινο χρῶμα.

3. Σχετικὰ μὲ τὰ σχήματα κλπ., τῆς «χονδροειδοῦς» κεραμικῆς (εἰδικότερα τῆς κατηγορίας 4), δὲν κρίνεται σκόπιμο νὰ παρατηρηθεῖ τίποτε τὸ ἰδιαίτερο.

Θὰ συνεχισθοῦν οἱ συγκρίσεις μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ὀρίζοντες, τόσο στὴ Μακεδονία, ὅσο καὶ στὴ Θράκη καὶ στὴ νότια Βαλκανικὴ. Συνεχίζεται, εἰδικὰ γιὰ τὴ Μακεδονία, ἡ ἀναφορὰ πρῶτα σὲ πρόσφατες ἀνασκαφὲς καὶ κατόπιν σὲ παλαιότερες ἢ προπολεμικὲς.

Παραδημή: Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς, θὰ πρέπει οἱ τρεῖς πρῶτες φάσεις τοῦ οἰκισμού οὐσιαστικὰ νὰ εἶναι μιὰ ἐνιαία φάση, μὲ κάποια ἐσωτερικὴ κεραμικὴ διαφοροποίηση. Οἱ τρεῖς πρῶτες φάσεις τῆς Παραδημῆς (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν IIIb), ἂν θεωρήσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει πράγματι χρονικὸ κενό, θὰ πρέπει νὰ καλύπτουν ὅλο τὸ χρονικὸ φάσμα τῶν οἰκισμῶν, ποὺ γιὰ παράδειγμα ἀναφέρθηκαν μέχρι τὴν ἔναρξη τῶν διμηνιακῶν φάσεων (Σιταγροῖ III), δηλαδὴ Παραδημῆ IV καὶ IIIb (βλ. καὶ τὸ σχηματολόγιο τῶν ἀγγείων στὸ *Paradimi*, *Beilage*, 13 κέ.).

Οἱ προπολεμικὲς ἀνασκαφὲς στὴ Μακεδονία

Ἄκρο πόταμος: Στὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται σίγουρα προδιμηνιακὸς ὀρίζο-

νική Ἀρχαιολογική Σχολή (*P.M.*, Fig. 25, ὑποσημ. 3). Τὸ σίγουρο, πάντως, εἶναι ὅτι δὲν ἀποδίδονται σὲ συγκεκριμένο στρώμα, ἀκόμη καὶ ἂν προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφή.

Τὰ ἴδια ἀκριβῶς θὰ παρατηροῦσε κανεὶς γιὰ ἀνάλογα ὄστρακα ἀπὸ τὰ Κριτσανά, τὴ Θέρμη (Σέδες) καὶ Πυλαία (Καπουτζήδες) (*P.M.*, 70 κέ.), τὰ ὁποῖα μάλιστα δὲν ἀναφέρει στὸν κατάλογό του ὁ Hautmann. Ἡ ἀνάλογη κεραμική ἀπὸ τὴ Νέα Νικομήδεια, τὸ Δρέπανο III καὶ τὸ Σείριο τῆς Θράκης εἶναι ἐπιφανειακή, ἀλλὰ καὶ σαφῶς, μὲ βάση τὰ ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει, τίποτε δὲν θὰ ἀπέκλειε νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ προδιμηνιακή.

Ὡς συμπέρασμα, λοιπὸν, ἐξάγεται ὅτι τὰ φερόμενα ὡς στοιχεῖα τοῦ λεγόμενου πολιτισμοῦ Λάρισα στὴ Μακεδονία-Θράκη δὲν εἶναι στρωματογραφημένα καὶ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ μὴ θεωρηθοῦν μεταδιμηνιακά.

Ἄλβανία: Ἄν ἐξαιρεθοῦν τὰ τέλη τῆς νεολιθικῆς περιόδου, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν διαφορές, π.χ. ἀνάμεσα στὸν Μίλοϊεὶ καὶ τὸν Prendi (MILOJČIĆ 1976, 113 κέ.), δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφισβήτηση σχετικὰ μὲ τὸν συγχρονισμό τῆς ἀρχῆς τῆς NN τῆς Θεσσαλίας μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς NN τῆς χώρας αὐτῆς καί, εἰδικότερα, τοῦ σημαντικότερου γιὰ τὴ βαλκανικὴ προϊστορία οἰκισμοῦ Cakran (MILOJČIĆ 1976· PRENDI, *C.A.H.*, 196 κέ.).

Στὸν οἰκισμό Cakran, οἱ Ἄλβανοὶ συνάδελφοι ξεχωρίζουν μιὰ φάση Proto-Cakran, τὴν ὁποία συγχρονίζουν μὲ τὰ μέσα καὶ τὸ τέλος τῆς MN τῆς Θεσσαλίας (Σέσκλο II καὶ III), καὶ τὴ φάση Cakran, δηλαδὴ τὴν ἀρχὴ τῆς NN μὲ τὴ φάση Τσαγκλι καί, γενικότερα, μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ Vinča (PRENDI, *C.A.H.*, 198). Στὴ φάση λοιπὸν Proto-Cakran ὑπάρχει, ὅπως καὶ στὰ Βασιλικά I, περιορισμένη βέβαια ποσοτικά, ἐμπίεστη (*barbotin/impresso*) κεραμική, πὺ ἀπὸ τὸν Prendi θεωρεῖται πολὺ σωστὰ ὅτι εἶναι ἐπιβίωση τοῦ πολιτισμοῦ Starčevo.

Ὁ χρονικὸς παραλληλισμὸς τῆς ἀρχῆς τῆς NN περιόδου τοῦ Cakran μὲ τὴ φάση Τσαγκλι τῆς Θεσσαλίας, ἄσχετα ἂν θεωρεῖται πειστικότερος ἀπὸ τὴν παρουσία «ἐπίσακτου ἀπὸ τὴ Θεσσαλία γραπτοῦ ὄστράκου» (PRENDI, *C.A.H.*, 197, KORKUTI - ANDREA 1975, Pl. XXI, 1), εἶναι ἀπόλυτα σίγουρος καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη φάση τῶν Βασιλικῶν, δηλαδὴ τὰ Βασιλικά II, πρὸς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται ἡ τυπικὴ ἐγγάρακτη-ἐμπίεστη κεραμική, γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὰ Σέρβια καί, ἐπιφανειακά, καὶ ἀπὸ ἄλλες θέσεις τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραλληλισμοὺς αὐτοὺς, μὲ βάση τουλάχιστον τὰ ὅσα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἄλβανικὲς δημοσιεύσεις, πιθανότατα δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἀναλογίες τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας-Σερβίων καὶ τῆς Ἄλβανίας. Τὸ ὑλικὸ ὥστόσο ἀπὸ τὰ Σέρβια, τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσφατα δημοσιευμένο ὑλικὸ τῆς NN ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, θὰ βοηθήσει τοὺς Ἄλβανοὺς συναδέλφους στὴν ἐνταξὴ τῶν ὀριζόντων τῶν διαφορῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν στοὺς ὀρίζοντες πλησιέστερων οἰκισμῶν, καὶ ὄχι οἰκισμῶν ὅπως π.χ. ἡ Ἐλάτεια ἢ ἡ Κόρινθος.

Νότια Γιουγκοσλαβία Anza

Ἡ ἀντίστοιχη φάση τῆς Anza μὲ τὰ Βασιλικά II καὶ τὴ Δήμητρα II, εἶναι ἡ Anza IV· καὶ στὶς δύο θέσεις μάλιστα δὲν ὑπάρχει στρωματογραφικὸ κενό (Anza 1976, 48 κέ., Fig. 42· συνοπτικὸ σχηματολόγιο ἀγγείων καὶ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς, βλ. 93 κέ.).

Ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες: φιάλες μὲ πτηνόμορφη ἀπόληξη (*ornithomorphic*), φιάλες μὲ ψηλὸ πόδι (σχῆμα 16) καὶ ἡ μελανοστεφῆς διακόσμηση. Ὑπάρχει, ἐπίσης, σὲ μεγάλες ποσότητες ἡ ὠτοειδῆς λαβὴ μὲ τὰ πεπλατυσμένα ἄκρα (τροπιδωτῆς

ντας (βλ. και HAUPTMANN 1969, 43) με την κεραμική της ομάδας E = κατηγορία 2 της Δήμητρας = Β3ε της Θεσσαλίας (MYLONAS 1941, 558, fig. 3, 1-4· τίποτε βέβαια δεν αποκλείει και τα υπόλοιπα όστρακα της ίδιας φωτογραφίας να ανήκουν στον ίδιο όριζοντα). Ειδικότερα για την ομάδα αυτή, ο Μυλωνάς ξεκαθαρίζει ότι βρέθηκε στο χαμηλότερο στρώμα του οικισμού: «... and it (ομάδα) is the characteristic painted pottery of the lowest layer of the deposit in the north terrace, ...», στρώμα όμως που δεν ξεπερνά σε πάχος το 1 μ.

Άνασκαφικές έρευνες του Heurtley: Κανένας όριζοντας από τις άνασκαφές του Heurtley σε θέσεις με νεολιθική επίχωση δεν μπορεί να συσχετισθεί, εκτός βέβαια από τα Σέρβια, με προδιμηνιακή φάση. Την ίδια διαπίστωση κάνει και ο Hauptmann (HAUPTMANN 1981). Στο σημείο, όμως, αυτό τίθεται το έξης πρόβλημα: Θα μπορούσαν οικισμοί, στών οποίων τα κατώτατα στρώματα υπάρχουν τυπικά στοιχεία του λεγόμενου πολιτισμού Λάρισα, και έννοοῦμε κατά κύριο λόγο την κεραμική με λευκή διακόσμηση σε φαιό-μαῦρο φόντο (white painted= κατηγορία 29), να θεωρηθῶν ότι σ' αυτούς αντιπροσωπεύονται προδιμηνιακές φάσεις, π.χ. ή φάση Τσαγκλί; Οί οικισμοί αυτοί σύμφωνα με την άποδελτίωση του Hauptmann, που είναι πλήρης και περιλαμβάνει, τόσο τις άνασκαμμένες θέσεις, όσο και τα έπιφανειακά εύρηματα από διάφορες θέσεις (HAUPTMANN 1981, 108), είναι οί έξης:

Λιμνότοπος (Βάρδινο): (*P.M.*, 33 κέ. και *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* XII, 1925, 15 κέ.). Άναφέρονται τα στοιχεία που υπάρχουν στις δημοσιεύσεις αυτές (δυστυχῶς, ή έπιλεγμένη κεραμική που άπόμεινε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης δεν παρέχει κανένα στοιχείο). Το κατώτερο στρώμα είναι το νεολιθικό, στο όποιο είναι μεγάλη ή παρουσία της κατηγορίας 29. Άπό τα σχέδια που υπάρχουν (*P.M.*, 110, 111 και fig. 17b-c), δεν είναι δυνατό να κρίνει κανείς αν ή κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύει τή φάση Τσαγκλί ή μεταδιμηνιακή φάση. Τα πράγματα δυσκολεύουν άπό το γεγονός ότι δεν άναφέρεται ή άλλη κεραμική ή τουλάχιστον άλλη χαρακτηριστική κεραμική, και ότι άμέσως μετά το NN στρώμα άκολουθεί στρώμα της YEX. Θα μπορούσε να πεί κανείς, με κάποια έπιφύλαξη, ότι το NN στρώμα στο Λιμνότοπο (Βάρδινο) θα πρέπει να ανήκει σε προδιμηνιακή φάση, αλλά όχι στη φάση Τσαγκλί.

Λητή (Άϊβάτι): Πρόκειται για έπιφανειακά εύρηματα (*P.M.*, 74 κέ.). Θα μπορούσαν να ανήκουν, όπως του Λιμνότοπου, σε προδιμηνιακή φάση.

Στίβος Α (Γιουμενίτσα): Πρόκειται για έπιφανειακά εύρηματα (*P.M.*, 73 κέ.). Τα όστρακα που δημοσιεύονται έδῶ, είναι σαφῶς διμηνιακά και προέρχονται άπό τις δοκιμαστικές τομές του Κοτζιά.

Άγιος Μάμας: Ό Hauptmann άναφέρεται σε όστρακα, τα όποια ήδη στην έποχή του Heurtley βρίσκονταν στη Βρετανική Άρχαιολογική Σχολή (*P.M.*, Fig. 25, g.i-j.l.n.), και δεν είναι στρωματογραφημένα. Η καθαρή νεολιθική επίχωση (*P.M.*, 7) είναι σε βάθος 35-36 ήμι-μέτρων, δηλαδή με ύψομετρική διαφορά, σε σχέση με το ύψηλότερο σημείο του οικισμού, περίπου 18 μ. Το βάθος της νεολιθικής επίχωσης είναι 1 μ., περίπου, πάντα κατά τον Heurtley. Άν και δεν θα χρειαζόταν διευκρίνιση, ώστόσο θεωρείται σκόπιμο να άναφερθεί ότι ο Heurtley βέβαια έκανε μικρές τομές, όπως και σε όλους τους άλλους οικισμούς, κυκλωτερῶς και σε διάφορα ύψη, έτσι ώστε να γίνει δυνατή μιá τελική άποκατάσταση της στρωματογραφίας. Άπό την έπιλεγμένη NN κεραμική, που άπόμεινε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, δεν προκύπτει κανένα στοιχείο, ενώ τα τρία όστρακα της *P.M.*, στα όποια άναφέρεται ο Hauptmann, βρίσκονταν τότε προφανῶς ως δείγματα έπιφανειακής κεραμικής στη Βρετα-

φιάλες), στην κατηγορία με φαιό-μαύρο στιλβωμένο επίχρισμα, που και εδώ, όπως και στη φάση Τσαγκλί της Θεσσαλίας και στα Βασιλικά II, είναι μεγάλη σε ποσότητα και εξαιρετικής, από κάθε άποψη, ποιότητας. Υπάρχουν, επίσης, εγχάρακτες «τράπεζες» με πόδια με τριγωνική τομή και γραμμική διακόσμηση· αλλά υπάρχουν και «τράπεζες» με κυλινδρική πόδια. Η γραπτή διακόσμηση στην Anza είναι περιορισμένη. Υπάρχει άκρη, αλλά άκρη, ή κατηγορία 30 των Βασιλικών (Anza 1976, 169 κέ.). Ως υλικό για το επίχρισμα χρησιμοποιείται ή καολίνη. Δεν αναφέρεται συγκεκριμένο σχηματολόγιο αγγείων, που έχουν αυτό το επίχρισμα. Από όλες τις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις που αφορούν τη νεολιθική περίοδο της νότιας Γιουγκοσλαβίας (περιοδικό *Macedoniae Acta Archaeologica*), δεν προκύπτουν νεότερα ή περισσότερα στοιχεία για τη φάση αυτή από όσα έγιναν γνωστά από την ανασκαφή της Anza και του Rogodin. Ωστόσο, ο ορίζοντας II της Mala Tumba της κωμόπολης Trn, κοντά στη Bitola, θα μπορούσε ίσως, τουλάχιστον με βάση την κεραμική, να συγχρονισθεί εν μέρει με τη φάση Βασιλικά II και τη Δήμητρα II (SIMOSKA - SANEV 1977, 236).

Επίσης, ο ορίζοντας (Niveau II) της επανεξεταστικής ανασκαφής στο Zelenikovo έδειξε ότι έχει στοιχεία των φάσεων Άράπη ως Λάρισα και, κυρίως, της κεραμικής με στιλβωμένο μαύρο επίχρισμα, με χαρακτηριστικά της φάσης Λάρισα, τα οποία, όπως αποδεικνύεται και εδώ, είναι πρώιμα, εμφανίζονται δηλαδή ήδη από τη φάση Άράπη.

Τα μέχρι το 1958 δεδομένα τα συγκέντρωσε ο Garašanin (GARAŠANIN 1958, 113 κέ.). Σήμερα, ύστερα από την πρόοδο που σημείωσε ή έρευνα της NN στην περιοχή αυτή, δεν προσφέρουν τίποτε το ιδιαίτερο.

Βουλγαρία

Η φάση IV, ή τα τέλη της φάσης III του Karanovo, χρονικά θα πρέπει να ταυτίζεται με τις φάσεις Τσαγκλί-Άράπη (TODOROVA 1978, Table 33), αλλά δεν έχει χαρακτηριστικές ομοιότητες, τόσο με το θεσσαλικό χώρο, όσο και με τη Μακεδονία. Η έλλειψη αυτή στο μέλλον θα πρέπει να αρθεί, τουλάχιστον για τη νότια Βουλγαρία, και ειδικότερα για την κοιλάδα του Στρυμόνα, όπου πρόσφατα διενεργούνται συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή του Blagoevgrad, αλλά και επιφανειακές έρευνες (SÉFÉRIADÈS 1983, 651, ύποσημ. 47). Θα πρόσθετε κανείς εδώ και την ανασκαφή στη θέση Kremenik (GEORGIEV 1983), 2,5 χλμ. δυτικά της πόλης Savara Banja της επαρχίας Kjustendil. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θα είναι και η δημοσίευση της ανασκαφής που διενεργεί ή Todorova στην Topolnica, κοντά στη δυτική όχθη του Στρυμόνα, μερικά χιλιόμετρα βόρεια από τα έλληνοβουλγαρικά σύνορα. Ειδικότερα στο Kremenik, οι αντίστοιχες με τη φάση που μας απασχολεί (= Karanovo III-IV, Anza IV, κλπ., κατά τον Georgiev), είναι οι φάσεις V ως VII, για τις οποίες όμως δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία (GEORGIEV 1983). Σίγουρη πάντως είναι ή χρήση, σ' αυτή τη φάση και παλιότερα, του γραφίτη για τη διακόσμηση των αγγείων, ή ύπαρξη των τροπιδωτών αγγείων με φαιό-μαύρο στιλβωμένο επίχρισμα και ή εγχάρακτη διακόσμηση. Στον οικισμό Goliamo Delčeno, που βρίσκεται στη βορειοανατολική Βουλγαρία, στη φάση που μας ενδιαφέρει, αλλά και στις επόμενες, υπάρχει hiatus· ο ορίζοντας I του οικισμού ανήκει στην AN, κατόπιν υπάρχει κενό και ή ζωή του οικισμού αρχίζει πάλι στα τέλη του πολιτισμού Sava (G-D 1975, 111).

Στον ορίζοντα Karanovo III και έξης, του οικισμού Cavdar, 200 χλμ. ανατολικά της Σόφιας, επίσης υπάρχει εγκατάλειψη (GEORGIEV 1981, 107).

Στο σημείο αυτό τονίζονται τα έξης. Η σύγκριση που επιχειρεί ή Schachermayr μεταξύ της φάσης Τσαγκλί και της φάσης Starčeno/Sub-starčeno δεν μπορεί να ισχύσει (SCHACHER-

ΜΑΥΡ 1976, 142 κέ.) μετά τη δημοσίευση της Anza. Τα αναφερόμενα δηλαδή μοτίβα, με τη μορφή σταλαγμίτη κλπ., υπάρχουν ήδη στην Anza III, ενώ, όπως ήδη αναφέρθηκε, η φάση Anza IV συγχρονίζεται με τη φάση Τσαγκλί. Στη δημοσίευση της Anza δεν αναφέρεται συγκεκριμένη θεσσαλική φάση, ή όποια συσχετίζεται με τη φάση Anza IV.

5. Ἡ κεραμική τῶν ἀ.έ. 12 ὡς 6 τῆς τομῆς II καὶ τῆς τομῆς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ στρωματογραφικοῦ κενοῦ τῆς τομῆς I τῶν Βασιλικῶν. Ἡ κεραμική τῶν ἀ.έ. 60-1 τῆς τομῆς II καὶ 104 ὡς 1 τῆς τομῆς I τῆς Δήμητρας (= Βασιλικά III καὶ Δήμητρα III).

Ὅπως φαίνεται καὶ στὴν Εἰκόνα Α, στὴν ἐπόμενη φάση τῆς Δήμητρας ὑπάρχουν διαφορὲς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν κατηγοριῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύονται, ἀλλὰ μόνο ποσοτικές, σὲ σχέση μετὰ τὴν Δήμητρα II, καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὶς γραπτὲς κατηγορίες καὶ τὴν κατηγορία 4. Τὸ ὑλικὸ τῆς NN ἐπίχωσης τοῦ τοίχου τῆς YEX δὲν εἶναι βέβαια στρωματογραφημένο καὶ δὲ λαμβάνεται ὑπόψη· ὡστόσο, ἐπειδὴ ἀπὸ ἀποψη σχημάτων ἀγγείων καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων δὲν παύει νὰ ἔχει ἐνδιαφέρον, θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ σ' αὐτό. Στὰ Βασιλικά (Εἰκ. Γ), ὑπάρχει ἐξαφάνιση σχεδὸν τῶν κατηγοριῶν 29 καὶ 30 καὶ ἐμφάνιση τῆς μελανοστεφοῦς κατηγορίας (κατηγορία 26).

Κατηγορίες ποὺ ἀντιπροσωπεύονται καὶ στοὺς δύο οἰκισμοὺς:

Κατηγορία I

Δήμητρα III: (Εἰκ. 25: 58-63, Εἰκ. 24: ὄλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 45, 47, 49, Εἰκ. 23: ὄλα).

Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς Δήμητρας II, τὰ σχήματα 22, 10, 17 καὶ σπανιότατα καὶ τὸ 25, τῆς οἰνοχόης δηλαδὴ μετὰ τὴν λαβὴν ποὺ δὲν φθάνει ὡς τὸ χεῖλος, ἀλλὰ ὡς τὴν γένεση τοῦ λαιμοῦ. Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς ΝΝ, τῆς φιάλης δηλαδὴ μετὰ τὸ ψηλὸ πόδι καὶ τέσσερις γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις στὸ χεῖλος (βλ. παράδειγμα ἀπὸ τὴν κατηγορία 16 στὴν Εἰκόνα 46, 457). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπειροειδῆ μοτίβα, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν μέγιστη πλειονότητα, ὑπάρχουν μοτίβα ζίγκ-ζάγκ, μαιανδροειδῆ, ἀβακωτὰ (Εἰκ. 25: 61, 62) καὶ ἀπλὰ καμπυλόγραμμα (Εἰκ. 24: 46, 53).

Βασιλικά III: Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς Βασιλικῆς III, ὑπάρχουν μόνο 5 ὄστρακα καὶ ἐκεῖνα στὴν ὑψηλότερη ἀνασκαφικὴ ἐνότητα (ἀ.έ. 6.) Ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα (Πίν. 16β, κάτω σειρὰ δεξιὰ), τὰ ὑπόλοιπα δὲν παρέχουν καμιά πληροφορία. Τὸ ὄστρακο αὐτὸ ἔχει τὸ μοτίβο τῶν ἀνωτῶν συνεχόμενων τριγώνων (δὲν εἶναι καθαρὸ καὶ δὲν διακρίνεται καλὰ ἢ διακόσμηση).

Κατηγορία 10

Δήμητρα III: (Εἰκ. 36: 297, 298, 303, 305-308, Εἰκ. 37: 310, 311, 312, 314).

Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς Δήμητρας II, τὰ σχήματα 17, 2 (ἢ 25), 6, καὶ 24 (μετὰ τὴν κάθετη λαβή), ὡς καὶ στὴν φάση τῆς Δήμητρας II. Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς ΝΝ, τὰ σχήματα 17, 2 (ἢ 25), 6, καὶ 24 (μετὰ τὴν κάθετη λαβή), ὡς καὶ στὴν φάση τῆς Δήμητρας II. Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς ΝΝ, τὰ σχήματα 17, 2 (ἢ 25), 6, καὶ 24 (μετὰ τὴν κάθετη λαβή), ὡς καὶ στὴν φάση τῆς Δήμητρας II. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι ἐπάλ-ληλες, ἐλαφρὰ καμπύλες, γραμμές, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἀντικείμενον (Εἰκ. 38: 308).

Βασιλικά III: (Πίν. 19β, ἄνω σειρὰ ἀριστερά). Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς Βασιλικῆς III, ὑπάρχει, ἴσως, τὸ σχῆμα 8 (Πίν. 19β, ἄνω σειρὰ ἀριστερά). Ἐκτὸς τῶν ὑπόλοιπων ἀνασκαφικῶν ἐνοτήτων δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συγκέντρωση ἄλλων πληροφοριῶν.

Κατηγορία 12

Δήμητρα III: (Εἰκ. 38: 328, 330, 331, 334, 336-342).

Ἐπὶ τῆς φάσεως τῆς Δήμητρας II, τὰ σχήματα 17, 26 (:), 10, 24. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι σπειροειδῆ, μετὰ ἐπάλ-ληλες, ἐλαφρὰ καμπύλες, γραμμές· ἐπίσης, τὸ μοτίβο τῶν παράλληλων γραμμῶν ἀνάμεσα σὲ

γραμμές ζίγκ-ζάγκ (Εικ. 38: 334). Γενικά, δέν υπάρχουν διαφορές σε σχέση με τη Δήμητρα II.

Βασιλικά III: Δέν υπάρχουν χαρακτηριστικά ὄστρακα.

Κατηγορία 3

Δήμητρα III: (Εικ. 30: 184, 30: 161, 163-166, 168, 171-172, 174, 176, 179, Εικ. 27: 142-153, 155-158, 160, Εικ. 27 ὅλα, Εικ. 26: 90-115· βλ. και την αντίστοιχη κατηγορία της Δήμητρας II).

Ἐπάρχουν τὰ σχήματα του πίθου με τις ταινιωτές και κάθετες λαβές (Σ χ. 26), τὸ 24, τὸ 9, τῆς φιάλης με προχὴ στο χεῖλος (Σ χ. 28), τὸ 6, τὸ 17, τὸ 2, τῆς φιάλης με τονισμένη τὴν ἀπόληξη τοῦ χεῖλους (Σ χ. 29), και τὸ σχῆμα 16. Ἐπάρχουν, ἐπίσης, ὄχι περισσότερα ἀπὸ 40 ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σε φιάλες-ἠθμούς, ὄχι περισσότερες ἀπὸ 70 κομβιοειδείς-κερατοειδείς ἀποφύσεις λαβῶν (κυρίως ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βάθη), ὄχι περισσότερα ἀπὸ 50 κυλινδρική πόδια ἀπὸ «τράπεζες» (Σ χ. 9). Ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὰ με φαιό-μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα και στὰ με κρέμ-καφέ στιλβωμένο ἐπίχρισμα εἶναι σε γενικές γραμμές περίπου ἡ ἴδια.

Βασιλικά III: Κατηγορία 3α (για τὴν τομὴ I, βλ. Πί ν. 17α-β και τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα· για τὴν Τ.Σ.Κ., βλ. Εικ. 10: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Στὴν ἀ.έ. 12 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 20 με ὁμόκεντρα ἡμικύκλια πάνω ἀπὸ τὴν τροπιδωση και τὸ 3 (πολλὰ ὄστρακα ἔχουν ἀστίλβωτη ταινία στο χεῖλος). Ἐμφανίζεται για πρώτη φορά ἡ ὠτειδῆς ταινιωτὴ λαβή, με τις πεπλατυσμένες ἀπολήξεις, ἀποκλειστικά σε ἀγγεῖα σχήματος 20 (= Anza IV).

Στὴν ἀ.έ. 11 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 3.

Στὴν ἀ.έ. 10 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30, τὸ σχῆμα 20 (χωρίς τὴ χαρακτηριστικὴ λαβὴ και με ἀστίλβωτη ταινία στο χεῖλος, Πί ν. 17α, μέση δεξιά), τὸ σχῆμα 3 (με ἀστίλβωτη και ὄξειδωμένη ταινία στο χεῖλος) και τὸ σχῆμα 24, ἀλλὰ ἐρυθροστεφές και με ὄχι πολὺ ἔντονη τροπιδωση). Τέλος, ὑπάρχει μαστοειδῆς ἀπόφυση στὴν τροπιδωση (Πί ν. 17α, κάτω σειρά δεξιά). Στὴν ἀ.έ. 9 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 24, ἀλλὰ ἐρυθροστεφές και με ὄχι τόσο ἔντονη τροπιδωση, τὸ σχῆμα 30, καθὼς και κερατοειδῆς ἀπόφυση (Πί ν. 17α, μέσον μεσαίας σειράς).

Στὴν ἀ.έ. 8 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 23, τὸ σχῆμα 30 (ἀλλὰ και με μαστοειδῆ ἀπόφυση στὴν τροπιδωση, περιγραμμένη με αὐλάκωση), τὸ σχῆμα 3 και τὸ σχῆμα 17. Ἐπάρχει, ἐπίσης, μαστοειδῆς ἀπόφυση σε λαβή.

Στὴν ἀ.έ. 7 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30 (και ἐρυθροστεφές), τὸ 22, ἴσως τὸ 17, κερατοειδῆς ἀπόφυση (Πί ν. 17α, ἄνω σειρά μέσον) και μία ἔντονη ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ τροπιδωτὸ ἀγγεῖο.

Στὴν ἀ.έ. 6 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30 (Πί ν. 17β, μέση σειρά δεξιά).

Κατηγορία 3β

Στὴν ἀ.έ. 12 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 22 (τμῆμα ἀπὸ μεγάλη φιάλη, διαμέτρου 0,40 μ., ποὺ ἔχει τὴ λεγόμενη ἀψιδωτὴ = arcated διακόσμηση, δηλαδή διακόσμηση με συνεχεῖς κάθετες σπατουλαριστὲς ραβδώσεις, ποὺ ἔχουν ἄνω ἀψιδωτὴ ἀπόληξη· τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς διακόσμησης εἶναι σαφῶς προδιμηνιακὸ στὰ Σέρβια (RIDLEY 1979, 216), και ὑπάρχει στὴν Anza IV, ἀλλὰ και στὴν Anza III). Ἐπάρχουν, ἐπίσης, τὰ σχήματα 3, 22 και 10.

Στὴν ἀ.έ. 11 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 16 και 3.

Στὴν ἀ.έ. 10 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 3, 30, 17 και 16.

Στὴν ἀ.έ. 9 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30 και 3.

Στὴν ἀ.έ. 8 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 3, 30, 16 και γλωσσοειδῆς πρὸς τὰ ἄνω ἀπόφυση στὴν τροπιδωση (ὄπως Πί ν. 35, μέση σειρά ἀριστερά).

Στην ά.έ. 7 ύπάρχει τὸ σχῆμα 3, 6, 30, 17. Ὑπάρχει, ἔπισης, ἐπιμήκης κερατοειδῆς ἀπόφυση στὴν τροπίδωση (Πίν. 18α, κάτω σειρά ἀριστερά).

Στην ά.έ. 6 ύπάρχει τὸ σχῆμα 3 καὶ 10.

Κατηγορία 14

Δήμητρα III: (Εἰκ. 44: 426, 427, 428, Εἰκ. 43). Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 28, 30, 22.

Βασιλικά III: Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 30 καὶ 22.

Κατηγορία 26

Δήμητρα III: Δὲν ύπάρχουν χαρακτηριστικὰ ὄστρακα.

Βασιλικά III: (Πίν. 23β). Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 30 καὶ 24. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις (π.χ. Πίν. 46, ἄνω δεξιά, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή), γίνεται διακόσμηση μὲ τὸν στιλβωτήρα ἐπάνω σὲ κοκκινοκαφὲ ταινία· μοναδικὸ μοτίβο εἶναι τὸ συνεχόμενο Χ.

Κατηγορία 4

Δήμητρα III: (Εἰκ. 34: 253, 259, 260, 264, Εἰκ. 33: ὄλα, Εἰκ. 36 ὄλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 215, Εἰκ. 31: ὄλα).

Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 30, 17, 28, 3, 9, 24 καὶ 20.

Βασιλικά III: (Πίν. 19α). Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 20, 17(;), 24, 30, 6. Ὑπάρχουν ἔπισης ἀπλὲς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, ὀριζόντιες γλωσσοειδεῖς ἀποφύσεις, μὲ ρηχὸ βάθοςμα ἄνω, καὶ κάθετες στὴν τροπίδωση κερατοειδεῖς ἢ γλωσσοειδεῖς ἀποφύσεις.

Κατηγορία 18

Δήμητρα III: Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ύπάρξουν στοιχεῖα. Ὑπάρχουν μόνο μερικὰ «τυφλά» ὄστρακα.

Βασιλικά III: Τὸ ἴδιο.

Κατηγορία 13

Δήμητρα III: (Εἰκ. 41: 383-386, 388, 389, 391, 393, 394, 398-400, Εἰκ. 40: ὄλα, Εἰκ. 41: ὄλα).

Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 16, 30, 17(;) καὶ 3. Τὸ ἀριθ. 382 τῆς Εἰκόνας 40 εἶναι, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, στέγη ἀπὸ ὁμοίωμα οἰκίσκου, ἐνῶ ἡ συμπλήρωση τοῦ ἀριθ. 374 τῆς Εἰκόνας 40 εἶναι ὑποθετικὴ, καὶ τὸ ἀριθ. 394 τῆς Εἰκόνας 42 μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ ζωόμορφο ἄγγειο. Τὰ μοτίβα εἶναι σπεῖρες, μαιανδροειδῆ, ἴσως ἀπομιμήσεις ἀποτύπωσης ψάθας, ζίγκ-ζάγκ, λεπτὲς ἐπάλληλες γραμμὲς μὲ ἄλλες ἐγκάρσιες ἀνάμεσά τους (π.χ. Εἰκ. 40, 375), καὶ συνεχόμενα τρίγωνα μὲ ἐπάλληλες εὐθεῖες στὸ ἐσωτερικὸ τους. Ὑπάρχει, ἔπισης, σὲ ἀρκετὰ ὄστρακα συνδυασμὸς τῆς ἐγγάρκτης διακόσμησης μὲ διακόσμηση μὲ γραφίτη. Ἐπίσης, γίνεται χρῆση τῆς ἐγγάρκτης διακόσμησης σὲ τρίχρωμα ἄγγεῖα (Εἰκ. 39: 356). Τὸ σχῆμα 13 ἀντιπροσωπεύεται μὲ ὄχι περισσότερα ἀπὸ 7 δείγματα ποδιῶν μὲ τριγωνικὴ τομή. Σὲ μερικὰ ὄστρακα διατηρεῖται ἐπίθετη ἀσβεστοειδῆς ὕλη στὶς ἐγχαράξεις.

Βασιλικά III: (Πίν. 20β· βλ. καὶ τὸν σχετικὸ ὑπομνηματισμὸ).

Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 16 (Πίν. 20β, ἄνω σειρά δεξιά), τὸ 22, τὸ 30 καὶ λεπτὴ λαβή, μὲ ποιότητα ἐξαιρετικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη (Πίν. 20β, μεσαία σειρά, τὸ δεύτερο ἀπὸ ἀριστερά). Ὑπάρχουν, ἔπισης, μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, πολλὲς φορὲς μὲ μικρὲς εὐθεῖες διευθετημένες ἀκτινωτά. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι κυρίως εὐθύγραμμα· ύπάρχουν καὶ σπειροειδῆ μοτίβα καὶ ὁμόκεντρα σχεδὸν ἡμικύκλια, πάνω ἀπὸ τὴν τροπίδωση, ἀλλὰ μόνο στὴν ά.έ. 12

(Πίν. 20β, μεσαία σειρά δεξιά). Δεν υπάρχει καθόλου διακόσμηση τύπου Sakran, όπως στα Βασιλικά II.

Κατηγορίες που αντιπροσωπεύονται μόνο σε καθένα οικισμό:

Δήμητρα III

Κατηγορία 16: (Εικ. 46: 457-459, Εικ. 45: όλα, Εικ. 44: 434-446). Υπάρχουν τα σχήματα 22, 30, 10 ή 28, 16 και 25. Τα μοτίβα είναι καμπύλα και σπειροειδή· βλ. όμως και την έσωτερική διακόσμηση του αριθ. 457 της Εικόνας 46. Υπάρχει, επίσης, το μοτίβο των συνεχόμενων τριγώνων (όπως στα Βασιλικά II, κατηγορία 1, ά.έ. 6), αλλά και το μοτίβο των άπλων τοξοειδών ή άψιδωτών, κατά μία άλλη διατύπωση, γραμμών.

Κατηγορία 22: (Εικ. 48: 490, 491, 493-495). Υπάρχουν τα σχήματα 16, 25 και 30. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι μαιανδροειδή και σπειροειδή. Υπάρχει το μοτίβο των άπλων τοξοειδών (ή άψιδωτών) γραμμών.

Κατηγορία 2: (Εικ. 25: 67-83). Υπάρχει το σχήμα 25, 17, 24, 30 και 20 (:). Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι σπείρες, όμοκεντρα ήμικύκλια, κάτω ή πάνω από εύθειες και καμπύλες ή εύθειες γραμμές, αποτελούμενες από διπλές γραμμές με άλλες εγκάρσιες ανάμεσά τους (Εικ. 25: 78, 82).

Κατηγορία 23: (Εικ. 48: 496-499, 505, 506). Υπάρχει το σχήμα 30, 25 και 29 (:). Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι καμπύλα, συνήθως επάλληλα.

Κατηγορία 5: (Εικ. 36). Υπάρχει το σχήμα 30, 25, 29. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι σπειροειδή, μαιανδροειδή, άβακωτά, κλπ., και πολλές φορές συνδυάζονται με εγχάρακτα μοτίβα ή με συνεχόμενες εμπίστες στιγμές.

Κατηγορία 6: (Εικ. 36: 289-292). Υπάρχει το σχήμα 25, 30 και 17. Διακοσμητικά μοτίβα όπως της κατηγορίας 2.

Κατηγορία 7: Όπως ή κατηγορία 6.

Κατηγορία 8: (Εικ. 36: 293-296). Όπως οί κατηγορίες 2, 6, 7.

Κατηγορία 9: Δεν είναι δυνατό να υπάρξουν στοιχεία. Υπάγεται στην ομάδα των μικρογραφικών κατηγοριών που προηγήθηκαν, δηλαδή 2, 6, 7, 8.

Κατηγορία 11: (Εικ. 37: 313-321, 323-325). Υπάγεται στην ομάδα των κατηγοριών 2, 6, 7, 8, 9. Υπάρχουν τα σχήματα 25, 20, 30, 17. Υπάρχει το διακοσμητικό μοτίβο του «ήλιου» (Εικ. 38: 325).

Κατηγορία 15: (Εικ. 44: 429-432). Υπάρχουν τα σχήματα 30, 17 και 22. Υπάγεται στην ομάδα των μικρογραφικών κατηγοριών 2, 6, 7, 8, 9, 11.

Κατηγορία 17: (Εικ. 46: 460-462). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30, 29, καὶ 17. Ὑπάγεται στὴν ὁμάδα τῶν μικρογραφικῶν κατηγοριῶν 2, 6, 7, 8, 9, 11, 15.

Κατηγορία 24: (Εικ. 49: 507-509). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30 καὶ 22.

Κατηγορία 21: (Εικ. 47: 476-485, 487, 488). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 29, 30, 17 καὶ 25.

Κατηγορία 20: (Εικ. 47: 471-475). Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 30, 29 καὶ 24.

Κατηγορία 28: (Εικ. 49: 522-525). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι σπειροειδῆ. Ὑπάγεται στὶς κατηγορίες μὲ τὴ μικρογραφικὴ διακόσμηση, ποὺ ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει.

Κατηγορία 19: (Εικ. 46: 463-469, Εικ. 49: 512). Ὑπάρχουν τὰ σχήματα 30, 17 καὶ 22· σχετικὰ μὲ τὸ τοῦ Πίνακα 25β, δηλαδὴ τὸ 512, ἴσως πρόκειται γιὰ τεράστιο ἀγγεῖο σχήματος 2, ἀλλὰ μὲ ὀριζόντια λαβή.

Κατηγορία 25: (Εικ. 49: 514-518). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30.

Κατηγορία 27: Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ υπάρξουν κάποια στοιχεῖα.

Βασιλικά III

Κατηγορία 29: (Πίν. 24α, βλ. καὶ ὑπομνηματισμό). Ὑπάρχει, ἀποκλειστικὰ σχεδόν, τὸ σχῆμα 30. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι, σχεδόν ἀποκλειστικά, ὁμάδες ἀπὸ ἐπάλληλες εὐθεῖες γραμμές.

Κατηγορία 30: Ὅλα σχεδόν τὰ ὄστρακα εἶναι «τυφλά». Ἴσως, στὴν ἀ.έ. 12 ὑπάρχει τὸ σχῆμα 30.

Κατηγορία 31: (Πίν. 22α· βλ. καὶ ὑπομνηματισμό). Στὴν ἀ.έ. 12 ὑπάρχει ἀπομίμηση ἀποτύπωσης ψάθας (Πίν. 22α, κάτω σειρὰ δεξιὰ).

Στὴν ἀ.έ. 10 ὑπάρχει τὸ μοτίβο τῶν ἀνωτῶν σπειρῶν-ἐλίκων (Πίν. 22α, κάτω σειρὰ ἀριστερά· δὲν διακρίνεται καλά). Τὸ πιὸ συνηθισμένο σχῆμα εἶναι τὸ 30, μὲ διακόσμηση συνεχόμενων Χ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ ἢ τὴ μαστοειδῆ ἀπόφυση στὴν τροπίδωση ἢ τὴν κερατοειδῆ ἀπόφυση στὴ λαβὴ (Πίν. 22α, ἄνω σειρὰ δεξιὰ, κάτω σειρὰ μέσον). Ὑπάρχει καὶ τὸ μοτίβο τῶν ἀπλῶν τοξοειδῶν γραμμῶν σὲ φιάλη σχήματος 22, στὴν ἀ.έ. 7.

6. Ἡ κεραμικὴ τῶν ἀ.έ. 5-1 τῆς τομῆς II τῶν Βασιλικῶν (Βασιλικά IV).

Κατηγορία 1: (Πίν. 16β: ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δεξιὰ τῆς κάτω σειρᾶς). Ὑπάρχει τὸ σχῆμα 25, 24 καὶ 31. Ὑπάρχουν μαστοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ μία περίεργη διφυῆς κερατοειδῆς ἀπόφυση (Πίν. 16β, μεσαία σειρὰ, τὸ δεύτερο ἀπὸ ἀριστερά). Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι ὁμόκεντρος, ἐλαφρὰ καμπύλες γραμμές καὶ ἐπάλληλες εὐθεῖες.

Κατηγορία 10, 12, 30: Δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα.

Κατηγορία 3α: (Πίν. 17α, άνω σειρά άριστερά). Στην ά.έ. 5 υπάρχουν τά σχήματα 22, 31 και 17.

Κατηγορία 14: Δέν είναι δυνατό νά υπάρξουν στοιχειά.

Κατηγορία 3β: (Πίν. 18α, άνω και μέση σειρά, βλ. και τόν σχετικό ύπομνηματισμό).

Στήν ά.έ. 5 υπάρχει τó σχήμα 30, αλλά όχι με έντονη καμπύλωση τού άνω μέρους, και τó 22. Ύπάρχουν, επίσης, διάτρητες ή όχι, γλωσσοειδείς αποφύσεις επάνω στην τροπίδωση (Πίν. 18α, μέση σειρά άριστερά).

Στις ά.έ. 2, 3 και 4 υπάρχουν τά σχήματα 6, 17, 22 και 24, κομβιοειδείς αποφύσεις στό χείλος και όξεία απόφυση με όριζόντια διάτρηση (Πίν. 18α, άνω σειρά δεξιά).

Στις ά.έ. 1 και 2 υπάρχει τó σχήμα 32 (Πίν. 18α, άνω σειρά άριστερά), δηλαδή τής μικρής φιάλης με δύο άντικριστές διάτρητες αποφύσεις στόν πυθμένα, και τά σχήματα 17, 24, 22.

Κατηγορία 26: Δέν είναι δυνατό νά υπάρξουν στοιχειά.

Κατηγορία 31: (Πίν. 22α, άνω σειρά άριστερά).

Στήν ά.έ. 5 υπάρχει τó μοτίβο τών συνεχόμενων Χ σε άστίλβωτη ταινία, γνωστό και από βαθύτερες ά.έ.

Κατηγορία 4: Στις ά.έ. 3 και 4 υπάρχει τó σχήμα 31 σε πολύ μικρό μέγεθος (Πίν. 19α, άνω σειρά άριστερά), τó 22, 3, 17 και 24. Ύπάρχει ή επίθετη πλεξούδα κάτω από τó χείλος, ή κάθετη γλωσσοειδής μεγάλη απόφυση με βάθοςμα, χείλη με επίπεδη απόληξη, σχεδόν όπως τά γνωστά σχήματος T (χωρίς βέβαια νά σχετίζονται με τά αντίστοιχα τής ΠΕΧ).

Στις ά.έ. 1 και 2 υπάρχει τó σχήμα 24, φιάλες με χείλος με επίπεδη απόληξη, φιάλη σχήματος 30, με γλωσσοειδή απόληξη (όπως στόν Πίνακα 19α, κάτω σειρά άριστερά).

Κατηγορία 18: Δέν υπάρχουν χαρακτηριστικά όστρακα.

Κατηγορία 13: (Πίν. 20β, 21α· βλ. και ύπομνηματισμό).

Στήν ά.έ. 5 υπάρχει όστρακο από μικρή φιάλη με διακόσμηση, όπως τού όστράκου τού Πίνακα 20β (κάτω σειρά, δεύτερο από άριστερά, και σχήματος 22 ή 16). Σε μερικά «τυφλά» όστρακα υπάρχει διακόσμηση με μικρές επάλληλες εϋθειές ή με εϋθειές πού έχουν τυχαία κατεύθυνση (όπως Πίν. 20β, μεσαία σειρά, τρίτο από άριστερά).

Στήν ά.έ. 4, σε «τυφλό» όστρακο υπάρχει, ίσως, απόδοση ανθρώπινου ματιού (Πίν. 20β, άνω σειρά, πρώτο από άριστερά).

7. Γενικές παρατηρήσεις για τες φάσεις Δήμητρα III και Βασιλικά III και IV και ή ένταξή τους στους αντίστοιχους όρίζοντες τής νότιας Βαλκανικής.

Στό σχηματολόγιο δέν προστίθενται πολλά νέα σχήματα (Εικ. 50α και Εικ. σ. 144-145). Ύξελίσσεται τó σχήμα 16 και γίνεται ένα από τά πιό θαυμαστά δημιουργήματα τής περιόδου, τόσο από τεχνική, όσο και από αισθητική άποψη. Αίσθητή γίνεται, επίσης, ή γενίκευση τού σχήματος 30.

Όπως και για τή Δήμητρα II-Βασιλικά II, έτσι και για τήν τρίτη φάση τών δύο αυτών

οίκισμῶν, θὰ συνεχίσουμε τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἔνταξή τους στοὺς ἀντίστοιχους ὀρίζοντες.

Σιταγροί: Ἀντίθετα μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ὑπάρχουν μὲ τοὺς Σιταγροὺς II καὶ μὲ τοὺς Σιταγροὺς III, τὰ πράγματα εἶναι περισσότερο ξεκαθαρισμένα ὡς πρὸς τὴ φάση καθαυτὴ καὶ ὄχι, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ Κεφάλαιο Γ, ὡς πρὸς τὰ χρονολογικὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ τέλος τῆς φάσης αὐτῆς καὶ τὸ πέρασμα στὴν ΠΕΧ.

Καὶ στοὺς Σιταγροὺς III, μὲ βάση τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Renfrew, ὑπάρχει μιὰ μεγάλη αὐξηση τῆς γραπτῆς κεραμικῆς, καθὼς καὶ τὰ σχήματα 30, 17, 10 καὶ 25 (RENFREW 1970, Fig. 7). Ὁ Renfrew ἀναφέρεται γενικὰ σὲ σχέσεις μὲ τοὺς πολιτισμοὺς *Marica* καὶ *Gumelnița* σὲ ὅλες τὶς προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις τῆς ἀνασκαφῆς, στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ τοῦ νομοῦ Δράμας.

Ντικιλί Τὰς: (SÉFÉRIADÈS 1983, 653 κέ.). Χωρὶς νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ λεπτομέρειες, ἀναφέρουμε ὅτι ὑπάρχει ἡ κατηγορία τῆς διακοσμημένης μὲ γραφίτη κεραμικῆς, τῆς ἐγχάρακτης (καὶ τῆς ἐγχάρακτης τύπου πολιτισμοῦ *Marica*), ἡ *black on red* τύπου Ντικιλί Τὰς καὶ ἡ *black on red* τύπου Γαληψοῦ.

Θεσσαλία: Πρὶν γίνῃ λόγος γιὰ τὴν ἐπόμενη στρωματογραφικὰ φάση τῆς Θεσσαλίας, τῆς φάσης Ἀράπη, εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ Θεοχάρη (*N.E.*, 91): «Ἀλλὰ ἡ ὑποδιαίρεση δὲν εἶναι νοητὴ ἄλλοῦ» ἐννοεῖ τὴν ὑποδιαίρεση Τσαγκλί, Ἀράπη, κλπ. Τὴν ἐπιφύλαξη αὐτὴ τοῦ Θεοχάρη θὰ πρέπει νὰ τὴν ἔχουν ὑπόψη τους ὅσοι προσπαθοῦν νὰ ἐξαρτήσουν τὶς διαφορὲς βαθμίδες τῶν οἰκισμῶν τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη στὴ Θεσσαλία ἢ, καλύτερα, σ' ἓναν περιορισμένο θεσσαλικὸ χῶρο. Μὲ βάση τὰ παρατιθέμενα δεδομένα τοῦ Hauptmann, ἡ φάση αὐτὴ ἐντοπίζεται στὶς ἐξῆς θέσεις (HAUPTMANN 1969, 49, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ κατὰ θέση στρωματογραφικὴ ἔνταξη καὶ ἡ βιβλιογραφία): Ἀράπη Μαγούλα, Ὁτζάκι Μαγούλα, Ἀργισσα Μαγούλα, Κουφόβουνο, Πύρασσος, Φθιώτιδες Ὠῆβαι, Πλατύκαμπος, Ζερέλια, Τσαγκλί, Τζάνη, Τσαπόχα.

Οἱ διαφορὲς κεραμικὲς κατηγορίες τῆς φάσης Ἀράπη εἶναι περίπου ὅμοιες μὲ τὶς κατηγορίες τῆς φάσης Τσαγκλί. Προστίθεται ἡ γραπτὴ κατηγορία μὲ μαύρη ἢ λευκὴ διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (HAUPTMANN 1969, 68 κέ.).

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων παρουσιάζουν τάσεις μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης: Οἱ τροπιδῶσεις εἶναι περισσότερο ἔντονες καὶ κομψὲς καὶ ὑπάρχουν κερατοειδεῖς ἀποφύσεις σὲ κάθετες καὶ ὠτοειδεῖς λαβὲς φιαλῶν· τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα τῶν γραπτῶν κατηγοριῶν παραμένουν γραμμικά, ἀλλὰ ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται καὶ τὸ μοτίβο τῶν ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων.

Ἄν λοιπὸν δὲν τὸ ὑπαγορεύουν οὐσιαστικοὶ στρωματογραφικοὶ λόγοι, καὶ κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει στὴ Θεσσαλία, ὁ χωρισμὸς στὶς δύο αὐτὲς προδιμηνιακὲς φάσεις βασίζεται σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ στυλιστικὴ διαφοροποίηση τῆς κεραμικῆς.

Ὁ Hauptmann, βεβαίως, δὲν προχωράει σὲ συγκρίσεις ἢ ἐντάξεις στὸν βόρειο χῶρο, γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε τὸ βιβλίο οἱ πρώιμες φάσεις NN ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστες, ἐνῶ οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Heurtley δὲν προσέφεραν τέτοιες δυνατότητες. Ἡ μόνη ἔνταξη ποὺ ἐπιχειρεῖται καὶ τὴν ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, εἶναι ἡ ἔνταξη τῆς κεραμικῆς ὁμάδας E τοῦ Ἀκροποτάμου στὴ φάση Τσαγκλί (HAUPTMANN 1969, 43). Τὶς ὁμάδες A καὶ C τὶς θεωρεῖ νεότερες διμηνιακὲς κατηγορίες.

Ἐπίσης, ἀνάλογη διάκριση εἶναι ἀδύνατη καὶ στὰ Σέρβια, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται γιὰ λόγους ἀντικειμενικοὺς καὶ ὄχι ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει, πρὸς τὸ παρόν, προκαταρκτικὰ μόνον δημοσιευθεῖ.

Στὸ πρόσφατο βιβλίο του, ὅμως, ποὺ ἀφορᾷ τὶς νεότερες φάσεις τῆς NN ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴν Ὀτζάκι Μαγούλα, ὁ Hauptmann ἐπιχειρεῖ τὶς συγκρίσεις ἢ ἐντάξεις ποὺ ἀναφέραμε (HAUPTMANN 1981, 44 καὶ 69 κέ.).

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ἐφόσον μόνο γι' αὐτὰ μπορεῖ νὰ μιλᾷ κανεὶς πρὶν ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τῶν Σιταγρῶν, τοῦ Ντικιλὶ Τάς, τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Σερβίων, ὅλα τὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ποὺ θεωρήθηκαν, καὶ ὄχι ἄδικα, ὅτι εἶναι «διμηνιακά», ἀνήκουν στὴ φάση Ὀτζάκι C (ἢ καὶ B ὡς A). Οἱ οἰκισμοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται, βρίσκονται ἀποκλειστικὰ δυτικὰ ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς Ἄξιό-Γαλλικό: Κουφάλια, Πολυπλάτανο, Βαλτοχώρι, Μυρτόφυτο, Βασιλᾶρα Ράχη (HAUPTMANN 1981, 69, ὑποσημ. 158).

Στὸν κατάλογο αὐτό, ποὺ μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα βιβλιογραφικὰ δεδομένα εἶναι πλήρης, θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ νεότερες θέσεις ἀπὸ τὸ νομὸ Πιερίας, ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ στὸν κατάλογο τῶν οἰκισμῶν (Δ. Οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς ἀνατολικῆς καὶ κεντρικῆς Μακεδονίας) καὶ ποὺ προσφέρουν ἀναμενόμενα δεδομένα γιὰ τὴ διασπορὰ τῶν γραπτῶν κατηγοριῶν τῆς προχωρημένης κλασικῆς φάσης τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Διμηνίου. Ἡ ἀνάλογη κεραμικὴ, γιὰ τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Θεοχάρης (N.E., ὑποσημ. 84) καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Hauptmann (HAUPTMANN 1981, 69, ὑποσημ. 158) ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (τὴν ἀνασκαφή;), δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ βρεθεῖ στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Μὲ καθαρὰ γεωγραφικὰ κριτήρια, ὁ οἰκισμὸς τῆς Ὀλύνθου δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔχει δεχθεῖ διμηνιακὲς ἐπιδράσεις ὡς πρὸς τὴ γραπτὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας.

Σχετικὰ μὲ τὶς ὁμάδες A, B, C τοῦ Ἀκροποτάμου, ὁ Hauptmann συμπεραίνει: «Hier (δηλαδὴ στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκροποτάμου) gehören eine spiralbandverzierte schwarz auf rotem Grund bemalte und eine polychrom rot, schwarz umrandete hellgrundige Keramik (Gruppe A-D nach Mylonas) in die Endphase der Siedlung, während die tsangliähnliche Gefässmalerei mit linearen Mustern in der untersten Schicht vorkommt.» (HAUPTMANN 1981, 69 κέ.). Ἡ ἄποψη, ὡστόσο, αὐτὴ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα γιὰτὶ βασίζεται στὴ γενικὴ διαπίστωση τοῦ Μυλωνᾶ ὅτι ἡ ὁμάδα E, δηλαδὴ ἡ ὁμάδα ποὺ ἔχει ὁμοιότητες μὲ τὴ φάση Τσαγκλί, βρίσκεται στὸ χαμηλότερο στρώμα τῶν ἐπιχώσεων τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ («lowest layer of the deposit in the north terrace»), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὁμάδα A, δηλαδὴ ἡ black on red, «seems to have been produced in large quantities at the time when the settlement was abandoned». Ἄν καὶ στὴ δημοσίευση δὲν ἀναφέρεται πούθεν ἂν οἱ ἀνασκαφές ἔφθασαν στὸ παρθένο ἔδαφος, θὰ μποροῦσε κανεὶς ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα νὰ συμπεράνει ὅτι οἱ τομὲς ἔγιναν στὶς παρυφές (MYLONAS 1941) τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ ἀναφερόμενο βάθος τῶν ἐπιχώσεων εἶναι ἀπὸ 0,45 ὡς 0,95 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν κρίθηκε σκόπιμο νὰ δοθεῖ τὸ ὑλικὸ αὐστηρὰ στρωματογραφημένο.

Ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὶς γνωστὲς μέχρι σήμερα νεολιθικὲς στρωματογραφίες τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, οἱ ἐπιχώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι παχιᾶς γιὰ νὰ δικαιολογήσουν ἕνα χρονικὸ ἄνοιγμα μεταξὺ τῆς φάσης Τσαγκλί καὶ τοῦ τέλους τῆς NN (= ὁμάδα κεραμικῆς A), σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τῶν φάσεων ποὺ κάνει ὁ Hauptmann. Ἴσως, λοιπὸν, τὰ στρώματα τοῦ οἰκισμοῦ νὰ εἶναι στὶς παρυφές του διαταραγμένα. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγραφέα, ποὺ σχηματίσθηκε ὕστερα ἀπὸ ἐπίσκεψη στὸν οἰκισμὸ, εἶναι ὅτι, ἂν γίνεῖ τομὴ στὸ σημεῖο τῆς μεγαλύτερης ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ βάθος τῶν νεολιθικῶν ἐπιχώσεων θὰ εἶναι ὅσο καὶ τῶν ἄλλων οἰκισμῶν, δηλαδὴ ὄχι λιγότερο ἀπὸ 3 μ. καὶ ὅτι σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐπίχωση, ἐφόσον στὸν οἰκισμὸ, μὲ βάση καὶ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ δὲν ἀντιπροσωπεύεται, θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύονται οἱ ὁμάδες A ὡς E τοῦ Μυλωνᾶ, καὶ οἱ ὁμάδες B ὡς E νὰ μὴν περιορίζονται μόνο στὴν τελικὴ φάση τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἐκεῖνο ποὺ θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται σίγουρο εἶναι ὅτι τὰ δεδομένα τοῦ Ἀκροποτάμου

είναι κάπως έπισφαλής και έχουν άπλό πληροφοριακό χαρακτήρα. Και βεβαίως, έπαναλαμβάνουμε, τὸ ύλικὸ ἔχει χαθεῖ ὀριστικά κατά τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '40, με αποτέλεσμα σήμερα νὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας μόνο τοὺς λίγους πίνακες ποὺ παραθέτει ὁ Μυλωνᾶς. Ἡ ἀπόδοση, ὡστόσο, ἀπὸ τὸν Hauptmann τῆς black on red κεραμικῆς τοῦ ἼΑκροποτάμου στὴ φάση Ραχμάνι τῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ γενικότερη ἐξίσωση τῆς φάσης, π.χ. ΙΙ τῶν Σιταγρῶν, με τὴ φάση αὐτή, με βάση τὴν κεραμικὴ αὐτὴ κατηγορία (HAUPTMANN 1981, 70, 139), θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ, καὶ ἡ ἀναθεώρηση αὐτὴ θὰ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς νεολιθικῆς περιόδου στὰ Βαλκάνια, ὅπως ἐκτεταμένα θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Ἐδῶ θὰ ἀναπτύξουμε τοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν μιὰ τέτοια ἀναθεώρηση: τὴν ἀνεῦρεση, δηλαδὴ, τῆς κεραμικῆς κατηγορίας 1, 16 καὶ 22 (= black on red) ἤδη ἀπὸ τὴ φάση Δῆμητρα ΙΙ, ἀπὸ κοινοῦ με τὴν κεραμικὴ κατηγορία 2, τὴ χαρακτηριστικὴ δηλαδὴ κατηγορία ποὺ ἔχει ἄμεσες ὁμοιότητες με τὴ φάση Τσαγκλί, ἄσχετα ἂν ἡ black on red ἀρχικὰ ἀντιπροσωπεύεται με μικρὲς ποσότητες. Θὰ μπορούσε κανεὶς ἐδῶ νὰ προσθέσει ὅτι στὴ Δῆμητρα, τὰ δεδομένα τῆς ὁποίας μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει λεπτομερῶς, παρατηρεῖται βέβαια μιὰ ποικιλία ἀπὸ μοτίβα, ὄχι ὅμως καὶ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη, σὲ σημεῖο ποὺ τὰ γνωστὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸν ἼΑκροπόταμο, γιὰ παράδειγμα, νὰ θεωρηθοῦν ὅτι κοσμοῦνται με σχηματοποιημένα μοτίβα, ἄρα μοτίβα τοῦ τέλους τῆς περιόδου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ black on red τοῦ ἼΑκροποτάμου ὑπάγεται στὴν ὁμάδα Γαλησοῦ ἢ καὶ σὲ μιὰ κεραμικὴ παράδοση, ποὺ γεωγραφικὰ θὰ ἐντοπιζόταν δυτικότερα. Ἐντίθετα, ἡ κατηγορία 2 δὲν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις μεταξὺ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, τῆς Δῆμητρας καὶ τῆς περιοχῆς Γαλησοῦ-ἼΑκροποτάμου.

Δυστυχῶς, στρωματογραφημένο ὑλικὸ τῆς κατηγορίας black on red δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὴν Παραδημὴ· αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κατηγορία ἀπουσιάζει, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴ μὴ στρωματογραφημένη ἀνασκαφὴ τῶν Κυριακίδη - Πελεκίδη ὑπάρχουν δείγματα, τὰ ὁποῖα δὲν διαφέρουν σὲ τίποτε ἀπὸ τῆς Δῆμητρας ΙΙ ἢ ΙΙΙ ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα (*Paradimi*, 15, Taf. VIb.). Στὴ στρωματογραφημένη νεότερη ἀνασκαφὴ τοῦ Μπακαλάκη βρέθηκε μόνο ἓνα ὄστρακο στὸ στρῶμα ΙΙΙC (*Paradimi*, 15, Beilage III, 5), καὶ μάλιστα τοῦ στυλ Γαλησοῦ («galepsosartigen Ware», *Paradimi*, 15).

Μιὰ ἀκριβέστερη ἐνταξη τῆς ὑποφάσης ΙΙb θὰ ἦταν κάπως δύσκολη, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἰδιοτυπίας τῆς κεραμικῆς στὸν οἰκισμό αὐτό· κρίνοντας ὡστόσο ἀπὸ τὸ ὄστρακο αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία στὴν ἀμέσως ἐπόμενη φάση (IV) κεραμικῆς διακοσμημένης με γραφίτη, ἡ φάση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι διμηνιακὴ καὶ ἴσως ὄχι πολὺ προχωρημένη. Σημειώνουμε ὅτι τὰ δείγματα τῆς διακοσμημένης με γραφίτη κεραμικῆς ἔχουν σχήματα-διακόσμηση παράλληλα με τῆς Δῆμητρας ΙΙΙ-IV καὶ με τῆς κατηγορίας black on red. Ἐπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴ φάση IV δὲν ὑπάρχει κανένα δεδομένο ποὺ καὶ ὑποθετικὰ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ΠΕΧ.

Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό τῆς Λαφρούδας Ξάνθης (ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ 1965, 461 κέ.), φαίνεται ὅτι οὐσιαστικὰ δὲν ἔχει γραπτὲς κατηγορίες καὶ θὰ πρέπει τὰ δύο τῆς στρώματα νὰ παραλληλισθοῦν με τὶς φάσεις Παραδημὴ ΙΙ καὶ ΙΙΙ, ἀντίστοιχα.

Ἐπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔγιναν γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Σουηδικῆς ἼΑρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸν οἰκισμό τοῦ Παραδείσου (Κλισί Τεπέ), στὶς ὄχθες τοῦ Νέστου (HELLSTRÖM - HOLMBERG 1978, 144), γίνεται σαφὲς ὅτι τὰ στρώματα 2 ὡς καὶ 7 εἶναι διμηνιακὰ (καὶ μεταδιμηνιακὰ); π.χ. Σιταγροὶ ΙΙΙ, ἐνῶ στὸ στρῶμα 7 βρέθηκε ὄστρακο με αὐλακωτὴ διακόσμηση «τύπου Baden» (γιὰ τὸ πρόβλημα βλ. πρόσφατα ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 127 κέ.). Ἐπὸ τὰ δεδομένα

της προκαταρκτικής ανακοίνωσης φαίνεται ότι ο οικισμός αυτός έχει άμεση σχέση, τόσο με το Ντικιλί Τάς, όσο και με την Παραδημή, και ότι από την ανασκαφή που διενεργήθηκε δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία από όσα ήταν γνωστά από την επιφανειακή έρευνα του Felsch (HELLSTRÖM-HOLMBERG 1978, όπου και η βιβλιογραφία).

Άλλα θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να εκθέσουμε τα δεδομένα από την ανασκαφή της Όλύνθου, μια ανασκαφή που διατηρεί ακόμη ένα μεγάλο μέρος του ενδιαφέροντος της έρευνας. Από την ανασκαφή αυτή σώθηκε αρκετό υλικό, ένα μέρος από το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. Το υλικό αυτό θα μπορούσε να ξαναμελετηθεί συστηματικά, με βάση τα νεότερα δεδομένα. Έδω αναφέρονται οι εξής γενικές διαπιστώσεις:

Κρίνοντας από την κεραμική, και τα δύο στρώματα του οικισμού θα πρέπει να ανήκουν στις διμηνιακές φάσεις. Δεν υπάρχει κανένα μεσονεολιθικό ούτε μεταδιμηνιακό δεδομένο. Οι φάσεις η ή φάση του τέλους της NN θα πρέπει να καταστράφηκαν από τη βυζαντινή εγκατάσταση. Το σχηματολόγιο των άγγειων είναι ίδιο με των προχωρημένων φάσεων της Δήμητρας-Βασιλικών (Ol. I, Fig. 71). Η γραπτή κεραμική που δεν αντιπροσωπεύει ποσοστά μεγαλύτερα από 2-3% (Ol. I, 20), είναι κυρίως black on red (Ol. I, 46 κέ.). Αναφέρεται επίσης και κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη, αν πράγματι είναι τέτοια κεραμική και όχι white painted (Ol. I, 49, Fig. 70), της οποίας το εικονιζόμενο, τουλάχιστον, μοτίβο θα μπορούσε να ανήκει και στις αρχές της φάσης Διμηνίου, ακόμη και σε προδιμηνιακή φάση.

Το διακοσμητικό στυλ της black on red κεραμικής της Όλύνθου διαφέρει σαφώς από το ανάλογο στυλ των οικισμών της πεδιάδας της Δράμας. Η εγγάρκτη, αντίθετα, κεραμική του οικισμού αυτού, έτσι όπως είναι γνωστή από τις «τράπεζες», παρουσιάζει άμεση συγγένεια με τα αντίστοιχα επιφανειακά εύρηματα από τον οικισμό του Άκροποτάμου Θεσσαλονίκης (σ. 136 κέ.) και με της Anza IV (Anza 1976, 150 κέ.). Μια συστηματικότερη ανάλυση της εγγάρκτης κεραμικής της Όλύνθου θα έδειχνε, ίσως, στοιχεία του πολιτισμού Szakálhát, αλλά και άλλων πολιτισμών της βόρειας Βαλκανικής-κεντρικής Ευρώπης.

Ύστερα από την παράθεση των αντίστοιχων με τις διμηνιακές φάσεις δεδομένων από τη Μακεδονία, και πριν από την παράθεση των ανάλογων δεδομένων από τις άλλες βαλκανικές χώρες, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα εξής:

1. Τα τυπικά χαρακτηριστικά της θεσσαλικής φάσης Ραχμάνι δεν συναντώνται στη Μακεδονία. Τα της φάσης Λάρισα, στα όποια ήδη έχουμε αναφερθεί, χρονολογούνται στις αρχές της NN της Θεσσαλίας· ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αποκλείσει κανείς ανεξάρτητες επιβιώσεις (:), π.χ. της white painted κεραμικής στη νότια περιοχή της διάδοσης του πολιτισμού Vinča, στην Άλβανία και στη δυτική Μακεδονία.

2. Οι μόνες θέσεις, στις οποίες υπάρχει συνέχεια σε όλες τις φάσεις της NN και στις οποίες αντιπροσωπεύεται ή μετάβαση στην ΠΕΧ, είναι η Παραδημή, το Ντικιλί Τάς και οι Σιταγροί, πάντοτε βεβαίως με βάση τις ανασκαφικές εκθέσεις, δεδομένου ότι για τους Σιταγρούς έχουν εκφραστεί αμφιβολίες.

Άλλα στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε με τη σύντομη παράθεση των δεδομένων από τη NN κεραμική της νότιας Βαλκανικής.

Άλβανία

Η εξέταση αρχίζει από τη χώρα αυτή, γιατί εδώ υπάρχουν έντυπωματικές θεσσαλικές αντιστοιχίες, γεγονός που κάνει ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη της ανασκαφής στη δυτική Μακεδονία, μίας θέσης με πλήρη NN επίχωση, αλλά και της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή αυτή. Πράγματι, τόσο στο Maliq I, όσο και στο Kamnik (νότια Άλβανία,

δυτικά από τις Πρέσπες), υπάρχει ή γραπτή κεραμική των φάσεων Ότζάκι (δηλαδή του λεγόμενου κλασικού Διμηνίου), όμοια σχεδόν, τόσο ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, όσο και ως προς τα σχήματα των άγγείων και τα διακοσμητικά μοτίβα (PRENDI, C.A.H., 200). Από τα αναφερόμενα χαρακτηριστικά της ένεολιθικής, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό των Άλβανών συναδέλφων, έποχης (= Maliq II), υπάρχουν όμοιότητες με τη φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας, οι όποιες δέν έχουν συστηματικά αναλυθεί. Γίνεται, έπίσης, χρήση του γραφίτη στη διακόσμηση (PRENDI, C.A.H., 204).

Νότια Γιουγκοσλαβία

Όπως άρκετες φορές με άλλη άφορμη αναφέρθηκε, τα δεδομένα ως τó 1958 τα συγκεντρώνει ó Garašanin με μεγάλη πληρότητα και, τó κυριότερο, με γνώση των θεσσαλικών δεδομένων μοναδικό λάθος, τó όποιο βεβαίως δέν όφείλεται στόν ίδιο, αλλά στην προκαταρκτική ανακοίνωση του Miložić, είναι ή ένταξη της φάσης Άράπη άνάμεσα στο κλασικό Διμήνι και στη φάση Λάρισα (GARAŠANIN 1958, 113 κέ. και 117). Οι «όμάδες» πού είχε καθορίσει με βάση τη χρονολογική σειρά, δηλαδή ή Starčeno (σε γενικές γραμμές προδιμηνιακή φάση), ή Rogodin (έν μέρει προδιμηνιακή και έν μέρει διμηνιακή) και ή Crnobuki, ισχύουν και σήμερα με την έννοια της προσπάθειας πού γίνεται οι όρίζοντες των νεότερων άνασκαφών στη νότια Γιουγκοσλαβία να έντάσσονται στις «όμάδες» αυτές.

Μέχρι τις μέρες μας δέν υπάρχει δημοσιευμένη θέση, στην όποια να άντιπροσωπεύονται οι φάσεις πού μās άπασχολούν, ένώ, όπως είδαμε, στην Anza δέν υπάρχουν φάσεις άντίστοιχες με τις διμηνιακές και έξης φάσεις. Είμαστε άναγκασμένοι λοιπόν, εκθέτοντάς τις πιό κάτω, να περιορισθούμε στις προδημοσιεύσεις του περιοδικού *Macedoniae Acta Archaeologica*, δεδομένου ότι ή παλιά σύνθεση του Garašanin έχει γενικές διαπιστώσεις, πού έλάχιστα προσφέρονται σήμερα για παραλληλισμούς (GARAŠANIN 1958, 113 κέ.), και πού σε γενικές γραμμές τονίζουν όμοιότητες με θεσσαλικές κεραμικές κατηγορίες. Η πιό χαρακτηριστική κατηγορία της έπόμενης φάσης, πού είναι και ή τελευταία νεολιθική, της φάσης Crnobuci, είναι ή κεραμική με λευκή διακόσμηση σε λευκό φόντο (white painted), την όποια φυσικά ó Garašanin την ξεχωρίζει από τη διακοσμημένη με γραφίτη (GARAŠANIN 1958, 118, ύποσημ. 623) και τη συσχετίζει με τη θεσσαλική Γ1α1 (= white on black = white painted), χωρίς όμως, και σωστά, να ύποθέτει κάποια συσχέτιση με τη φάση Λάρισα. Φαίνεται ότι ή κατηγορία αυτή, άν θυμηθούμε ότι στα Βασιλικά IV δέν υπάρχει, θα είναι τοπική επιβίωση, τόσο στη δυτική Μακεδονία (βρέθηκε τελευταία στο άμέσως βαθύτερα από την ΠΕΧ στρώμα του Μανδάλου, Μάνδαλο 1983), όσο και στην περιοχή της «όμάδας» Crnobuki, επιβίωση κατηγορίας πού έμφανίζεται από την άρχη της NN, δηλαδή της φάσης Τσαγκλί.

Άπό τις γραπτές κατηγορίες (GARAŠANIN 1958, 111 κέ.), δηλαδή τις κατηγορίες με μαύρο σε κόκκινο (= black on red = schwarz auf rot), καφέ σε κίτρινο (= brown on cream = braun auf gelb) και τη λευκό σε έρυθρό (white on red = weiss auf rot) των οικισμών του Zelenikovo και Vršnik της όμάδας Starčeno, ή μαύρο σε κόκκινο θεωρείται παλαιότερη από της «Galeros Gruppe» (με στυλιστικά κριτήρια), αλλά σύγχρονη με του Άκροποτάμου. Τέλος, δέν αναφέρεται καμιά στρωματογραφική παραλληλία ή στυλιστική όμοιότητα με τη φάση Ραχμάνι.

Μετά από χρόνια ó Hauptmann, πού γνώριζε ήδη τó ύλικό της Θεσσαλίας, είδε τó ύλικό στα μουσεια των πόλεων Bitolj, Prilep, Stip και Σκοπίων και, με βάση σχεδιασμένο κεραμικό ύλικό, έκανε μία νέα παρουσίαση των όμάδων του Garašanin, συνδυάζοντάς τις κυρίως με τα θεσσαλικά δεδομένα (HAUPTMANN 1967).

Τὰ βασικά σημεῖα τῆς ἔρευνας τοῦ Hauptmann εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Γίνεται συσχέτιση τῆς NN ομάδας Porodin με τὴ φάση ἸΑράπη· τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ τὴν ἐπιβεβαιώνει ἀνασκαφὴ στὴ δυτικὴ Μακεδονία.

2. Γίνεται σαφὴς διαχωρισμὸς τῆς ομάδας Starčevo ἀπὸ τὴν ομάδα Porodin: «... wichtig ist, daß die Starčevo-Fundorte Anzabegovo, Rukbair, Vršnik und Zelenikovo, die in ihrer keramischen Abfolge die Starčevo-Stufen I-IV nach Miložić umfassen, kein Keramik von der Porodin-Art ergeben haben.» (HAUPTMANN 1967, 12).

3. Ἀναφέρει, με βάση τὰ δεδομένα τοῦ Heurtley, τοὺς οἰκισμοὺς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία ποὺ παρουσιάζουν στοιχεῖα ὅμοια με τὸν λεγόμενον «πολιτισμὸ» Λάρισα, συσχετίζοντάς τα, γιὰ πρώτη φορά, με ἀντίστοιχη κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Bakarvo Gumo, Crnobuki καὶ Šuplevec· δεδομένης ὅμως τῆς στρωματογραφικῆς ἀβεβαιότητος τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ τῆς πρώιμης πλέον χρονολόγησής τῆς φάσης Λάρισα, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῶν οἰκισμῶν τῆς νότιας Γιουγκοσλαβίας, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν στὶς ἐπιβιώσεις τῶν στοιχείων τῆς φάσης Λάρισα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ με λευκὸ ἐπὶ φαιοῦ κεραμικὴ, τέτοιου εἴδους στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς νότιας Γιουγκοσλαβίας ὁ Hauptmann θεωρεῖ τὴ φαιά-μαῦρη ἀυλακωτὴ κεραμικὴ καὶ τὴν ἐγγάρακτη ἀυλακωτὴ (ἐκείνη, δηλαδή, με τὰ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια στὴν τροπίδωση) (HAUPTMANN 1967, 17, Abb. 4, 2-9)· ἀλλὰ ὅλες αὐτὲς οἱ κεραμικὲς ἰδιορρυθμίεις ὑπάρχουν, ὅπως εἶδαμε, σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῶν ἐπιχώσεων τῶν Βασιλικῶν II καί, πάντως, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τῆς μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ (black on red) κατηγορίας.

4. Ὁ συγχρονισμὸς τῶν θεσσαλικῶν φάσεων με τὶς φάσεις τῆς Vinča (Vinča A, B, C) παρουσίαζε μέχρι τότε, καὶ ἴσως παρουσιάζει ἀκόμη, πολλὰς δυσκολίες (HAUPTMANN 1967, 17, ὑποσημ. 72). Ἀντίθετα, ἡ συσχέτιση τῆς φάσης Ραχμάνι, ἔχνη τῆς ὁποίας ὁ Hauptmann διαπίστωσε στὴ δυτικὴ Μακεδονία (στὰ εἰδώλια με ἐπίθετο κεφάλι «Torso-Idole mit Steckkopf»), με τοὺς πολιτισμοὺς Bubanj - Salkuca καὶ με τὴν Vinča C2 καὶ D, δὲν φαινόταν νὰ παρουσιάζει προβλήματα (HAUPTMANN 1967, 18, ὑποσημ. 81).

Τὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς φάσης Λάρισα ἐπιβιώνουν στὴ νότια Γιουγκοσλαβία, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπανεξεταστικὴ ἀνασκαφὴ (Kontrollgrabung) τῶν Garašanin - Simoska στὸ Šuplevec (GARAŠANIN - SIMOSKA 1976, 28 κέ.), στὸ Crnobuki (SIMOSKA κ.ἄ. 1976, ἰδίως 71 τῆς ἀγγλικῆς περίληψης), ἢ ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν βαθύτερο ὀρίζοντα (Niveau II) τῆς ἐπανεξεταστικῆς ἀνασκαφῆς στὸ Zelenikovo, τὸν ὀρίζοντα δηλαδή ποὺ συγχρονίζεται με τὴ φάση ἸΑράπη= Anza IV= Vršnik IV (GARAŠANIN - SPASOVSKA 1976, 116).

Βουλγαρία

Ἄν γιὰ τὴ νότια Γιουγκοσλαβία ἡ γνώση μας γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς NN βασιίζεται ἀκόμη σὲ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις — ὅλες οἱ ἐπανεξεταστικὲς ἀνασκαφὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν δὲν ἔχουν γίνει ἀντικείμενο γενικῆς σύνθεσης — τὸ ἀντίθετο συμβαίνει με τὴ Βουλγαρία, κυρίως μετὰ τὸ ἄρθρο τῆς Todorova γιὰ τὶς NN ἔρευνες στὴ χώρα αὐτὴ (VAJSOVÁ 1966). Ἡ ἐμφανιζόμενη κατὰ φάση ποιότητα, ποικιλία, βαθμὸς τεχνικῆς ἐξειδίκευσης, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὸ σχεδὸν ἀπροσδόκητο καὶ ἐκπληκτικὸ εὔρημα τοῦ νεολιθικοῦ νεκροταφείου τῆς Βάρνας, εἶναι τόσο ὑψηλά, ἀλλὰ καὶ ἡ πληθώρα τοῦ δημοσιευμένου ὕλικου, ἀπόψεων, κλπ., τόσο μεγάλη, ποὺ ἐδῶ ἀναγκαστικά θὰ γίνει μόνο μιὰ σκιαγράφηση τοῦ θέματος.

Στὸ ἄρθρο τῆς αὐτοῦ, ἡ Todorova ἀρχικὰ προβαίνει σὲ μιὰ σημαντικὴ στρωματογραφικὴ διασάφηση τοῦ Karanovo (VAJSOVÁ 1966, 6): Σύμφωνα δηλαδή με τὸν Georgiev, οἱ «χαλκολιθικὲς» φάσεις τοῦ Karanovo εἶναι ἡ V (= πολιτισμὸς Marica) καὶ ἡ VI (= πολιτισμὸς

Cumelnița). 'Αλλά, αν η φάση Marica είναι σύγχρονη με τους ορίζοντες Bojan και Διμήνι, τότε δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται χαλκολιθική (ή καλύτερα ένεολιθική), αλλά νεότερη νεολιθική και, κατόπιν, προτείνει τη θεώρηση του Karanovo IV (= φάση Kalojanovec= Protomarica) και V (= Marica) ως καθαρά νεολιθικών φάσεων· όποτε, ένεολιθική φάση είναι η φάση VI του Karanovo, δηλαδή ο πολιτισμός Gumelnița. 'Ο πολιτισμός Kalojanovec, που περιορίζεται μόνο στην περιοχή της Θράκης, έχει αρκετά κοινά τυπολογικά στοιχεία με την πρώτη φάση της NN της Θεσσαλίας, δηλαδή τη φάση Τσαγκλί, πράγμα που έχει τονισθεί και από την Todorova και από τον Hauptmann (άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στη Χαϊδελβέργη) και έχει κάνει αρκετά πιθανό τον χρονικό παραλληλισμό των δύο αυτών φάσεων. Τα ιδιαίτερα διακοσμητικά στοιχεία της φάσης Kalojanovec είναι ή αυλακωτή και ή έγγαρακτη διακόσμηση με λευκό επίθετο χρώμα στις έγγαράξεις (Inkrustierung). 'Ο σχετικός πίνακας, στον όποιο παραπέμπει ή Todorova (GEORGIEV 1961, Taf. XV), δεν προσφέρει αρκετά στοιχεία.

'Η επόμενη φάση, ή φάση Marica, όπως είναι γνωστό, έχει τέσσερις υποφάσεις (I-IV)· μιá σύντομη στυλιστική περιγραφή των φάσεων αυτών δίνει ο Garašanin (GARAŠANIN, C.A.H., 143) και έκτεταμένη ή Todorova (VAJSOVÁ 1966, 15 κέ.).

Μετά τη φάση Marica ακολουθεί ή φάση ή, καλύτερα, ή ομάδα Sava (Sava Gruppe). Περιορισμένη στη βορειοανατολική Βουλγαρία κυρίως, έχει δύο βαθμίδες και εξελίσσεται περαιτέρω στην ίδια περιοχή, στον όρίζοντα (Etappe) Varna (VAJSOVÁ 1966, 24 κέ.· Garašanin, C.A.H., 146 κέ.).

'Η επόμενη φάση Cumelnița, ή πιό γνωστή διεθνώς νεολιθική φάση της Βουλγαρίας, αλλά και ή φάση με την πιό έντυπωσιακή κεραμική, είναι ή φάση την όποία διαδέχεται ή ΠΕΧ. Σε γενικές γραμμές, ο πολιτισμός αυτός που καταλαμβάνει όλη σχεδόν την ανατολική Βαλκανική και πήρε το όνομά του από προϊστορική θέση της Ρουμανίας, όπου και πρωτοερευνήθηκε, έχει τέσσερις φάσεις: I-II (= A1-A2) και III-IV (= B) (GARAŠANIN, C.A.H., 145, όπου και συνοπτικά ή κεραμική κάθε φάσης· VAJSOVÁ 1966, 31 κέ.).

Τα όσα αναφέρθηκαν, ειδικότερα για την κεραμική της NN της Βουλγαρίας, είναι έντελως σχηματικά, δεδομένου ότι ή περίοδος αυτή είναι πολυερευνημένη και πολυσυζητημένη, κυρίως από τη ρουμανική και τη βουλγαρική πλευρά, έτσι που ή άπλη έκθεση των ανασκαφικών έρευνών κλπ., θα αποτελούσε άντικείμενο πολύ μεγάλης χωριστής διαπραγμάτευσης.

'Η δυτική παραλλαγή του πολιτισμού αυτού εκτείνεται σε πολύ μεγαλύτερη έκταση και έχει, βασικά για τη Βουλγαρία, το όνομα Salcuca, ενώ για τις γειτονικές χώρες το ίδιο ή και άλλα όνόματα (GARAŠANIN, C.A.H., 151· VAJSOVÁ 1966, 41 κέ.).

Παρά την πολύ μεγάλη έκταση των ανασκαφών στη χώρα αυτή, οί εξελικτικές φάσεις της NN που αναφέραμε δεν έχουν αλλάξει, ούτε ως προς τα όνόματα ούτε ως προς τον αριθμό των υποφάσεών τους (TODOROVA 1978, 27 κέ.).

Τελειώνοντας το κεφάλαιο αυτό, τονίζεται και πάλι ότι χωρίς τη συνέχιση και τη δημοσίευση των ανασκαφών, που διεξάγονται από τη βουλγαρική πλευρά κατά μήκος του Στρυμόνα, θα ήταν πολύ δύσκολη ή τουλάχιστον σχηματική ή οποιαδήποτε προσπάθεια για την ένταξη των φάσεων των ανασκαμμένων οικισμών της ανατολικής Μακεδονίας στις αντίστοιχες φάσεις και υποφάσεις των πολιτισμών Kalojanovec, Marica και Gumelnița. Το ότι οί όμοιότητες είναι σημαντικές και ότι, στην ουσία, έχουμε να κάνουμε σε όλες τις NN φάσεις με έναν ένιαίο πολιτιστικό κύκλο, στον όποιο περιλαμβάνεται ή βουλγαρική Θράκη, ή δυτική (προς το παρόν) έλληνική Θράκη και ή ανατολική Μακεδονία, γι' αυτό δεν υπάρχει καμιά άμφιβολία. Το πρόβλημα, όμως, θα πρέπει να έντοπισθει στο κατά πόσο τοπικά, αλλά και θεσσαλικά στοιχεία, εισδύουν στη νότια Βουλγαρία, έτσι ώστε ή ένταξη της ανατολικής

Μακεδονίας -έλληνικῆς Θράκης στοὺς μεγάλους αὐτοὺς πολιτιστικούς κύκλους ὄχι μόνο νὰ γίνει πειστικά, δηλαδή ἀφοῦ προηγηθεῖ ὁ καθορισμὸς τῆς ἰδιαιτεροτήτων τους, ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυση χρονολογικῶν προβλημάτων τῆς ΝΝ τῆς Βουλγαρίας. Ἦδη στὸ Kremenik (οἰκιστικὲς φάσεις V-VII= Anza IV = Karanovo III), ὁ Georgiev ἔχει ἐντοπίσει τόσο θεσσαλικά, ὅσο καὶ στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας-έλληνικῆς Θράκης (GEORGIEV 1983).

Γ. ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Με τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν κεραμική, πὸν προηγήθηκε, οὐσιαστικὰ ἔχουν τεθεῖ οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος. Τὰ προβλήματα τῶν συσχετισμῶν τῶν διάφορων ὀριζόντων, ἀρχικὰ στὴν κλίμακα τῆς ἀνατολικῆς-κεντρικῆς Μακεδονίας-Θεσσαλίας καὶ κατόπιν στὴν κλίμακα τῆς νότιας Βαλκανικῆς, μὲ βάση τὴν ἐξέταση τῆς κεραμικῆς, ἔχουν ἐξομαλυνθεῖ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σχετικῆς χρονολόγησής.

Ἐναφορικὰ μὲ τὶς ἀπόλυτες χρονολογίες, γιὰ τὴ συγκεκριμένη περιοχὴ εἶναι σκόπιμο νὰ τονισθεῖ ὅτι προέρχονται, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀπὸ ἀναλύσεις δειγμάτων C14 πὸν ἔχουν γίνεῖ σὲ μεγάλο ποσοστὸ στὸ γνωστὸ Ἔργαστήριο τοῦ ἀνατολικοῦ Βερολίνου (καθ. H. Quitta).

Ἐπάρχουν, ἐπίσης, ἀλλὰ ἐλάχιστες ἀναλογικά, χρονολογήσεις πὸν προέρχονται ἀπὸ ἀναλύσεις δειγμάτων μὲ τὴ μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας καί, ἀκόμη πὸ ἐλάχιστες, μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἀρχαιομαγνητισμοῦ (ΚΟΝΑՇΕՎΑ κ.ἄ. 1978, 288 κέ.).

Ἡ μέθοδος τοῦ C14, ἴσως ἐπειδὴ ὑπερτερεῖ συντριπτικὰ ἀπὸ πλευρᾶς ποσότητος ἀναλύσεων, θεωρεῖται ἢ πὸν ἀξιόπιστη στὴν κοινὴ γνώμη τῶν ἀρχαιολόγων. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ συντείνει ὄχι μόνον ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς ἀναλύσεων μὲ θερμοφωταύγεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη συνδυασμένης ἐκτίμησής τῶν ἀποτελεσμάτων μὲ τὶς ἴδιες μεθόδους ἀπὸ τὰ ἴδια βᾶθη ἴδιων στρωμάτων, ἂν θὰ ἦταν δυνατό.

Στὴ χώρα μας ἀνάλυση μὲ τὴ μέθοδο τοῦ C14 δὲν ἔχει γίνεῖ ἀκόμη δυνατὴ, ἐνῶ ἀναλύσεις μὲ τὴ μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας ἔχουν γίνεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Χαραλάμπους καὶ τοὺς συνεργάτες του στὸ Ἔργαστήριο Πυρηνικῆς Φυσικῆς τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ἄλλὰ τὰ θέματα τῶν ἀπόλυτων χρονολογιῶν θὰ ἐπανεξετασθοῦν μὲ τὴν ἐκθεση ἀρχικὰ τῶν δεδομένων ἀπὸ τὶς περιοχὲς πὸν ἄμεσα ἐξετάζονται, δηλαδὴ τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονία.

Θὰ προηγηθεῖ, ὅμως, ἡ ἐκθεση μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων πὸν ἀφοροῦν τὴ σχετικὴ χρονολόγησι στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ προέκυψαν, κυρίως, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στοὺς Σιταγρούς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὰ Πευκάκια τοῦ Βόλου.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δεκαετία τοῦ '60, ἡ μέθοδος τοῦ C14 καὶ τὰ ἀποτελέσματά της ἔχουν μᾶλλον καθιερωθεῖ στὴ συνείδησι τῶν ἀρχαιολόγων. Ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας (τῆς ὁποίας ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς θέσης εἶναι μοναδικὴ γιὰ τοὺς συγχρονισμοὺς τῶν διάφορων βαλκανικῶν-θεσσαλικῶν φάσεων), καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς ραδιοχρονολογήσεις τῶν Σιταγρῶν, ἐπέρχονται, ἢ ἔστω θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπέλθουν, ἐπανακατατάξεις στὶς ἱστορικὲς καί, σὲ δεῦτερο στάδιο, στὶς λεγόμενες συγκριτικὲς στρωματογραφικὲς χρονολογίες, πὸν βασίζονται σὲ τελικὴ ἀνάλυση στὴ βασικὴ ἐργασία τοῦ Milošević (MILOŠEVIĆ 1949).

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ, μὲ βάση τὶς ἱστορικὲς χρονολογίες, χρονολόγησι τῆς νεολιθικῆς

και φυσικά της ΠΕΧ, όχι μόνο δεν έχει σταματήσει, αλλά συνεχίζει και μέχρι τις μέρες μας. Η μεγάλη διάσταση που έχει προκύψει γύρω από τα ζητήματα αυτά, θα γίνει πιο άπτη και κατανοητή με όσα θα εκτεθούν παρακάτω.

1. Τα προβλήματα της σχετικής χρονολόγησης στην ανατολική Μακεδονία

Τα προβλήματα αυτά απέκτησαν έντελως ιδιαίτερη, αν όχι τεράστια, σημασία για τη χρονολόγηση των φάσεων της ΝΝ κυρίως της Βαλκανικής, αλλά και αυτού του τόσο σημαντικού εύρηματος της Βάρνας. Έξετάζονται παρακάτω καθ' εαυτά, δηλαδή σαν να μην είχαν προηγηθεί οι απόψεις, κατά κύριο λόγο του Renfrew, οι οποίες έθεσαν σε νέα βάση το χρονολογικό πρόβλημα. Λαμβάνονται υπόψη τα στρωματογραφικά δεδομένα και μόνο.

Όπως έγινε φανερό από την ανάλυση της κεραμικής, βασικό αίτούμενο της έρευνας, τόσο στην κεντρική, όσο και στην ανατολική Μακεδονία, θα πρέπει να θεωρείται ή ανασκαφή στρωμάτων της ΑΝ, αλλά και των δύο πρώτων φάσεων της ΜΝ, αν βέβαια αποδεικνυόταν ότι θα μπορούσε και εδώ, όπως και στη Θεσσαλία, να ισχύσει ένας σχηματικός τριμερής διαχωρισμός για τη ΜΝ. Ειδικότερα για την κεντρική Μακεδονία, θα πρέπει οπωσδήποτε να ανασκαφεί οικισμός, στον οποίο να αντιπροσωπεύεται ή μετάβαση από τη ΝΝ στην ΠΕΧ, κάτι που έχει βεβαίως γίνει στην ανατολική Μακεδονία, για την οποία όμως, εξαιτίας της μη τελικής δημοσίευσης των ανασκαφών (Ντικιλί Τάς, Σιταγροί), έχουν δημιουργηθεί πολλά προβλήματα. Δυστυχώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, το κενό δεν καλύπτει ούτε η Δήμητρα, έφωσον ένα ύψος των επιχώσεων από το σημείο 0 ως το -2,73 δεν έχει ανασκαφεί, ούτε η Πεντάπολη (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981), από όπου μάλιστα υπάρχουν και ραδιοχρονολογήσεις, ούτε και η πρόσφατη ανασκαφή στα Βασιλικά.

Πρόσφατα, το θέμα της σχετικής χρονολόγησης του τέλους της ΝΝ στην ανατολική Μακεδονία το έθεσε με μια σειρά άρθρα ο Weisshaar, βασιζόμενος κατά πρώτο λόγο στη γνωστή σειρά της μαύρο επί έρυθρου (black on red) κεραμικής και της διακοσμημένης με γραφίτη κεραμικής, που βρέθηκε στην ανασκαφή των Πευκακίων του Βόλου.

Οι προτάσεις του Weisshaar δεν είναι δυνατόν παρά να προξενούν αντιδράσεις σε όσους αποδέχονται τα δεδομένα των ραδιοχρονολογήσεων, αλλά και σ' αυτούς που έχουν έργασθεί στην περιοχή και έχουν συγκεκριμένα στρωματογραφικά δεδομένα, τα οποία βεβαίως, τόσο από τον Weisshaar, όσο και από πολλούς άλλους, κυρίως Ούγγρους συναδέλφους, δεν έχουν ληφθεί σοβαρά υπόψη, ακόμη κι αν οι προδημοσιεύσεις είναι σαφείς.

Για να έπιλυθεί όριστικά το πρόβλημα της προέλευσης της μαύρο επί έρυθρου των Πευκακίων (ή ισχύουσα άποψη που διαμορφώθηκε, με βάση όπτικά καθαρά κριτήρια, είναι ότι προέρχονται από την πεδιάδα της Δράμας), προσπαθήσαμε να προχωρήσουμε στην πετρολογική τους ανάλυση, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, παραδόθηκαν για ανάλυση δείγματα από την ανατολική Μακεδονία και ένα μικρό μαύρο επί έρυθρου όστρακο από τα εικονιζόμενα στον Weisshaar (WEISSHAAR 1979β, Abb. 2). Δυστυχώς, μια τέτοια ανάλυση δεν είναι δυνατόν να έχει αποτελέσματα, για τους εξής λόγους: «Τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης κεραμικού δείγματος από τα Πευκάκια δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τον καθορισμό προέλευσης, ακόμη κι αν συνέπιπταν με τα αποτελέσματα των αναλύσεων όστράκων της ίδιας κατηγορίας από την ανατολική Μακεδονία. Όπως είναι γνωστό, άργιλοι από διαφορετικές περιοχές είναι δυνατόν να έχουν την ίδια χημική σύσταση (π.χ. άργιλοι από την Ίταλία και την Εύβοια δεν μπορούν να διακριθούν εύκρινως) (βλ. πρόχειρα J. Boardman and F. Schweizer (1973), Clay Analyses of Archaic Greek Pottery, BSA, 267-283).

Ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐξακρίβωσης τοῦ τόπου τῆς προέλευσης τῶν ἀγγείων θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὸν καθορισμὸ ἐνὸς προγράμματος ἔρευνας τῆς τεχνολογίας τῆς κεραμικῆς, ποὺ θὰ περιλάμβανε ἐξέταση μεγάλου ἀριθμοῦ ὄστράκων καὶ ἀργίλων ἀπὸ διάφορες περιοχές. Αὐτὸ προϋποθέτει συνεργασία ἐπιστημόνων καὶ πολὺ χρόνος.» (Κεσίσογλου, Μήρτσου, χημικοὶ τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης).

Ἄσσυ γράφει δὲν ἔχει δεῖ τῆ σειρά αὐτῶν τῶν ὄστράκων ἀπὸ τὰ Πευκάκια οὔτε τὴν ἄλλη, περιορισμένη ἐπίσης ποσοτικά, ἀπὸ τις νεότερες ἀνασκαφές στὸ Διμήνι.

Ἄσσυ Θεοχάρης ποὺ εἶχε ὑπόψη του καὶ τις δύο παραλλαγές, δηλαδὴ τῶν Πευκακίων καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, θεώρησε ὅτι οἱ ὁμοιότητες εἶναι πάρα πολὺ μεγάλες, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ὑποθέσει ὅτι εἶναι εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας «διὰ θαλάσσης» (N.E., 104· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 221 καὶ ὑποσημ. 49). Πρὶν ἀπὸ τὸν Weisshaar, ὁ French εἶχε ἐκφράσει ἀνάλογες ἀπόψεις (FRENCH 1961, 144).

Ἄλλα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σκόπιμο νὰ ἐκτεθοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ Weisshaar, ποὺ ἀφοροῦν ἰδιαίτερα τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας (WEISSHAAR 1979α, 1979β, 1981, 1982).

Στις ἀνασκαφές στὰ Πευκάκια, ὅπου ἀνασκάφηκαν ἐπιχώσεις ποὺ ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένη οἰκία, βρέθηκε ἐλάχιστη κεραμικὴ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, τύπου Γαληψοῦ: «Ihr Vorkommen beschränke sich auf das älteste Rachmani Stratum. Herausragender Kleinfund dieses Schicht ist ein Ringidol aus gebranntem Ton.» (WEISSHAAR 1979α, 386 κέ.). Πρόκειται γιὰ ἐπιχώσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν οἰκία 704.

Ἄσσυ, θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Weisshaar εἶχε ἤδη δημοσιευθεῖ ἡ στρωματογραφία τῶν Σιταγρῶν καὶ οἱ φάσεις τοῦ Ντικιλὶ Τάς, μὲ τὴ μορφή προδημοσίευσης, σχηματικὰ ἔστω, πράγματα ποὺ ὄχι μόνον δὲν λαμβάνονται ὑπόψη, ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὰ ἐλάχιστα τύπου Γαληψοῦ ὄστρακα τῶν Πευκακίων (62 ὄστρακα) θεωροῦνται περισσότερο ἀξιόπιστο δεδομένο καὶ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν φάσεων τοῦ τέλους τῆς NN τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἢ ὅποια, ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν στρωματογραφικῶν, τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν σχετικῶν συγχρονισμῶν μὲ τὴ Θεσσαλία, εἶναι μιὰ φάση μὲ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια (WEISSHAAR 1979α, 390).

Ἄσσυ ἴδιος, σὲ δύο ἄλλα ἄρθρα του, προτείνει τὰ ἐξῆς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικῆς τοῦ τύπου Γαληψοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως ἐπιχειρήσει μιὰ ἀποκατάσταση τῆς στρωματογραφίας τοῦ Ντικιλὶ Τάς, μὲ βάση τὰ δεδομένα ποὺ εἶχε παραθέσει ὁ Deshayes (WEISSHAAR 1979β καὶ 1981):

Ἡ κεραμικὴ τύπου Γαληψοῦ περιορίζεται στὸ στρῶμα 17 τοῦ Ντικιλὶ Τάς, ἓνα στρῶμα καταστροφῆς μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς NN καὶ τῆς ΠΕΧ τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τρία σχήματα: μεγάλους κρατῆρες, φιάλες μὲ χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔσω, καὶ ψηλοὺς ἀμφορεῖς. Συνοπτικά, στὰ πρακτικὰ τοῦ μὴ δημοσιευμένου ἀκόμη Συνεδρίου τῆς Ξάνθης ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς (WEISSHAAR 1981): «Galepsoskeramik ist nach den Vorberichten auf diese Schicht beschränkt und bildet so eine relativchronologisch eng fixierbare Spanne. Grosse Kratere weitgeschwungene Schalen und eine hohe Amphora formen den Typenschatz.»

Στὸ σημεῖο αὐτό, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευση τοῦ Ντικιλὶ Τάς καὶ ἰδιαίτερα τῆς στρωματογραφίας του, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συζητηθοῦν τὰ ἐπιμέρους αὐτὰ προβλήματα, ὅταν μάλιστα καὶ ὁ Séfériadès στὴν πρόσφατὴ του σύνθεση δὲν ἐπιχειρεῖ ἀνάλυση τῆς στρωματογραφίας τοῦ οἰκισμοῦ καὶ δὲν παραθέτει τις σχεδιαστικὲς ἀποδόσεις τῆς (SÉFÉRIADÈS 1983).

Σχετικὰ, ὡστόσο, μὲ τὰ δεδομένα τῆς Δήμητρας, θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθοῦν ὅσα θὰ συμπεράνανε κανεὶς, κοιτάζοντας τὸ σχηματολόγιο τῶν ἀγγείων τῆς μὲ τὸν σχετικὸ ὑπομνηματισμὸ,

καθώς και τη σχεδιασμένη κεραμική κατηγορίας 1, 16, 22 (μαύρο επί έρυθρου) με τον σχετικό ύπομνηματισμό· επίσης:

1. "Ότι τὰ σχήματα αὐτά, δηλαδή α. οί ἀμφορείς, οί ὅποιοι μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μόνο ἀμφορείς, ἀλλὰ καὶ μόνωτα ἀγγεῖα με ψηλὸ λαιμὸ καὶ μεγάλη κοιλιά, δηλαδή κάτι σὰν οἰνοχόες, β. οί μεγάλοι κρατῆρες (προφανῶς θὰ θεωρεῖ ὁ Weisshaar τὸ σχῆμα 16 τῆς Εἰκόνας 51), καὶ γ. οί φιάλες με τὰ χεῖλη πὸν νεύουν πρὸς τὰ ἔσω, βρίσκονται στὴ Δήμητρα σὲ πολὺ βαθύτερες ἐπιχώσεις καί, πάντως, ὄχι σὲ κάποιο ἀντίστοιχο καμένο στρῶμα ὅπως αὐτὸ τοῦ Ντικιλί Τὰς, ἀμέσως πρὶν τὴ μετάβαση στὴν ΠΕΧ.

2. Τὰ λεγόμενα τύπου Γαληψοῦ μοτίβα ἐμφανίζονται, στὴ Δήμητρα τουλάχιστον, ταυτόχρονα με τὰ μαιανδροειδή, κλπ., πὸν ἀποδίδονται στὸ λεγόμενο στὺλ Ντικιλί Τὰς τῆς μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικῆς· ὑπάρχουν μάλιστα δείγματα ἀπὸ ἐπιχώσεις, στὶς ὁποῖες πρωτοεμφανίζεται αὐτὴ ἡ κατηγορία, τὰ ὁποῖα εἶναι μεταβατικά, δηλαδή ἐνῶ ὀπτικά ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτὴ, ἀπὸ πλευρᾶς πηλοῦ, σχήματος καὶ τεχνικῆς ἀνήκουν στὴν κατηγορία 2, μιὰ κατηγορία δηλαδή πὸν ἐμφανίζεται στὶς ἀρχές τῆς ΝΝ (φάση Τσαγκλί).

Τὸ ἄλλο ἐπιχείρημα τοῦ Weisshaar εἶναι τὸ ἐξῆς (WEISSHAAR 1979β, 130, ὑπόσημ. 92): «Es sei noch einmal betont: In den Schichten mit Galepsosware auf der Pevkakia Magula fanden sich späte, pastos bemalte Keramik, Gefässe mit kirshroten Überzug (nach Schachermayr Kirschroten sog. Himbeerware), verdickte Ränder mit Ritzverzierung, Rüssel- und Gabelhenkel. Von diesen Funden ist bisher nichts als prä-rachmanzeitlich bekannt.»

Καὶ ἄλλοῦ (WEISSHAAR 1981, 4 τοῦ δακτυλογραφημένου κειμένου): «Die Schichtenabfolge der Pevkakia ist auch für die Beziehungen zu Süd- und Mittelgriechenland von grosser Bedeutung, da im nachfolgenden mittlere Rachmanistratum erste Fragmente von importierten Urfirnissaucieren aus dem frühhelladischen Bereich beobachtet werden konnten. Aus dem gleichen Zusammenhang stammt eine Tasse mit hohem Henkel, die gute Entsprechungen in Sitagroi IV hat.»

Ἐπομένως, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὕστερη νεολιθικὴ τοῦ Ντικιλί Τὰς ἢ οί Σιταγροί ΙΙΙ καλύπτουν χρονικὰ τὴ φάση Ραχμάνι Ι τῶν Πευκακίων, ὅπου καὶ τὰ ὄστρακα τύπου Γαληψοῦ, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴν πρωτοελλαδικὴ Ι (FH Ι) τοῦ νότου (WEISSHAAR 1979β, Abb. 6 Chronologietabelle). Γιὰ τὴ στρωματογραφία τῶν Πευκακίων καὶ τὴ μέθοδός της, δὲν θὰ μπορούσε βεβαίως νὰ ἐκφρασθεῖ ἄποψη πρὶν ἀπὸ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς. Πρόσφατα, ὅλα τὰ κατὰ καιροὺς δημοσιευμένα στοιχεῖα συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸν Treuil (TREUIL 1983, 72 κέ. καὶ Fig. 17).

Οἱ θέσεις αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν παρὰ συνέχεια ἀνάλογων θέσεων, πὸν ἐξαρτοῦν τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς λεγόμενες χρονολογίες τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου· κατὰ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καὶ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶχαν τοποθετηθεῖ με μεγάλη σαφήνεια ἀπὸ τὸν Milojević στὸ πλαίσιο τῆς πολεμικῆς του κατὰ τῆς μεθόδου τοῦ C14 καὶ στὴν προσπάθειά του γιὰ τὴ στρωματογραφικὴ συσχέτιση τῶν διάφορων βαλκανικῶν φάσεων με τὶς θεσσαλικές. Καὶ βέβαια, τὸ πρόβλημα θὰ εἶχε μιὰ καθαρὰ τοπικὴ διάσταση, ἂν δὲν γίνονταν ἀποδεκτὲς οἱ προτάσεις γιὰ τὴ λύση του ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Οὔγγρων κυρίως συναδέλφων, καὶ ἂν δὲν γινόταν ἀφορμὴ, πάλι ἀπὸ τὸν Weisshaar, γιὰ χρονολογικὲς προτάσεις σχετικὲς με τὸ εὔρημα τῆς Βάρνας. Πράγματι, τόσο ὁ Makkay (MAKKAY 1976, καθὼς καὶ GRAMMENOS 1981, 126 κέ., σχετικὰ με τὴν ΠΕΧ), ὅσο καὶ ὁ Pál (PÁL 1983), ἔχουν ἐκφράσει τὶς ἐξῆς, σὲ γενικὲς γραμμές, θέσεις πὸν ἐκφράζουν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κοινῆς γνώμης τῶν προϊστορικῶν τῶν βαλκανικῶν χωρῶν.

Ἄ Pál, με βάση π.χ. τὴ μίμηση σὲ πηλὸ τοῦ γνωστοῦ τύπου τοῦ χρυσοῦ περιήπτου τῆς

φάσης Ραχμάνι Ι τῶν Πευκακίων, πού ἀπαντᾶται σέ ὄλη σχεδόν τῆ Βαλκανική καί βέβαια στό νεκροταφεῖο τῆς Βάρνας, συμπεραίνει ὅτι ὁ πολιτισμός Bodrogkeresztúr θά μπορούσε νά συγχρονισθεῖ μέ τίς ἀρχές τῆς φάσης Ραχμάνι (PÁL 1983, 15 τοῦ δακτυλογραφημένου κειμένου: «The clay imitation of a gold pendant was recently unearthed in the earliest Rachmani layers at Pevkakia Magula; a similar clay specimen was also found at Tiszavalk in a pit containing vessels characteristic of the early phase of the Bodrogkeresztúr culture. These canonized clay imitation pendants adequately document the cultural connections between the Carpathian Basin and the Aegean.»). Τὸ ἐπόμενο, βέβαια, στάδιο εἶναι νά συγχρονισθεῖ ὁ «πολιτισμός» Ραχμάνι μέ τὴν Τροία Ι, πάντα κατὰ τὸν Pál, καί φυσικά ὁ πολιτισμός Bodrogkeresztúr-Hunyadihalom τῆς περιοχῆς τοῦ ποταμοῦ Tisza καί, ἐπομένως, τὸ πλέγμα τῶν πολιτισμῶν Baden-Coșofeni-Ezere (σχετικὰ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Makkay, δηλαδή μιὰ γενικὴ παράθεση τῶν ἀπόψεών του, σέ σχέση μέ τὰ δεδομένα τῶν Σιταγρῶν ΙΙΙ καί ἐξῆς, καί τῆς Πεντάπολης, βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 126 κέ.).

Συνεχίζουμε μέ τὴ σύντομη παράθεση τῶν χρονολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Weisshaar, σχετικὰ μέ τὸ εὑρημα τῆς Βάρνας (WEISSHAAR 1982, 321 κέ.), τὸ ὁποῖο ἐγινε ἀφορμὴ νά φανεῖ ἀνάγλυφα ἢ διάσταση πού ὑπάρχει στὰ χρονολογικὰ ζητήματα τῆς ΝΝ, καί κυρίως τοῦ τέλους τῆς, τῆς Βαλκανικῆς.

Παρατίθενται καί πάλι οἱ βασικὲς ἀπόψεις τοῦ Weisshaar, στό σχετικὸ ἄρθρο τοῦ ὁποῖου συγκεντρώνεται μέ πληρότητα ἢ βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ νεκροταφεῖου τῆς Βάρνας μέχρι καί τὸ 1982 (WEISSHAAR 1982): Ἐπαναλαμβάνει τὸ ἐπιχειρήμα γιὰ τὸ περίαπτο (;) τύπου δακτυλιδιοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποκαλεῖται εἰδῶλιο τύπου δακτυλιδιοῦ (Ringidole). Συγκρίνει μέ πρωτοκυκλαδικὸ παράλληλο ἀνοικτὴ μαρμάρινη φιάλη τοῦ τάφου 41 τοῦ εὐρήματος τῆς Βάρνας. Ἐπίσης, συγκρίνει μακρόστενο κωνικὸ ρυτὸ τοῦ ἴδιου τάφου μέ κυκλαδικὰ παράλληλα.

Αὐτὰ τὰ τρία οὐσιαστικὰ ἐπιχειρήματα, σέ συνδυασμὸ καί πάλι (WEISSHAAR 1982, 325) μέ τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν ἤδη γιὰ τὴ μέ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ τύπου Γαληψοῦ, πού βρέθηκε στὴ φάση Ραχμάνι Ι, κάνουν τὸν Weisshaar μετὰ τὴν ἐμπειριστατωμένη καί βιβλιογραφικὰ πλήρη ἀνάλυσή του, νά ταυτίζει τοὺς ὀρίζοντες Τροία Ι-Κεφάλα-Πρωτοκυκλαδικὴ Ι καί Ραχμάνι (ὑποθέτουμε Ι). Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτή: «Das Gräberfeld von Varna gehört nicht in die Mitte des 5. Jahrtausends. Die Toten wurden erst 1500 Jahre später beigesetzt.».

Σχετικὰ μέ τὸ πρῶτο ἐπιχειρήμα, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στρωματογραφικὰ στοιχεῖα καί ἀπὸ ἄλλες θέσεις, νομίζουμε ὅτι δὲν ἔχει μεγάλη ἐγκυρότητα. Δείγματα τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ, καί μάλιστα χρυσά, ὑπάρχουν τόσο ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ὅσο καί ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία, ἀλλὰ εἶναι ἀστρωματογράφητα.

Πάντα σέ ἀντιστοιχία μέ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Weisshaar, τὰ μαρμάρινα ἀγγεῖα καί μάλιστα οἱ ἀνοικτὲς φιάλες δὲν εἶναι ἀντικείμενα τῶν ἀρχῶν τῆς ΠΕΧ, πού θά μπορούσαν νά συσχετισθοῦν μέ τὸν πρωτοκυκλαδικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ ἀντικείμενα μέ μακρότατη, ὅπως φαίνεται, παράδοση γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία καί μάλιστα τοῦ ἴδιου τύπου, τῆς πολὺ ἀνοικτῆς δηλαδή φιάλης, ἀλλὰ καί ἄλλων τύπων (βλ. π.χ. *Dimitra*, καθὼς καί τὰ θαυμάσια ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Τούμπα Σερρῶν (Γ-Φ 1980), τὰ ὁποῖα βεβαίως δὲν θά μπορούσαν ὅλα νά ἀποδοθοῦν στὴν ΠΕΧ). Καί βέβαια, θά πρόσθετε κανεῖς ἐδῶ, ἢ ἐξειδίκευση τῶν πρωτοκυκλαδικῶν τεχνιτῶν στὴν κατασκευὴ μαρμάρινων ἀγγείων ἢ εἰδωλίων δὲν θά πρέπει νά συγγέεται μέ τὴ νεολιθικὴ δεξιότητά, πού διαπιστώνουμε στὴ νοτιοανατολικὴ Βαλκανικὴ.

Σχετικὰ μέ τὸ κωνικὸ «ρυτὸ», τίποτε δὲν θά ἀπέκλειε τὴν προτεραιότητα τοῦ δείγματος

του τάφου 41 της Βάρνας, δεδομένου ότι, πάντα με φορμαλιστικά-έξελικτικά κριτήρια, είναι το απλούστερο από όσα παραθέτει ο Weisshaar (WEISSHAAR 1982, Abb. 2, 3). 'Αλλά και τίποτε δεν θα απέκλειε τη χρονολόγηση, ειδικά του τάφου 41 της Βάρνας, στις αρχές της ΠΕΧ· ανάμεσα στις δύο εποχές δεν υπάρχουν στεγανά, αλλά μεταβατικά εξέλικτικά στάδια. Τέλος, η διαφορά των 1500 ετών που αναφέρει ο Weisshaar είναι υπερτονισμένη και βασίζεται στις όριακές χρονολογήσεις με C14.

Τέλος, και με την ευκαιρία των όσων προηγήθηκαν, ο συγγραφέας έχει τη γνώμη ότι για τη μοναδικότητα του εύρηματος της Βάρνας, που, με βάση τα όσα έχουν προταθεί, ανατρέπει τις παραδοσιακές και μη παραδοσιακές απόψεις για τις σε όλα τα επίπεδα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων διαφοροποιήσεις μεταξύ της ΝΝ και της ΠΕΧ, θα έπρεπε προηγουμένως να συνηγορήσουν:

1. Τα αποτελέσματα από την περισυλλογή και την ανάλυση των δεδομένων, που αφορούν σε προελεύσεις υλικών και ανταλλακτικές σχέσεις. 2. 'Ο συνδυασμός με τα δεδομένα από οικισμούς και νεκροταφεία ανασκαμμένα, της ευρύτερης περιοχής, και τα μεμονωμένα ανάλογα αντικείμενα από τη Βαλκανική-Ανατολία, και 3. 'Η χρησιμοποίηση των μεθόδων και πορισμάτων της ανθρωπολογίας και, ειδικότερα, των εφαρμογών της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην αρχαιολογία (υπάρχουν κενοτάφια, μάσκες από πηλό, σύμβολα έξουσίας, κλπ.). Μια τέτοια ανάλυση θα μπορούσε να δείξει:

1. 'Ότι δεν υπάρχει γενικού χαρακτήρα ιδιαιτερότητα στο εύρημα.

2. 'Ότι ανάλογοι παράγοντες, αλλά και συγκεκριμένα εύρηματα, είναι κοινά στη Βαλκανική-Ανατολία (π.χ. περιοχές πεδιάδων Σερρών-Δράμας, Θεσσαλονίκης-Γιαννιτών, Θεσσαλίας, κλπ.).

3. 'Ότι ή μη ανεύρεση ανάλογων νεκροταφείων οφείλεται στις συγκυρίες της έρευνας και στο ότι, αν κρίνει κανείς από το της Βάρνας, η επίχωση που τα καλύπτει είναι ελάχιστη (ως 0,5 μ.), με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να έχουν καταστραφεί και από ρηχή μηχανική άρροση, όπως αυτό της περιοχής Γιαννιτών (βλ. πιο κάτω σ. 94-95).

Μια άλλη, έντελως πρόσφατη, αντίδραση στα συμπεράσματα του Weisshaar είναι του Coleman (COLEMAN 1983, 35 του δακτυλογραφημένου κειμένου): «Possible contacts between the Aegean at the time of first Rachmani stage in Thessaly and Bulgaria in the Eneolithic period have also recently been discussed by Weisshaar (1982) with particular reference to the cemetery at Varna. His chronology seems unreasonably compressed, however, since he equates the first Rachmani stage with Kefala, Early Cycladic I, Early Helladic I, Sitagroi III and Troy I.».

'Η ως τώρα διάσταση απόψεων αφορά τις σχετικές χρονολογίες, δηλαδή σε στρωματογραφικές καθαρά εντάξεις· δεν αφορά στις απόλυτες χρονολογίες, για τις οποίες υπάρχει απόλυτα αρνητική στάση από την πλευρά των ανασκαφών της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα, τουλάχιστον σε αντίθεση με τις άλλες Σχολές.

Θα ήταν σκόπιμο στο σημείο αυτό να σχολιασθεί το σημείο εκείνο της διαπραγμάτευσης του Coleman που αναφέρεται στον λεγόμενο πολιτισμό της Λάρισας (COLEMAN 1983, 19 του δακτυλογραφημένου κειμένου). Σαφώς αντιλαμβάνεται ότι αποτελεί υποθετική φάση που δεν ανταποκρίνεται σε στρώμα οικισμού και ότι, σε πολλές θέσεις της Θεσσαλίας, τις διμηνιακές φάσεις τις ακολουθεί άμεσα ή φάση Ραχμάνι. 'Ωστόσο ή Ridley, στην οποία και παραπέμπει (RIDLEY 1979, 225), λέει ότι τα στοιχεία αυτά δεν είναι «earlier than the end of the Late Neolithic but after the Dimini II-Agarī», όπως αναφέρει ο Coleman, αλλά ότι αρχίζουν να χρονολογούνται από τις αρχές της ΝΝ.

Θα ήταν, επίσης, σκόπιμο να σχολιασθεί και ένα άλλο σημείο από τη διαπραγμάτευση

του Coleman (COLEMAN 1983, 21 του δακτυλογραφημένου κειμένου). Ο συγγραφέας δεν πιστεύει, δηλαδή, ότι τα μαύρο επί έρυθρου όστρακα της πρώτης φάσης Ραχμάνι μπορούν να τη χρονολογήσουν στον όρίζοντα Διμήνι IV αποκλειστικά, άσχετα αν ή χρονολογούμενη με αυτά κεραμική έξ άντικειμένου είναι, ή δέν είναι (;), νεολιθική. Γιατί τó λεγόμενο στύλ της Γαληψού έμφανίζεται, τουλάχιστον στη Δήμητρα, από κοινού και από την άρχή, αν και σε μικρότερες ποσότητες, με τó λεγόμενο στύλ Ντικιλί Τάς, τó όποιο, σε γενικές γραμμές τουλάχιστον, θεωρείται ότι έχει βόρεια στοιχεία, δηλαδή στοιχεία Βοjan-Marica. Τίποτε, επίσης, και μέχρι άποδείξεως του έναντίου και κυρίως ως τη δημοσίευση των Σιταग्रών και του Ντικιλί Τάς ή την άνασκαφή μέχρι και βάθος -2,73 μ. στη Δήμητρα, δέν θά απέκλειε:

1. Τη συνέχιση της ύπαρξης του στύλ αυτού αποκλειστικά στις ύστερες φάσεις της NN της άνατολικής Μακεδονίας, μέχρι τó πέρασμα στην ΠΕΧ.

2. Τη διάδοση ή και την ταυτόχρονη και έπιτόπια κατασκευή της κατηγορίας αυτής με τόν ιδιόρρυθμο διακοσμητικό τρόπο στη Θεσσαλία και, ιδιαίτερα, στα παράλια της. Δέν πρέπει να ξεχνάμε ότι ή μαύρο επί έρυθρου κατηγορία ύπάρχει και στις άρχαιότερες NN φάσεις της Θεσσαλίας-κεντρικής Έλλάδας.

3. Τίποτε δέν θά απέκλειε την άνεύρεση και στα άρχαιότατα στρώματα της NN του οικισμού της Γαληψού, κεραμικής του άνάλογου στύλ των Πευκακίων, όπως π.χ., αν κρίνει κανείς από τις παρατιθέμενες φωτογραφίες, συμβαίνει στον Άκροπόταμο και στο γειτονικό οικισμό Γι-αλίμια Ποδοχωρίου (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), Σχ. 1, 15-24), όπου τó στύλ Ντικιλί Τάς άτροφεϊ, αλλά ή έπιφανειακή κεραμική και τά έν γένει στοιχεία δέν είναι καθόλου νεότερα, χρονολογούνται δηλαδή από τη φάση Δήμητρα II και έξής.

Δέν είναι δυνατή ή με στυλιστικά κριτήρια άπόδοση των 62 όστράκων της φάσης Ραχμάνι I των Πευκακίων, άκόμη και σε νεότατο όρίζοντα της NN της Θεσσαλίας, με βάση τά έπιφανειακά δεδομένα από τόν οικισμό της Γαληψού, άκόμη κι αν στα Πευκάκια ή κεραμική αυτή κατηγορία δέν έχει καμιά παράδοση.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΑ III	ΣΙΤΑΓΡΟΙ III	ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ II B	ΚΑΡΑΝΟΒΟ VI	ΒΑΣΙΛΙΚΑ IV	ΔΙΜΗΝΙ	ΠΑΡΑΔΗΜΗ IV			VINCA B	ΟΛΥΝΘΟΣ Στρώμα 2	
		ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ II A	ΚΑΡΑΝΟΒΟ V	ΒΑΣΙΛΙΚΑ III	ΟΤΖΑΚΙ	ΠΑΡΑΔΗΜΗ III B				ΟΛΥΝΘΟΣ Στρώμα 1	
ΔΗΜΗΤΡΑ II	ΣΙΤΑΓΡΟΙ II	ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ I	ΚΑΡΑΝΟΒΟ IV	ΒΑΣΙΛΙΚΑ II	ΑΡΑΠΙ ΤΣΑΓΚΛΙ	ΠΑΡΑΔΗΜΗ III A ΠΑΡΑΔΗΜΗ II	ANZA IV	CAKLAN	VINCA A		ΣΕΡΒΙΑ Φάση 7 Φάση 6
ΔΗΜΗΤΡΑ I B	ΣΙΤΑΓΡΟΙ I		ΚΑΡΑΝΟΒΟ III	ΒΑΣΙΛΙΚΑ I	τέλος MN	ΠΑΡΑΔΗΜΗ I και Ia	ANZA III	PROTOCA-KLAN			Σέρβια Φάση 5 Φάση 4 κέ.
ΔΗΜΗΤΡΑ Ia					άρχες ή μέσα MN III						

Άλλά, με βάση τά όσα προηγήθηκαν (Κεφάλαιο A, II), μπορούν να συνοψισθούν και να έπαναπροσδιορισθούν οι στρωματογραφικές σχέσεις της μικροκλίμακας της άνατολικής-κεντρικής Μακεδονίας, σε σχέση με τόν ευρύτερο χώρο (βλ. χρονολογική ταμπέλα σ. 91). Παραθέτοντας τόν πίνακα αυτό, τονίζονται τά έξής σημεία:

1. Τὰ προβλήματα σχετικά με τις ἀρχές τῆς NN, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὸ ἂν καὶ μετὰ τὴν ἀπόψη συγχρονίζεται μετὰ τὴν Vinča A ἢ ἀρχὴ τῆς NN, φαίνεται, ὕστερα ἀπὸ ὄσες ἀναλύσεις παραθέσαμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν κεραμικὴ (Βασιλικὰ, Σέρβια, ἀνασκαφὴς Γαλλῆ στὴ Θεσσαλία, Anza), ὅτι ἴσως ἔχουν βρεθῆ τὴ λύση τους. Ἡ παράθεση στὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν ἀπόψεων τοῦ Miložić γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς Vinča A, δὲν θὰ εἶχε πιά κανένα νόημα (βλ. βιβλιογραφία στὸ N.E., 345, ἀριθ. ἀρθρῶν 172, 173, 174, στὰ ὁποῖα πρόσθεσε τὸ V. Miložić, *Die C¹⁴-Methode in Lichte der komparativ-stratigraphischen Befunde, Epoque Préhistorique et Protohistorique en Yougoslavie- Recherches et Résultats, VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 1971* καὶ, πρόσφατα *Germania* 55, 1977, 216 κέ.)

Ἡ θέσις αὐτὴ λύνει πολλὰ ἀπὸ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς νεολιθικῆς ἔρευνας στὴ Βαλκανικὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συγκριτικῆς στρωματογραφίας, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀπόλυτης χρονολόγησιν εἶχε τεθεῖ καὶ τίθεται σωστά, στὴν ἀρχὴ μετὰ κάποια ἀστάθεια στὰ ἀποτελέσματα, μέχρι τὴν τελειοποίησιν τῆς μεθόδου καὶ τὴν χρῆσιν τῶν διορθώσεων μετὰ τὴν μέθοδο τῆς δενδροχρονολόγησιν. Ὁ συγχρονισμὸς αὐτὸς μᾶλλον δὲν θὰ συναντήσῃ προβλήματα καὶ γίνεται δεκτὸς καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Οὐγγρῶν συναδέλφων, π.χ. πρόσφατα ὁ Pál συσχετίζει τὴν ἐξῆς φάσιν: Alföld Linear Pottery-Vinča A-Kakani-Danilo-Dudești I-Karanovo III-Παραδημὴ (δὲν ὀρίζει ποῖα φάσις)-Διμήνι I (= Τσαγκλί) (PÁL 1983).

2. Τὸ χρονικὸ ἄνοιγμα ποῦ καλύπτει ὁ «πολιτισμὸς» Λάρισα, μετὰ βάση τὴν σχετικὴν χρονολόγησιν, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς χρονολογικὰς ταμπέλας τοῦ Miložić, δὲν ξεπερνᾷ τὰ 250 χρόνια. Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων, ἐπομένως, κατάργησιν τῆς φάσιν αὐτῆς δὲν δημιουργεῖ μεγάλο χρονικὸ χάσμα. Στὴν ἀπόλυτην, βέβαια, χρονολογίαν τὸ πρᾶγμα διαφέρει· στὴν χρονολογικὴν ταμπέλαν, ποῦ βασίζονται σὲ χρονολογήσιν δειγμάτων μετὰ C14, μοιραῖα τὰ χρονικὰ ἄνοιγματα εἶναι μεγαλύτερα καὶ τὸ τῆς Λάρισας εἶναι σχεδὸν 500 χρόνια (βλ. π.χ. TODOROVA 1978, χρονολογικὴ ταμπέλα στὸ τέλος τοῦ βιβλίου).

Οἱ εἰδικοὶ στὰ θέματα τῆς θεσσαλικῆς ἀρχαιολογίας θὰ πρέπει νὰ σταθμίσουν τώρα τὴν ἐπιπτώσιν στὴν ἀκολουθίαν τῶν φάσεων στὴ NN τῆς Θεσσαλίας, σὲ σχέση μετὰ τὴν Βαλκανικὴν.

Θὰ πρέπει πάντως νὰ θεωρηθῆ γεγονὸς ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ Miložić πρᾶγματι, π.χ. στὴν Ἀράπη Μαγούλα, ὅπως καὶ ὁ Θεοχάρης στὸ Κουφόβουνο καὶ στὴν Πύρασσο, δὲν βρῆκε στοιχεῖα τοῦ «πολιτισμοῦ» Λάρισα (MILOŽIĆ 1959, 14 κέ.) στὰ πρό- καὶ διμηνιακὰ στρώματα: «In allen diesen Schichten -soweit sie von uns angegraben haben- fanden wir keine schwarzpolierte Keramik der sogenannten Larissa-Kultur, obwohl es an schwarz- und rötlich-braun polierter Ware nicht fehlte.». Ὡστόσο, στοιχεῖα τοῦ «πολιτισμοῦ» Λάρισα στὴν ἴδια θέσιν τὰ βρῆκε ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὴν λεγόμενὴ γκρίζα ἐπὶ γκρίζας κεραμικὴ (= ἀρχὴ τῆς NN, grau auf grau, grey on grey) σὲ λάκκο προμηθειῶν —ὅπως τὸν ὀνομάζει— ὄχι ὅμως σὲ κανονικὸ στρώμα. Οἱ ἰδιορρυθμίαι αὐτῆς τῶν στοιχείων τοῦ «πολιτισμοῦ» Λάρισα στὴ Θεσσαλία θὰ μπορούσαν, πολὺ λογικὰ, καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ἓνα σημαντικὸ αἰτούμενο τῆς ἔρευνας, νὰ θεωρηθῶν ὡς σχετικὰ ἀκραιᾶ σημεῖα τῆς διάδοσιν στοιχείων τοῦ μεγάλου πολιτιστικοῦ κύκλου, στίγματα τοῦ ὁποῖου ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ: Vinča A, Βασιλικὰ II, Τσαγκλί, καὶ ἴσως, ἀκόμη νοτιότερα, δηλαδὴ Ἐλάτεια καὶ Χαιρώνεια. Φαίνεται λίγο ἀπίθανο τὸ γεγονὸς, εἰδικὰ γιὰ τὴν θέσιν Ἀράπη, νὰ συνυπάρχῃ ἢ γκρίζα ἐπὶ γκρίζας κεραμικὴ μαζί μετὰ στοιχεῖα τοῦ «πολιτισμοῦ» Λάρισα καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ νὰ μὴ βρίσκονται καὶ σὲ στρώματα. Τὸ γεγονὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῆ στὸ ὅτι τὸν οἰκισμὸ αὐτό, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους τῆς Θεσσαλίας, δὲν ἔγινε γενικευμένη χρῆσις καὶ «διάδοσις» τῶν στοιχείων αὐτῶν, ὅπως ἔγινε π.χ. στὰ Βασιλικὰ II, καὶ ἐξῆς, καὶ στὴν θέσιν ποῦ ἀνέσκαψε ὁ Γαλλῆς στὴν περιοχὴ τῆς Λάρισας. Μιὰ «γεωγραφία» τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν ἢ, καλύτερα, μιὰ δημοσίευσιν τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Θεσσαλίας μετὰ τὴν χρονολογημένη ἐπιφανειακὴν τὴν κεραμικὴν, εἰ-

ναι απαραίτητη για την έρευνα και θα βοηθήσει στη επίλυση ή προώθηση προβλημάτων, που είναι σημαντικά. Ἡ ἀλήθεια, πάντως, εἶναι ὅτι ὁ Μίλοτζιότς ποτὲ δὲν θεώρησε τὸν «πολιτισμό» Λάρισα στρωματογραφικὰ τεκμηριωμένο, ἄσχετα ἂν αὐτὸς ἔγινε ἀποδεκτὸς σὲ ἓνα εὐρύτατο ἐπιστημονικὸ κοινὸ (π.χ. ΜΙΛΟΤΖΙΟΤΣ 1959, 17: «Es sei aber betont, daß ein einwandfreier stratigraphischer Befund noch immer fehlt»: ἐννοεῖ τοῦ «πολιτισμοῦ» Λάρισα, ποὺ τὸν ὀνομάζει καὶ Gruppe ἢ Phase).

3. Ἡ φάση Ραχμάνι, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν ἀπόλυτες χρονολογίες, θὰ πρέπει μὲ βάση τις συναρτήσεις τῶν ἀπόλυτων χρονολογιῶν νὰ διαρκεῖ σχεδὸν 500 χρόνια (π.χ. ΤΟΔΟΡΟΒΑ 1978, χρονικὴ ταμπέλα στὸ τέλος τοῦ βιβλίου) καί, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν ἀνύπαρκτη φάση Λάρισα, νὰ διαρκεῖ 800 χρόνια, ἐνῶ στὴ χρονολογικὴ ταμπέλα τῶν σχετικῶν χρονολογιῶν, ποὺ παραθέτει ὁ Hauptmann (HAUPTMANN 1981), ἡ πρώτη (I) ἀπὸ τις τρεῖς ὑποφάσεις της εἶναι νεολιθική, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο ἀνήκουν στὴν πρωτοελλαδικὴ I (κατὰ τὸν WEISSHAAR 1979β, Abb. 6, ἀνήκει καὶ τὸ β' μισὸ τῆς φάσης Ραχμάνι II).

Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, στυλιστικὲς συσχετίσεις μὲ τὴν πρώτη, ἔστω, ὑποφάση τοῦ πολιτισμοῦ (:) αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνουν, μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς κεντρικῆς-ἀνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης-Βουλγαρίας· ὁ Séfériadès (SÉFÉRIADÈS 1983) π.χ. πολὺ σωστά, στὴ σχηματικὴ χρονολογικὴ του ταμπέλα, μὲ τὴ λήξη τῆς φάσης Διμήνι, δὲν σημειώνει καμιά ἄλλη ἀντιστοιχία στὴ στήλη τοῦ Ντικιλί Τὰς, ὅπως καὶ ὁ Renfrew μὲ τὴ λήξη τῶν Σιταγρῶν III.

Ἐπειδὴ λοιπὸν: 1. Δὲν ὑπάρχουν ἀντιστοιχίες μὲ τὴ φάση Ραχμάνι στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονία. 2. Στὰ Σέρβια ὑπάρχει στρωματογραφικὸ κενό. 3. Στὴν τομὴ II τῶν Βασιλικῶν δὲν ἀντιπροσωπεύεται τὸ πέρασμα στὴν ΠΕΧ. 4. Στὴ Διμήτρα δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἐπιχώσεων (-2,73 μ.) καὶ 5. Δὲν ἔχουν δημοσιευθεῖ τὸ Ντικιλί Τὰς καὶ οἱ Σιταγροί, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων γιὰ τὰ ἐξῆς θέματα: 1. Γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ NN στὴν ΠΕΧ. 2. Γιὰ τὸ ἂν οἱ φάσεις τῆς Ὀτζάκι Α-С καὶ Διμήνι θὰ μπορούσαν, ὡς σύνολο, νὰ θεωρηθοῦν παράλληλες μὲ τὴ φάση Σιταγροί III ἢ Ντικιλί Τὰς I, IIA καὶ IIB ἢ Παραδημὴ IIb-V.

Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ θεωρηθοῦν σίγουρες οἱ ἐξῆς διαπιστώσεις: Στὰ Βασιλικά IV, ὅπου ὑπάρχει ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ, ἔστω ἐλάχιστη, δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως κανένα στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ΠΕΧ, ἔτσι ὅπως εἶναι γνωστὴ π.χ., τόσο ἀπὸ τοὺς Σιταγροί, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Πεντάπολη I. Ἐπομένως, ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ τῶν Βασιλικῶν δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονη μὲ ὁποιαδήποτε φάση ΠΕΧ (κάτι ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Weisshaar γιὰ τὴ φάση Ραχμάνι I τῶν Πευκακίων), ἀλλὰ φάση πού, τὸ λιγότερο, θὰ μπορούσε νὰ συγχρονισθεῖ μὲ τὴ φάση Διμήνι ἢ καὶ μὲ ἓνα τμῆμα τῆς φάσης Ὀτζάκι. Ἡ δυσκολία μεγαλώνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παντελὴ ἔλλειψη ραδιοχρονολογήσεων, ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀνυπαρξίας στοιχείων, π.χ. κλασικοῦ Διμηνίου στὸν οἰκισμὸ τῶν Βασιλικῶν, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ξαφνικῆς καὶ καθυστερημένης, ἴσως, ἐμφάνισης τῆς μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικῆς στὸν οἰκισμὸ αὐτό, ἢ ὁποία ὡστόσο, ἂν δεῖ κανεὶς τὸν Πίνακα Γ, αὐξάνει συνέχεια, πρᾶγμα πού, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἄλλες ἐνδείξεις, δηλαδὴ τις πλημμύρες κλπ., σημαίνει ὅτι στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἔχει παρασυρθεῖ ἀρκετὴ NN ἐπίχωση καὶ φυσικὰ ὅλη ἡ ΠΕΧ, ἢ ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας στὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ εἶναι διαπιστωμένη.

Ἡ ἐμφάνιση (ἐξάπλωση;) τῆς κατηγορίας δυτικά, σὲ γενικὲς γραμμὲς, ἀπὸ τὸν Στρυμόνα θὰ πρέπει νὰ συγχρονισθεῖ μὲ ἓνα τμῆμα τοῦ τέλους τῶν Σιταγρῶν III καὶ μὲ τὴ φάση Διμήνι ἢ καὶ Ὀτζάκι C τῆς Θεσσαλίας. Στὴν κεραμικὴ τῶν Βασιλικῶν IV κυριάρχησαν καὶ ἐπιβίωσαν τὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχῶν τῆς NN καί, ἴσως ἐπειδὴ εἶναι τὰ πιὸ χαρακτηριστικά, τὰ στοιχεῖα Λάρισα (= Anza IV = Βασιλικά II), τῶν ὁποίων ἡ ἐξάπλωση, ὅπως ἀνακοινώνει ὁ Γαλ-

λής με βάση τα επιφανειακά εύρηματα, είναι μεγάλη και στη βόρεια-βορειοδυτική Θεσσαλία· μεγάλη είναι και ή κατά τη φάση Τσαγκλί έναρξη της κατοίκησης σε ένα μεγάλο αριθμό θέσεων στη βόρεια (μόνο;) Θεσσαλία.

Αντίθετα, κατά τη διάρκεια των φάσεων Ότζάκι-Διμήνι-Ραχμάνι, υπάρχει μία εξάπλωση θεσσαλικών στοιχείων στην Πιερία-δυτική Μακεδονία-Αλβανία.

Στην κεντρική Μακεδονία υπάρχει, εν μέρει, μια επιβίωση των παλιών στοιχείων και ένας έντονος απομονωτισμός, τόσο στα παράλια, όσο και στην ένδοχώρα.

Στην ανατολική Μακεδονία υπάρχει μια ολοκλήρωση της εξέλιξης, που ξεκίνησε από τις προηγούμενες NN φάσεις, ολοκλήρωση που έχει την εξής σημαντικότερη προϋπόθεση: Τόν μεγάλο αριθμό των οικισμών, ο οποίος μάλιστα παρουσιάζει μεγάλη σχετικά ομοιογένεια από πλευρᾶς επιφανειακῶν εύρημάτων.

Εξαιτίας της μη ανασκαφῆς της -2,73 μ. επίχωσης στη Δήμητρα, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναφέρουμε κάποια ἀντιστοιχία μὲ τὰ Βασιλικά IV. Πιθανότατα καὶ στὴ Δήμητρα, ὅπως ἄλλωστε καὶ στοὺς Σιταγροὺς III, δὲν συμβαίνει καμιά στρωματογραφικὴ ἢ ἄλλου εἴδους ἀλλαγὴ στὰ τέλη τῆς NN. Ἐξάλλου, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸ Ντικιλί Τάς: Ἀνάμεσα στὶς φάσεις ΠΑ καὶ ΠΒ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ στὴν κεραμικὴ.

Στὸ λεγόμενο πρόβλημα, ἢ καλύτερα θέμα τῆς τελικῆς νεολιθικῆς (final neolithic), θὰ τόνιζε κανεὶς ὅτι ὁ ὅρος αὐτός, ἂν πραγματικὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ κάποια συγκεκριμένη πολιτιστικὴ διαφοροποίηση ἢ τέλος πάντων σὲ μιὰ νεότερη πολιτιστικὴ βαθμίδα, θὰ πρέπει, ὅπως καὶ ὁ ὅρος ὑπονεολιθικὴ, νὰ καταργηθεῖ τουλάχιστον γιὰ τὴν περιοχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, καὶ οἱ φάσεις πού ἔχουν ἀποδοθεῖ σ' αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὶς ἀρχὲς τῆς ΠΕΧ.

Τὸ πρόβλημα πάντως τῆς ΠΕΧ, γιὰ τὴν περιοχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν στοιχείων Baden στοὺς Σιταγροὺς, στὴν Πεντάπολη I καὶ στὸ Ντικιλί Τάς ΠΙΑ (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 126 κέ.: ΡΑΝΥΣΟΝΑ 1981, 261 κέ.). Ἀλλὰ ἡ χρονολόγηση τους (πάντα μὲ τὰ κριτήρια τῆς σχετικῆς χρονολόγησης), δὲν γίνεται ἀπὸ πολλοὺς ἀποδεκτῆ, ἐφόσον δέχονται ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βαλκανικῆς ΠΕΧ ἐμφανίζεται μὲ καθυστέρηση σχεδὸν μιᾶς χιλιετίας καὶ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος, π.χ. τῶν Σιταγρῶν III, ἀνήκει στὴν ΠΕΧ (Οὐγγροὶ συνάδελφοι, ἀνασκαφεῖς τοῦ Καστανᾶ, ἐνὸς οἰκισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὶς ὄχθες τοῦ Ἀξιοῦ, κλπ.). Καὶ δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ χρονολόγηση αὐτῆ, ἐπειδὴ δημιουργεῖ ἀναστάτωση σὲ χρονολογικὲς κατασκευὲς πού ἴσχυσαν γιὰ δεκαετίες καὶ μὲ τὶς ὁποῖες καταρτίσθηκαν οἱ γενικὲς γραμμὲς χρονολογικῶν συστημάτων, ὅπως αὐτὸ τῆς Οὐγγαρίας.

Ἡ διάσταση εἶναι τόσο μεγάλη, π.χ. γιὰ τὴν οὐγγρικὴ ἔρευνα, σὲ σημεῖο πού ὁ Makkay (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 127) δέχεται κενὸ (hiatus) 1600-900 ἐτῶν μεταξὺ τῶν Σιταγρῶν III = Lengyel καὶ Σιταγρῶν IV, ἓνα κενὸ πού στὴν Οὐγγαρία καλύπτουν τέσσερις πολιτιστικὲς φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι σαφῶς χρειάζεται μιὰ ἀναθεώρηση τοῦ ὅλου συστήματος, τώρα μάλιστα πού ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ στιλπνὴ μαύρη-φαιὰ κεραμικὴ μὲ τὴν αὐλακωτὴ διακόσμηση, π.χ. τῶν Σιταγρῶν IV (= Πεντάπολη I, καὶ ἐξῆς), δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε ἐκτιμηθεῖ, καμιά σχέση μὲ τὸν λεγόμενο «πολιτισμὸ» Λάρισα, ὁ μὴ ὑπολογισμὸς τοῦ ὁποῖου δίνει ἓνα χρονικὸ ἄνοιγμα, μὲ βάση τὰ κριτήρια τῆς σχετικῆς χρονολόγησης, 200-300 ἐτῶν, καὶ ὑπάρχει μεγαλύτερη ἄνεση στὸ νὰ κινηθεῖ κανεὶς σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο πού θεωροῦνταν ὅτι ἀνήκει στὰ τέλη τῆς NN (πρόσφατα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, σὲ σχέση μὲ τὸ Ντικιλί Τάς, βλ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΕΣ 1983, 675 κέ.). Θὰ ἦταν ἐπιβεβλημένο στὶς μέρες μας ἓνα συνέδριο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τῆς Bratislava τὸ 1973 (Symposium über die Entstehung und Chrono-

logie der Badener Kultur, Bratislava 1973), εξαιτίας της μεγάλης αύξησης των ανασκαφών και μάλιστα σε θέσεις που αντιπροσωπεύεται ή ΝΝ και ή ΠΕΧ. Γιατί είναι πράγματι μεγάλη επιστημονική απώλεια να υπάρχει τόσο μεγάλη διάσταση στα χρονολογικά θέματα, ενώ από την άλλη μεριά ή περισυλλογή τεράστιου αριθμού από πληροφορίες, που αφορούν και την αρχαιολογία του περιβάλλοντος (π.χ. Εζεγο, Καστανάς, Σιταγροί, κλπ.), να μην μπορεί να αναχθεί σε κοινά αποδεκτούς χρονικούς όριζοντες.

2. 'Η απόλυτη χρονολόγηση

Παρατίθενται από τον Coleman (COLEMAN 1983) τα μεγαλύτερα προς τα άνω και προς τα κάτω χρονικά ανοίγματα των ΜΝ και ΝΝ φάσεων, δηλαδή οι συνισταμένες των χρονολογιών που έχουν προκύψει από τις ραδιοχρονολογήσεις των τελευταίων δεκαετιών.

Με βάση τα δεδομένα από το Σέσκλο, την 'Αχίλλειο και την 'Αργισσα, ή ΑΝ της Θεσσαλίας χρονολογείται από το 6200-5600 π.Χ. και ή ΜΝ από το 5660-5250 π.Χ. Δύο ραδιοχρονολογήσεις (οι μοναδικές) για την ΙΙ ή ΙV φάση του Διμηνίου στο Σέσκλο και την 'Αργισσα δίνουν το άνοιγμα των ετών 4880-4120 π.Χ., που επιτρέπει την άποψη ότι ή φάση Διμήνι ΙV υπάγεται και αυτή στην 5η χιλιετία. 'Από τη φάση Ραχμάνι δεν υπάρχει ραδιοχρονολόγηση.

Για μερικές από τις παλιότερες φάσεις του Ντικιλί Τας και των Σιταγρών, ο Coleman εκφράζει τη σωστή άποψη ότι είναι φανερά ύψηλες, πράγμα που δεν ισχύει βέβαια για το σύνολο των ραδιοχρονολογήσεων από τους οικισμούς αυτούς.

Οι Σιταγροί Ι αρχίζουν από το 5200 π.Χ., οι Σιταγροί ΙΙ από το 4900 π.Χ., και οι Σιταγροί ΙΙΙ το 4500 π.Χ. (για τους Σιταγρούς ΙV, βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 128).

'Αναφέρεται, τέλος, ή πρόσφατη και πληρέστερα ενημερωμένη σύνθεση που παραθέτει για το θέμα ο Treuil (TREUIL 1983, 115 κέ.).

'Αφού λοιπόν δόθηκε μιὰ γενική εικόνα για τα χρονικά όρια, στα όποια κινούνται οι φάσεις που εξετάζουμε, θα θέλαμε πρώτα να εκθέσουμε τα των απόλυτων ραδιοχρονολογήσεων των ανασκαφών που διενεργήθηκαν. Δυστυχώς, και για λόγους όπως είναι εύνοητο ανεξάρτητους από τη θέληση του συγγραφέα, σε αντίθεση με την πλήρη σειρά ραδιοχρονολογήσεων από την Πεντάπολη (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981, 123, καθηγητής Η. Quitta, 'Εργαστήριο ανατολικού Βερολίνου), από τη Δήμητρα και τα Βασιλικά, δεν έγινε δυνατό να έχει και ο συγγραφέας και άλλες ραδιοχρονολογήσεις γιατί το εργαστήριο του ανατολικού Βερολίνου, εξαιτίας διάφορων δυσκολιών, σταμάτησε να δέχεται δείγματα, ενώ τα εργαστήρια της Ευρώπης και της 'Αμερικής αναλαμβάνουν ραδιοχρονολογήσεις, αλλά απαιτούν ύψηλες αμοιβές για κάθε δείγμα, οι οποίες δεν υπάρχει τρόπος να καταβληθούν.

'Από την ανασκαφή λοιπόν της Δήμητρας (*Dimitra*, Appendix Prof. Η. Quitta), υπάρχουν δύο ραδιοχρονολογήσεις, αλλά δεν αφορούν τις περιόδους που μᾶς ενδιαφέρουν.

'Υπάρχουν, επίσης, δύο έντελως αναξιόπιστες χρονολογίες (προέρχονται από δύο δείγματα οστράκων από το άνω μέρος της επίχωσης) με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας (*Dimitra*, Appendix 2 by Lyritzis· στον ίδιο έχει δοθεί πλήρης σειρά δειγμάτων από τις φάσεις Δήμητρα ΙΙ και ΙΙΙ, αλλά στην 'Ελλάδα οι εργαστηριακές δυνατότητες και άλλες ένδογενείς δυσκολίες δεν επιτρέπουν τη γρήγορη προώθηση ανάλογων εργασιών).

Παρατίθεται, τέλος, το σημείωμα για τις ραδιοχρονολογήσεις με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας από το 'Εργαστήριο Πυρηνικής Φυσικής της Φυσικομαθηματικής Σχολής του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ἡλικίες κεραμικῶν Βασιλικῶν

Κατόπιν αἰτήσεως τῆς ΙΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων (Θεσσαλονίκη), ἡ συνεργάτιδα τοῦ Ἐργαστηρίου Ἀτομικῆς καὶ Πυρηνικῆς Φυσικῆς Ἄννα Σιώνα καὶ ὁ Δ. Γραμμένος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἐπισκέφθηκαν τὸ ἀρχαιολογικὸ σκάμμα τῶν Βασιλικῶν τὴν 21-10-81 καὶ συνέλεξαν κεραμικά, μὲ σκοπὸ τὴ χρονολόγησή τους μὲ τὴ μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ δείγματα ὑπῆρξαν ἐλλιπεῖς (π.χ. δὲν πάρθηκαν φωτογραφίες, δὲν ἔγιναν λήψεις χώματος τοῦ περιβάλλοντος τῶν κεραμικῶν, κλπ.).

Τὰ κεραμικά μετρήθηκαν στὸ Ἐργαστήριό ἀπὸ τοὺς Κίττη, Τσακίρη, Σιώνα καὶ Hasan. Ἡ ἐκτίμηση τῶν ἡλικιῶν τους δίνεται στὸν συνημμένο πίνακα. Λεπτομερῆς ἔκθεση θὰ ἀκολουθήσει.

	Κεραμικὸ	Βάθος	Ἡλικία (χρόνια)	Μέση ἡλικία (χρόνια) καὶ σφάλμα
1	Bλ ₁ Bλ ₂	2,70 μ. 2,70 μ.	6150 7550	6800±800
2	Bλ ₃	2 μ.	6550	6550±700
3	Bλ ₅ Bλ ₆	1,60 μ. 1,60 μ.	4850 3600	4200±500
4	Bλ ₄	1 μ.	3400	3400±400
5	Bλ _{9A}	;	5800	5800±700

Σημ.: Στὰ κεραμικά ἀριθ. 3 οἱ ἡλικίες ὑπολογίζονται κατὰ προσέγγιση, λόγω ἐλλείψεως πολλῶν στοιχείων γιὰ τὸν προσδιορισμὸ μεγεθῶν, ἀπαραίτητων γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τους.

1. Δὲν πρόκειται γιὰ σκάμμα ἀρχαιολογικὸ, δηλαδὴ ἀνασκαφικὴ τομῆ, ἀλλὰ γιὰ τὴν παρειά, δηλαδὴ τὸ «κόψιμο» ποὺ δημιούργησε πρὸς τὰ βόρεια ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ τὸ ρέμα Ντροπαλιᾶς. Τὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν τομῆ I, θεωρήθηκαν ἀκατάλληλα γιὰτὶ δὲν συνοδεύονταν μὲ δείγμα ἐδάφους τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντός τους, γι' αὐτὸ καὶ προσωρινὰ καὶ ἐν ὄψει τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τομῆς II πάρθηκαν δείγματα ὀστράκων, μαζὶ μὲ δείγματα χώματος τοῦ περιβάλλοντός τους, ἀπὸ τὸ «κόψιμο» τοῦ ρέματος· φαίνεται ὅτι ἀπὸ παραδρομὴ ἀναφέρεται τὸ ἀντίθετο στὸ σημεῖωμα ποὺ παρατέθηκε. Δυστυχῶς, δείγματα ἀπὸ τὴν τομῆ II δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀναλυθοῦν, ἐξαιτίας δυσκολιῶν τοῦ ἔργαστηρίου.

2. Οἱ χρονολογίες αὐτές, ἄσχετα ἂν εἶναι ἢ ἂν θὰ κριθοῦν ἀξιόπιστες ἢ ὄχι, δὲν προέρχονται τουλάχιστον ἀπὸ δείγματα ποὺ πάρθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς παρειάς, ἀλλὰ ἀπὸ βάθος 0,10-0,20 μ. καί, μολονότι πάρθηκαν ἀπὸ σημεῖο ποὺ ἀπέχει 400 μ. (Εἰκ. I) ἀπὸ τὴν τομῆ II, μὲ βάση τὴν κεραμικὴ, κρίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ὁμοιογενὴ μὲ τὴν τομῆ II στρώματα.

Μετὰ τὸ βάθος τῶν 2,70 μ. δὲν ὑπάρχει φανερὴ ἐπίχωση. Χωρὶς ἀνασκαφὴ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἰπωθεῖ μὲ βεβαιότητα ἂν ἔνα συμπαγὲς στρώμα, ἴσως μάργας, στὸ βάθος αὐτὸ τοῦ «κοψίματος», εἶναι τὸ παρθένο ἔδαφος· ἡ ἄποψη τοῦ συγγραφέα εἶναι, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν τομῆ II, ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι.

3. Στις χρονολογίες που δίνονται, περιλαμβάνονται και τὰ μετὰ Χριστὸν χρόνια. Μιὰ χρονολογία, λοιπόν, γύρω στὸ 4816 π.Χ. θὰ ἦταν μέσα στὰ ὄρια τῶν χρονολογήσεων μὲ C14: βάθος 2,70 μ. = μέσα NN Θεσσαλίας. Ἐάν ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε οἱ ὑπόλοιπες δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μετὰ τὴν πραγματικότητα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ 2.

Τὶς ἀπόλυτες χρονολογίες ἀπὸ τὴ Δήμητρα καὶ τὰ Βασιλικά τὶς ἀναφέραμε μόνο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος, δεδομένου ὅτι δὲν ἀποτελοῦν συμβολὴ στὸ πρόβλημα.

Ὁ Coleman συγκεντρώνει σχεδὸν ὅλες τὶς δημοσιευμένες ραδιοχρονολογήσεις τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου-Θεσσαλίας-Μακεδονίας. Συγκεντρωμένες ραδιοχρονολογήσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὴν AN τῆς Ἑλλάδας-Ἀνατολίας, ἔχει συγκεντρώσει ἡ Wijnen στὴ διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς (WIJNEN 1982) καὶ ὅλες τὶς μέχρι σήμερα γνωστὲς θεσσαλικὲς ὁ Elia (ELIA 1982).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς παρατεθεῖ μιὰ σύντομη, ὅσο γίνεται, ἀναδρομὴ στὸ θέμα τῶν ἀπόλυτων χρονολογήσεων τοῦ βαλκανικοῦ χώρου. Γιὰ τὸν ἄλλο λοιπὸν αὐτὸ δέσποζαν καί, ἐν πολλοῖς, δεσπόζον οἱ χρονολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Milošević, ὅπως εἶναι γνωστὸ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση βασιζόνται στὶς θέσεις τοῦ Childe· ἐπανερχόνται, μάλιστα, κατὰ καιροὺς καὶ μετὰ διαφορὰ παραλλαγὰς οἱ ἀπόψεις γιὰ τὰ μεταναστευτικὰ κύματα, ποὺ ἐμφανίσθηκαν ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ καὶ ἐξῆς ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τὸν ἄλλο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, οἱ ἐντελῶς ἀντίθετες καὶ ἀνανεωτικὲς θέσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: 1. Μὲ δύο κυρίως ἄρθρα του, ὁ Renfrew ἔθεσε τὴν ἄποψη τῆς αὐτόνομης καὶ παράλληλης ἐξέλιξης τῆς Βαλκανικῆς, σὲ σχέση μετὰ τὴν Ἀνατολία, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ στὸν πολυσυζητημένο τομέα τῆς μεταλλουργίας καὶ ἐπαναποθετήσε τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τῆς Vinča. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ, τὴ δεκαετία κυρίως τοῦ '60, εἶχε ἀναζωπυρωθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῶν πινακίδων τῆς Tărtăria. Τόνισε, λοιπόν, ὁ Renfrew ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς Vinča δὲν ταυτίζεται πιά μετὰ τὴν Τροία I, ἀλλὰ τοποθετεῖται 2000 χρόνια νωρίτερα (RENFREW 1969, 1970). Ἡ διατύπωση αὐτῆς τῆς θέσεως δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἢ, καλύτερα, πειστικὴ, ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν καὶ ἀκατανόητη, ἂν δὲν προηγούνταν οἱ ραδιοχρονολογήσεις καὶ οἱ συνθέσεις τῶν Neustupný καὶ τοῦ Quitta, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν καὶ στὴν ἀναθεώρηση τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς χαλκολιθικῆς στὴ Βαλκανικὴ, σὲ σχέση μετὰ τὸ Αἶγαίο.

Ἡ πρόσφατη ἀνασκαφὴ στὰ Βασιλικά, στὰ Σέρβια καὶ στὴν Anza δείχνει πόσο οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀποκτοῦν πραγματικὴ ὑπόσταση, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἢ κατὰ τὸ δυνατό σύνθεση τῶν δεδομένων τοῦ πολιτισμοῦ Vinča (CHAPMAN 1981), ποὺ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ κάθε συζήτηση σχετικὴ μετὰ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς Βαλκανικῆς-Ἀνατολίας, ἔδειξε τὰ πραγματικὰ χρονικὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ δυναμικὴ καὶ τὴν ἑκτασὴ του.

Ἄλλὰ ἄς ἐπανερχομε στὶς ραδιοχρονολογήσεις τῶν πρωτοπόρων στὴν ἔρευνα, τοῦ Neustupný καὶ τῶν Quitta-Kohl (NEUSTUPNÝ 1968· QUITTA 1969), καθὼς καὶ στὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν ἔρευνα τῶν τελευταίων χρόνων:

1. Ἡ διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Renfrew, ἀπόψεων ποὺ στὸ πλαίσιο ἐνὸς θεωρητικοῦ ἀντιντιφουζιονισμοῦ εἶχαν καὶ στὸ παρελθὸν διατυπωθεῖ, δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ.

2. Δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἢ πειστικὴ ἡ χρονολογικὴ ἐξίσωση τῆς AN τοῦ Karanovo τοῦ πολιτισμοῦ Kőrös τῆς Οὐγγαρίας, κλπ., μετὰ τὴν AN π.χ. τοῦ Σέσκλου ἢ τῆς Νέας Νικομήδειας.

3. Δὲν θὰ ἦταν πειστικὴ ἡ διατύπωση τῆς ἄποψης γιὰ τὴν τόσο πρῶιμη ἐναρξὴ τῆς χρήσεως τοῦ μετάλλου, καθὼς καὶ ἡ χρῆση, τουλάχιστον ἀπὸ βουλγαρικῆς πλευρᾶς, τοῦ ὄρου ἐνεολιθικῆς περιόδου (συνθετικὰ TODOROVA 1978 καὶ TODOROVA 1981) ἤδη ἀπὸ τὴ φάση Karanovo V.

Ἦδη ἀπὸ τὶς προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Βαλκανικὴ, ἰδιαιτέρως στὴ Βουλγαρία (π.χ. Cavdar, Kremenik), παραθέτονται ραδιοχρονολογήσεις, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται

σονται στὰ χρονικά ὄρια πού ἤδη ἔχουν διαμορφωθεῖ, δὲν δημιουργοῦν προβλήματα καὶ ἔχουν καθιερώσει ὡς αὐτονόητη πιά τὴν ἀξιοπιστία τῆς μεθόδου.

Ἡ σταδιακὴ ἀποδέσμευση τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας στὴ Βαλκανικὴ ἀπὸ τὶς τρωϊκὲς χρονολογήσεις, πού ἄμεσα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς χρονολογήσεις δυναστειῶν τῆς Ἀνατολίας-Αἰγύπτου, ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ ἀντικειμενικότερη ἀξιολόγηση τῶν πολιτιστικῶν ἐξελίξεων, ἔξω ἀπὸ τὸν παραδοσιακὰ θεωρούμενο περισσότερο προωθημένο πολιτιστικὰ χῶρο τῆς Ἀνατολίας. Ἡ ἀποδέσμευση αὐτὴ, καὶ ὡς ἀποδέσμευση θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται, μέχρις ὅτου ὑπάρξει συσχέτιση μὲ τὶς ἱστορικὲς χρονολογίες τῆς Ἀνατολίας, θὰ ἀρχίσει σιγὰ σιγὰ νὰ συνοδεύεται καὶ μὲ στρωματογραφικὴ κάλυψη, ὅπως αὐτὴ τῆς φάσης Τσαγκλί = Vinča A, ἔτσι ὥστε νὰ γίνεταί σαφὲς ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλος δρόμος γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον πού εἶχε ὀρίσει ὁ Milošević καὶ ὁ ὁποῖος καθόρισε τὴν προϊστορικὴ ἔρευνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν (MILOŠEVIĆ 1949, 1: «Der einzig mögliche Weg bei der Datierung europäischer Perioden führt über Kreta einerseits und Kleinasien andererseits auf den Balkan und dann besonders durch das Morava-Vardartal nach Mittel- und Nordeuropa. Nur so sind wir imstande, unsere europäischen Kulturen zeitlich näher zu bestimmen.»). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Korfmann (KORFMANN 1981, 257).

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, ἐπίσης, θὰ θέλαμε νὰ ἀναφέρουμε παρενθετικὰ ὅτι σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ σύγκριση τῆς μὲ λευκὸ ἐπὶ φαιοῦ-μαύρου (= weissbemale = κατηγορία 29 τῶν Βασιλικῶν) κεραμικῆς τῆς Θερμῆς, Τροίας I, Πολιόχνης καὶ Yortan, μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῶν Σερβίων. Ὁ Korfmann παραπέμπει στὴν ἀνασκαφὴ τῶν Σερβίων (RIDLEY 1979, 216 κέ., εἰκ. 53-57). Ἀλλὰ σύγκριση δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ οὔτε καὶ μὲ αὐτὴν τὴν κεραμικὴ πού θεωρήσαμε ὡς ἐπιβίωση στὸ Μάνδαλο, Šuplevec, κλπ. (KORFMANN 1981, 260), ἐκτὸς ἂν δεχόταν κανεὶς ἓνα χῶρο διάδοσης τῆς κεραμικῆς αὐτῆς (ἐπιβίωσης τῶν ἀρχῶν τῆς NN στὴ δυτικὴ Μακεδονία, νότια Γιουγκοσλαβία), πού θὰ κάλυπτε τὴ βορειοανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία, τὰ νησιὰ τοῦ βόρειου Αἰγαίου, ἴσως τὰ νότια παράλια τῆς Χαλκιδικῆς (:), τὴ Θεσσαλία, τὴ δυτικὴ Μακεδονία καὶ νότια Γιουγκοσλαβία-Ἀλβανία, καὶ δὲν θὰ περιελάμβανε τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονία.

Δ. ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (βλ. Παράρτημα Δ)

1. Ανατολική Μακεδονία

Πρόκειται για τὸν κατάλογο τῶν θέσεων, τοῦ ὁποῦ ἡ ὀριστικὴ μέχρι καὶ τὸ 1981, διαμόρφωση ἀκολούθησε τὴν ἐξῆς ἐξελικτικὴ πορεία:

- α. Ἀρχικὸς πυρήνας ἦταν ὁ ἀπλὸς κατάλογος τοῦ Θεοχάρη, στὸν ὁποῖο εἶχαν περιληφθεῖ καὶ οἱ οἰκισμοὶ τῆς Θράκης (THEOHARIS 1971).
- β. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔδινε τακτικὰ στὰ χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἢ Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ νέων οἰκισμῶν.
- γ. Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας.
- δ. Οἱ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες τοῦ συγγραφέα.
- ε. Οἱ ἔρευνες τοῦ Φωτιάδη στὴν περιοχὴ τῆς λεκάνης τῶν Σερρῶν.

Ὁλοκληρωμένος ὁ κατάλογος ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980 καὶ GRAMMENOS 1982)· σ' αὐτὸν περιλαμβάνεται ἐνταγμένη σὲ κατηγορίες ἢ ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ, καθὼς καὶ ἡ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸ ἀναφέρονται οἱ οἰκισμοὶ ποὺ ἔχουν νεολιθικὴ κατοίκηση, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τὸ ἂν ἀντιπροσωπεύονται καὶ ἄλλες ἐποχές.

Θεωρεῖται σκόπιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀναφερθοῦν τὰ ἐξῆς, σχετικὰ μὲ τοὺς νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας:

1. Θὰ πρέπει ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς νὰ γίνουν καὶ ἄλλες περισυλλογές, κυρίως μὲ σκοπὸ νὰ συγκεντρωθοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ΠΕΧ, τώρα μάλιστα ποὺ τὰ συγκρίσιμα ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἔχουν αὐξηθεῖ πάρα πολὺ.
2. Νὰ καλυφθοῦν τὰ μεγάλα κενὰ ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα.
3. Στὸν χάρτη τῶν οἰκισμῶν ποὺ ἀντιγράφει ὁ Σέφεριάδης (ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 1983, Fig. 1), ἔχουν τοποθετηθεῖ οἱ θέσεις Μουσθένη, Ἀσημότρυπα καὶ Νέα Καρβάλη, θέσεις οἱ ὁποῖες (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 204 κέ.) εἶναι ἀνύπαρκτες καὶ ἀπὸ λάθος τὶς εἶχε ἀναφέρει ὁ Θεοχάρης.

Ἐπίσης, ἡ θέση Paliokastro εἶναι Παλιοκόστρα, ἡ θέση Bouran Basi εἶναι Μπουνὰρ Μπασί, ἡ θέση Megalo Kambos εἶναι Μεγαλόκαμπος, ἡ θέση Guerani εἶναι Γκέρανι (τό).

Παρόλο ποὺ ὁ χάρτης φαίνεται ἀκριβής, οἱ τοποθετήσεις πολλῶν οἰκισμῶν δὲν ἔχουν σχέση μὲ αὐτὴ τὴν ἀκρίβεια. Πλήρης, βασισμένος σὲ αὐτοψίες, ἀρχεῖα, ἀποθηκευμένο ὕλικό, κλπ., εἶναι ὁ κατάλογος ποὺ περιλαμβάνεται στὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέρθηκαν.

2. Κεντρικὴ Μακεδονία (νομοὶ Χαλκιδικῆς, Θεσσαλονίκης, Κιλκίς καὶ Πιερίας)

Ὁ κατάλογος τῶν οἰκισμῶν τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας ποὺ ἐκπύνησε ὁ French (FRENCH 1967), κατάλογος πολῦτιμος γιὰ τὴν ἔρευνα, εἶναι ἀδημοσίευτος, ἀλλὰ ἀντίγραφο τοῦ ὑπάρχουν σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς βιβλιοθηκῆς Μουσείων καὶ Ἰνστιτούτων.

Ἐκ τῶν κατάλογο αὐτό, μὲ κριτήριον τὴν ἐπιφανειακὴν κεραμικὴν, χωρίσθησαν οἱ νεολιθικοὶ οἰκισμοί. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ παρατίθεται σχεδιασμένη στὴν ἐργασία αὐτή. Στὸν χάρτη τοῦ Πίνακα 53, γιὰ ἀποφυγὴ συγχύσεων, τοποθετεῖται ἡ ἴδια ἀρίθμηση τῶν οἰκισμῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ French καὶ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Heurtley, δηλαδὴ τὸ ἀρχικὸ γράμμα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καὶ ὁ αὐξων ἀριθμὸς, π.χ. G5 = Γαλλικὸς (ἐννοεῖται ἡ περιοχὴ τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ) καὶ 5 ὁ αὐξων ἀριθμὸς.

Ὁ κατάλογος τῶν νέων νεολιθικῶν οἰκισμῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, αὐτῶν δηλαδὴ ποὺ δὲν περιέχονται στὸν French, θὰ εἶναι συνέχεια τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προϊστορικῶν θέσεων ποὺ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο τοῦ French. Ἐκ τῶν κατάλογο αὐτό, ἀριθμητικὰ τουλάχιστον, δὲν λαμβάνονται ὑπόψη οἱ θέσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, τὶς ὁποῖες δὲν καταλογογράφησε, ἀλλὰ τὶς ἀναφέρει σὲ χωριστὸν κατάλογο (FRENCH 1967, 42 κέ.). Αὐτὲς οἱ θέσεις, μαζὶ μὲ τὶς νεότερες τῶν ἄλλων ἐποχῶν, ἐκτὸς δηλαδὴ ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουν νεολιθικὴ ἐπιχώσις, θὰ περιληφθοῦν μᾶλλον σὲ μελλοντικὸν κατάλογο.

Κάτι ἄλλο, ἐπίσης, πρὶν ἀπὸ τὴν παράθεση τοῦ καταλόγου:

1. Δὲν περιλαμβάνονται ἐδῶ οἱ ἐλάχιστες νεολιθικὲς θέσεις ποὺ ἀναφέρει ὁ French, ἀλλὰ περιέχονται στὰ ὄρια τῆς IZ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων (δυτικὴ Μακεδονία). Σχέδια, ὡστόσο, ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς ἔχουν περιληφθεῖ, ἐπειδὴ γίνεται ἀναφορὰ τους στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν κεραμικὴν.

2. Ἀναφέρονται πρῶτα οἱ θέσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἐπιφανειακὲς περισυλλογὲς τοῦ French ξεκαθάρισαν τὸ ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἔχει τυπικὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη νεολιθικὴ κεραμικὴ (ἀπὸ ὅλες τὶς θέσεις ὁ French δὲν συνέλεξε ὄστρακα), κατόπιν αὐτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχουμε στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Heurtley, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, καὶ κατόπιν οἱ θέσεις οἱ ὁποῖες γίνονται γνωστὲς γιὰ πρώτη φορά.

3. Σχετικὰ μὲ τὴν ΠΕΧ, μεταφέρεται ἐδῶ ὅ,τι ἀναφέρει ὁ French σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν ὄστράκων σὲ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ὑποδιαιρέσεις τῆς ἐποχῆς, τὶς ὁποῖες ἔχει κάνει ὁ ἴδιος καὶ χρησιμοποίησε κατόπιν στὴ διδακτορικὴ του διατριβή.

Ὁ κατάλογος (βλ. Παράρτημα Δ) ἔχει συνταχθεῖ σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ French, ποὺ δίνει βασικὰ δεδομένα, ἀπαραίτητα γιὰ μιὰ πρώτη ἐπεξεργασία μὲ τὶς μεθόδους καὶ τὶς προοπτικὲς τῆς λεγόμενης ἀρχαιολογίας τῶν οἰκισμῶν: τὸν συνοδεύουν δύο χάρτες (Εἰκ. 52, ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Εἰκ. 53, κεντρικὴ Μακεδονία).

Γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ ὑπάρχει ἤδη δημοσιευμένη, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο ποὺ ἀναφέραμε, περιγραφή, θὰ ἀναφερθεῖ μόνο ἡ κεραμικὴ ἢ πιθανὰ νεότερα στοιχεῖα, ἐνῶ γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ γίνονται γιὰ πρώτη φορά γνωστοὶ θὰ ὑπάρξει πλήρης περιγραφή.

Γιὰ νὰ γίνῃ πληρέστερα γνωστὴ ἡ νεολιθικὴ «γεωγραφία», θὰ χρειασθοῦν μακροχρόνιες ἐπιφανειακὲς ἐρευνες μὲ συστηματικὸν χαρακτῆρα, γιὰ νὰ ἐντοπισθοῦν νεολιθικὲς θέσεις, ἐπίπεδες σχετικὰ, ποὺ δὲν παρουσιάζουν δηλαδὴ ἔντονη ὑψομετρικὴ διαφορὰ, πράγμα ποὺ διευκολύνει τὸν ἐντοπισμὸν τους. Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ βαρῦτητα καὶ στὴν ἐρευνα ἡμιορεινῶν περιοχῶν, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκλεισθεῖ τουλάχιστον μὲ κάποια βεβαιότητα ἡ ὑπαρξὴ νεολιθικῶν οἰκισμῶν, ἐγκαταστάσεων ἢ σπηλαίων στὶς μὴ πεδινὲς περιοχὲς καὶ κυρίως στὶς περιοχὲς μὲ ὑψομετρικὴν διαφορὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσης πάνω ἀπὸ 300 μ.

Οἱ χρονολογήσεις τῆς κεραμικῆς, τόσο τῆς ἀνατολικῆς, ὅσο καὶ τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας, σὲ ὅλες τὶς δημοσιεύσεις τοῦ καταλόγου ποὺ ἔχουν προηγηθεῖ, ἔχουν γίνῃ μὲ βάση τὶς ἀρχικὲς χρονολογικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Σιταγρῶν: στὸν κατάλογο αὐτὸ θὰ ἀναπροσαρμοσθοῦν, μὲ βάση τὰ χρονολογικὰ κριτήρια ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὰ ὅσα ἐκθέσαμε στὰ Κεφάλαια Β καὶ Γ.

Μιὰ συνθετικὴ ἐκτίμησις τῶν δεδομένων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτό, μὲ

μεθοδολογική βάση όλες τις δυνατότητες που διαμορφώθηκαν από την αρχαιολογία των οικισμών (Settlement Archaeology, βλ. βασική βιβλιογραφία ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α), αποτελεί αντικείμενο χωριστής μονογραφίας ή μονογραφιών, αν θα γινόταν με όλες τις προδιαγραφές της επιφανειακής έρευνας (survey), όπως π.χ. αυτή του Φωτιάδη για την πεδιάδα των Σερρών (FOTIADIS 1984). Μια πρώτη εκτίμηση των δεδομένων είχε επιχειρήσει ο συγγραφέας πριν λίγα χρόνια (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α). Η εκτίμηση εκείνη είχε ένα έντελως γενικό χαρακτήρα, δηλαδή λάμβανε υπόψη της το σύνολο των οικισμών, αναλογικά με την έκταση της ανατολικής Μακεδονίας, για θέματα όπως αύξομείωση κατά εποχή του αριθμού των οικισμών, πυκνότητα των οικισμών κατά εποχή, κλπ.

Μια ουσιαστικότερη, με άφορη τον κατάλογο αυτό, δεύτερη προσέγγιση του θέματος, θα απαιτούσε έναν κατά ομάδες, τουλάχιστον, χωρισμό των οικισμών.

Ένας τέτοιος χωρισμός θα μπορούσε να γίνει με διάφορα κριτήρια: περιβαλλοντολογικά, γεωγραφικά, χρονικά, μεγέθους και άλλα ίσως. Έδώ προτιμάται ένας χωρισμός των οικισμών κατά ομάδες, με βάση τα δεδομένα της κεραμικής (επιφανειακής και ανασκαφικής), έτσι ώστε να αρχίσουν κάπως να αποσαφηνίζονται τα όρια των πολιτιστικών κύκλων. Στα όρια των κύκλων αυτών, κατά κανόνα, εμφανίζεται μια έντονη ποικιλία κεραμικών κατηγοριών.

Στόν όρο πολιτιστικός κύκλος δεν δίνεται, στο στάδιο αυτό της έρευνας, φυλετική, ανθρωπολογική, κοινωνική ή, τέλος, εθνογενετική διάσταση. Η τελευταία αποτελεί αντικείμενο της συστηματικής έρευνας των διάφορων αρχαιολογικών σχολών των βαλκανικών χωρών.

Ο όρος πολιτιστικός κύκλος έχει συζητηθεί πολύ τα τελευταία χρόνια σε επίπεδο θεωρητικό, αλλά και εφαρμοσμένο. Είναι επόμενο, μάλιστα, στη διαπραγμάτευση της έννοιας αυτής να περιλαμβάνονται και μερικότερες έννοιες, εκτός δηλαδή από την αμφισβητούμενη στην προϊστορία έννοια έθνος, έννοιες που επικράτησαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες, π.χ. περιβάλλον, παλαιοοικονομία, κλπ.

Ο συγγραφέας εξακολουθεί να έχει την άποψη ότι ο ακριβής καθορισμός ενός τέτοιου κύκλου θα είναι στην ουσία ο χάρτης του, στον οποίο θα παρατίθενται τα διάφορα πολιτιστικά δεδομένα, σε συνδυασμό με έναν παλαιοοικονομικό χάρτη, στον οποίο θα παρατίθενται οι δυνατό να εντοπισθούν πλουτοπαραγωγικές πηγές (resources), ύστερα από διεξοδική συγκέντρωσή τους (βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α, 244 κέ.). Η συνεκτίμηση των δεδομένων αυτών των δύο ειδών θα συμβάλει στο πρόβλημα της διάδοσης των πολιτιστικών στοιχείων, πρόβλημα βέβαια το οποίο, από κάθε άποψη, έχει προωθηθεί κατά τα τελευταία χρόνια.

Η προώθηση της έρευνας στον τομέα αυτό θα επιτρέψει στο μέλλον να μιλά κανείς όχι άοριστα για πολιτιστικούς κύκλους, αλλά για κοινότητες οικισμών.

Αλλά ως επιστρέψουμε στον χωρισμό των οικισμών κατά ομάδες, με βάση τα δεδομένα της επιφανειακής κεραμικής. Με βάση λοιπόν τα δεδομένα αυτά, θα μπορούσε να συνταχθεί ένας πίνακας, στον οποίο θα δινόταν ο αριθμός του οικισμού οριζόντια, και κάθετα οι κεραμικές κατηγορίες κατά φάση, που αντιπροσωπεύονται σ' αυτόν. Αυτό θα αποσκοπούσε βέβαια στην άμεση πληροφόρηση, στον άνετο καταρτισμό χαρτών διάδοσης των διάφορων κεραμικών κατηγοριών, αλλά δεν θα ήταν πλήρης ο πίνακας ή τουλάχιστον δεν θα είχε προδιαγραφές για κάποιο βαθμό πληρότητας, για τους εξής λόγους: 1. Η κεραμική έρευνα είναι έλλιπης και πάντως όχι έντατική (intensive), με κάποιες δηλαδή συγκεκριμένες προδιαγραφές. 2. Οι ανασκαφές, ελάχιστες έστω, δεν είναι δημοσιευμένες και δεν γνωρίζουμε με πληρότητα τις κατηγορίες, όπως τις γνωρίζουμε στη Δήμητρα και στα Βασιλικά. 3. Κάθε κατηγορία παραλλάσσει από περιοχή σε περιοχή και θα ήταν απαραίτητη ή χωριστή δια-

πραγμάτευσή τους, σε σχέση με την εξάπλωσή τους στον χώρο, και μάλιστα, σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τῆς προηγούμενης παραγράφου, συνοδευόμενη με πετρολογικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς.

Ὡστόσο, ἂν κάποιος ἤθελε νὰ κάνει χάρτη τῆς διάδοσης μιᾶς συγκεκριμένης κεραμικῆς κατηγορίας, τὰ δεδομένα δίνονται στὴν ἐργασία αὐτὴ με ὄλη τὴ μέχρι σήμερα δυνατὴ πληρότητα.

Οἱ ομάδες λοιπὸν τῶν οἰκισμῶν εἶναι, σύμφωνα με ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει, οἱ ἐξῆς (γιὰ ὄσους, γιὰ διάφορους λόγους, ὑπάρχει ἀμφιβολία θὰ ἀναφέρονται με ἐρωτηματικό):

3. Οἰκισμοὶ στοὺς ὁποίους ἀντιπροσωπεύονται οἱ προδιμηνιακὲς φάσεις

Ὅμαδα Α1. 2 Ἁγιο Πνεῦμα / 6 Μαρίνα Μικροῦ Σουλίου / 8 Δοξάτ-Τεπέ Δοξάτου / 13 Γιαλίμα Ποδοχωρίου / 15 Καλλίφυτος / 19 Κεφαλάρι (;) / 20 Νέα Μπάφρα / 23 Ἀκροπόταμος (ἀνατολικῆς Μακεδονίας) / 24 Ντικιλί Τὰς / 25 Σιταγροὶ / 26 Μικρὴ Τούμπα Πετρούσσας / 27 Πολύστυλο (;) / 28 Λόφος 133 Ἀμφίπολης (;) / 30 Καστρί Θεολόγου Θάσου / 31 Δήμητρα / 33 Μυλοπόταμος / 34 Γαληνὸς / 42 Μεγαλόκαμπος / 47 Ζωοδόχος Πηγὴ Μυλοποτάμου / 48 Δράμα / 50 Φακίστρα Χρυσοῦ / 54 Σ. Σ. Χρυσοῦ / 56 Τούμπα / 59 Θολὸς / 60 Ἀϊρί Μπαϊρί / 68 Παλιοκόστρα Ἀγγίστρας / 38 Ἀρέθουσα.

Οἱ οἰκισμοὶ αὐτοί, ποὺ βρίσκονται βασικὰ στὶς πεδιάδες Σερρῶν, Δράμας καὶ στὴν πεδινὴ-ἡμιπεδινὴ ζώνη μεταξύ Συμβόλου καὶ Παγγαίου, παρουσιάζουν τὰ ἐξῆς κοινὰ στοιχεῖα:

1. Βρίσκονται ὅλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρέθουσα, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Στρυμόνα. 2. Καλύπτουν ἄρκετὸ φάσμα τῆς νεολιθικῆς, κυριότατα τῶν προδιμηνιακῶν-διμηνιακῶν φάσεων καί, στὴν πλειονότητά τους, συνεχίζουν νὰ κατοικοῦνται καὶ στὴν ΠΕΧ. 3. Στὴ μέγιστή τους πλειονότητα παρουσιάζουν τὸ ἴδιο σχῆμα ἐπιχώσεων: Τούμπα στὸ μέσον μιᾶς ἀπλωμένης ἐπίπεδης ἐπιχώσης, δηλαδὴ τὸν γνωστὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς τύπο ἐπιχώσεων «τούμπα ἐπὶ τραπέζης». 4. Παρουσιάζουν, με διαφοροποιήσεις ἢ ὄχι (τὸ θέμα θὰ μπορούσε νὰ μελετηθεῖ ἀναλυτικά), σὲ γενικὲς γραμμὲς, τὶς ἴδιες κεραμικὲς κατηγορίες κατὰ φάση.

Μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῶν στοιχείων ποὺ ὑπάρχουν, ἀλλὰ καὶ τὸ κυριότερο ἢ συνεχιστῶν ἀνασκαφῶν, θὰ ἔδειχνε τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς δύο πεδιάδες καὶ τὴν ὑπαρξὴ δύο ἢ καὶ περισσότερων πολιτιστικῶν κύκλων.

Ἀνάλογη ὁμάδα (= ὁμάδα Β1), με τὸ ἴδιο περίπου χρονικὸ φάσμα, ἀποτελοῦν στὴν κεντρικὴ Μακεδονία οἱ ἐξῆς οἰκισμοί:

Ὅμαδα Β1. S1 Καλαμαριά (;) / C1 Ἁγίος Μάμας / C10 Μεσημεριανὴ Τούμπα / V9 Βασιλικὰ C / L5 Περιβολάκι (;) / L1 Λητὴ (;) / C12 Καλλικράτεια (;) / A3 Λιμνότοπος / 34 Καστράκι / 36 Σταυρούπολη / 37 Ἐπανομή.

Θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ ἂν οἱ οἰκισμοὶ αὐτοί, με βάση τὴ θεωρία τοῦ κεντρικοῦ οἰκισμοῦ (central place theory), ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο, με κεντρικὸ οἰκισμὸ ἴσως τὰ Βασιλικὰ C, ἓναν οἰκισμὸ δηλαδὴ με ὑπερπολλαπλάσια ἔκταση, σὲ σχέση με τοὺς ἄλλους, καὶ με σίγουρες τοπικὲς πηγὲς πηλοῦ καὶ πυριτολίθου. Παρουσιάζουν, ἐπίσης, οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ μεγάλες ὁμοιότητες στὶς κεραμικὲς κατηγορίες καὶ ἔχουν τὴν ἴδια πηγὴ πυριτολίθου με τῶν Βασιλικῶν C. Ἡ ὁμοιογένεια τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι διατηρεῖται καὶ στὶς διμηνιακὲς φάσεις.

4. Οίκισμοι στους οποίους αντιπροσωπεύονται οι διμηνιακές φάσεις

Στην κεραμική των οικισμών της επόμενης ομάδας (ομάδα B2), ενώ υπάρχουν θεσσαλικά στοιχεία τα όποια, κρίνοντας από τα Βασιλικά, εμφανίζονται από κοινού με τα θεσσαλικά, αντίθετα δεν έχουν την τυπική κεραμική του λεγόμενου κλασικού Διμηνίου (καφέ επί κίτρινου ή κρέμ), που υπάρχει ωστόσο άμεσως δυτικά από τον Άξιό ποταμό και, όπως είδαμε, η διάδοσή της είναι τεράστια μέχρι την Άλβανία, όχι όμως και στις περιοχές της Πελαγονίας της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και σε όλη σχεδόν την κεντρική Μακεδονία. Οίκισμοι, στους οποίους παρουσιάζεται ή εξάπλωση της διμηνιακής αυτής κατηγορίας, είναι οι εξής:

Όμάδα B2. A15 Κουφάλια Α / A16 Βαλτοχώρι / 39 Σεβαστή / 40 Παλιάμπελα.

Μεγάλο ανασκαφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο οικισμός Παλιάμπελα για την έκτασή του, τη μεγάλη διάρκεια ζωής και τη θέση του.

Οι υπόλοιπες θέσεις στην κεντρική Μακεδονία είναι οι εξής:

Όμάδα B3. SI2 Βέτρινο / L4 Δρυμός / A4 Εύρωπος / K1 Νέα Φώκαια / V11 Νέα Παιδεστός / C2 Όλυθος / C7 Όρμύλια / C5 Φλογητά / C15 Άγιος Νικόλαος / S3 Πυλαία / SI5 Συκιά / V4 Θέρμη / G4 Ξυλοκερατιά / L9 Καβαλάρι / C3 Κριτσανά / L11 Σχολάρι / A8 Γέφυρα / 34 Σάνη / 36 Νυμφόπετρα / 42 Προφήτης Ήλίας Σφενδάμης / 43 Κονταριώτισσα / 45 Μεταλλεία Πατελιδά.

Στην πλειονότητα των οικισμών αυτών αντιπροσωπεύεται ή μαύρο επί έρυθρου κεραμική, ποιοτικά από κάθε άποψη κατώτερη, σε σχέση με της ανατολικής Μακεδονίας. Απαντάται κυρίως ή μονόχρωμη στιλβωμένη κεραμική. Σε ένα μεγάλο αριθμό οικισμών, ή κατοίκηση δεν συνεχίζει στην ΠΕΧ, ενώ οι νεολιθικές επιχώσεις γενικά φαίνονται πολύ χαμηλές. Η γενική έντύπωση είναι ότι οι διμηνιακές φάσεις στην κεντρική Μακεδονία παρουσιάζονται πολύ υποτονικές σε σχέση με τις γύρω περιοχές, με εξαίρεση τη νότια Γιουγκοσλαβία. Φαίνεται ότι οι επικοινωνίες και οι ανταλλαγές είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Στις θέσεις C14 Γιλί Νέας Τρίγλιας / L7 Στίβος Α / L8 Στίβος Β / και 44 Μεσέ Άλάνι Μεσοποτάμου (= Όμάδα B4), υπάρχει έντονη ομοιότητα στις γραπτές κατηγορίες (μαύρο επί έρυθρου και διακόσμησης με γραφίτη) με τις κατηγορίες των οικισμών της ανατολικής Μακεδονίας. Δυτικότερα από τον Στίβο Α και Β, ή διακόσμηση με γραφίτη μάλλον είναι έντελως άγνωστη.

Εξαιρετικής σημασίας για την έρευνα είναι ο οικισμός του Άκροποτάμου για τους εξής, τουλάχιστον για μια πρώτη εκτίμηση, λόγους: 1. Έχει πολύ μεγάλη έκταση και μάλλον αρκετά υψηλές επιχώσεις. 2. Βρίσκεται στην όχθη του Άξιου. 3. Παρουσιάζει, αντίθετα με ό,τι θα περίμενε κανείς, μεγάλη ιδιαιτερότητα στην επιφανειακή κεραμική: Δεν έχει μαύρο επί έρυθρου κεραμική, που σημαίνει ότι ή ύπαρξη της κατηγορίας αυτής δεν είναι τόσο αυτονόητη βορειότερα, ακόμη κι αν υπάρχει π.χ. στο Ζελενίκονο, ούτε βέβαια και ή εξάρτηση από το Starčevo της κατηγορίας αυτής στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία. 4. Μάλλον έχει και προδιμηνιακές φάσεις και, αν εξαιρέσουμε την άνυπαρξία γραπτής κεραμικής, επιφανειακά τουλάχιστον, μεγάλες είναι οι ομοιότητες με την Anza III και IV, τόσο στην κεραμική, όσο και στα μικροαντικείμενα. Μια συστηματική ανασκαφή στον οικισμό αυτό, σε συνδυασμό με την επανεξέταση της στρωματογραφίας, π.χ. του Λιμνότοπου, και σε συνδυασμό με μια έντατική επιφανειακή έρευνα στο βόρειο τμήμα του Νομού Κιλκίς, θα αποτελέσει σημαντική συμβολή στα νεολιθικά ζητήματα της περιοχής ή, καλύτερα, της νότιας Βαλκανικής.

Με τὴν παρούσα κατάσταση τῆς ἔρευνας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ μιὰ περαιτέρω τοπικὴ διαίρεση τῆς ὁμάδας αὐτῆς. Ἀντίθετα μὲ τὸν, ἃς τὸν ποῦμε, ἀπομονωτισμὸ τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας κατὰ τὶς διμηνιακὲς φάσεις, στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία ὑπάρχει μιὰ πολιτιστικὴ ἀκμὴ, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν μεγάλου ἀριθμὸ τῶν κεραμικῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ καί, τὸ κυριότερο, ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τῶν οἰκισμῶν, ἀναλογικὰ μὲ τὴν ἔκταση (βλ. καὶ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α), ἐνῶ στὴν ΥΕΧ γιὰ παράδειγμα συμβαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο. Ὑπάρχει, ἐπίσης, μεγαλύτερη ὁμοιογένεια σὲ σχέση μὲ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία.

Ὅμαδα Α2. 1 Παράδεισος / 14 Ἀγριάνιστα / 16 Καλὸς Ἀγρὸς / 18 Καλαμπὰκ Τεπέ Καλαμπακίου / 32 Λακκοβίκια / 35 Σπηλιὰ Συμβόλου / 37 Σπηλιὰ Μαριῶν / 44 Συκία Καλαμπακίου / 55 Προφήτης Ἡλίας Πεντάπολης / 64 Φιδοκορυφὴ Μαυρολόφου / 66 Καστρί Στρυμονικοῦ.

Οἰκισμοὶ ὅπως οἱ παραπάνω, ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς διμηνιακὲς φάσεις, παρουσιάζουν μιὰ ὁμοιογένεια: Οἱ νεολιθικὲς ἐπιχώσεις εἶναι μικρὲς, σὲ ἀντίθεση μὲ τῶν οἰκισμῶν, στοὺς ὁποίους ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάση Σιταγροὶ II γιὰ παράδειγμα, καὶ οἱ κεραμικὲς κατηγορίες εἶναι λιγότερες, δηλαδὴ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἐξετασθεῖ ἀνασκαφικὰ τὸ πρόβλημα: Στοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς, λίγους ἔστω, ἀρχίζει ἡ ἐγκατάσταση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς φάσης Σιταγροὶ III; Εἶναι ἐγκαταστάσεις τῆς ὕστατης νεολιθικῆς, δηλαδὴ τοῦ τέλους τῆς φάσης Σιταγροὶ III;

Μιὰ πρώτη χρῆση τῶν δεδομένων τοῦ καταλόγου τῶν οἰκισμῶν τοῦ French ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν Jarman καὶ ἄλλους σημαντικοὺς εἰσηγητὲς τῆς παλαιοοικονομίας (JARMAN κ.ἄ. 1982, 153 κέ.: παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα, ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α). Ὅπως εἶναι γνωστό, σύμφωνα μὲ τὶς μεθόδους τῆς, γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων ἐνὸς οἰκισμοῦ γίνεται παράθεση ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ τῶν εἰδῶν τοῦ ἐδάφους (βοσκότοπος, καλλιεργήσιμο ἔδαφος, κλπ.). Ἡ διαπραγμάτευση ἔχει γενικὸ χαρακτῆρα καὶ γίνεται στὸ πλαίσιο εὐρύτατης σύνθεσης, ποὺ ἀφορᾷ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι στὸ μέλλον ἀνάλογες ἔρευνες θὰ συνδυασθοῦν ὄχι μόνον μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ ὑπάρχουν ἢ θὰ ὑπάρξουν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνάλογες ἔρευνες ποὺ ἔχουν γίνει στὸν εὐρύτερο περίγυρο τοῦ μακεδονικοῦ χώρου (π.χ. τοῦ Dennel στὴ Βουλγαρία).

Πρὸς τὸ παρὸν, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκθέσουμε ἀνάλογα συμπεράσματα γιὰ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας (γιὰ ὅσα βέβαια θέματα μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενο μιᾶς πρώτης προσέγγισης, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πρόσφατη ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειακῶν δεδομένων, δηλαδὴ καὶ ἐκείνων ποὺ προέκυψαν μετὰ τὸν κατάλογο τοῦ French). Ἀφήνουμε, ἐπομένως, τὸ θέμα τῆς πυκνότητας καὶ αὐξομείωσης τῶν οἰκισμῶν κατὰ περίοδο (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α, 238· 1980, 95 κέ. γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία) καὶ συνεχίζουμε μὲ τὸ θέμα τοῦ μεγέθους τῶν οἰκισμῶν.

Τὸ φαινόμενο, λοιπόν, τῶν οἰκισμῶν μὲ τεράστια ἔκταση ποὺ διαπιστώθηκε στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία (Δράμα, Τούμπα), ἐπαναλαμβάνεται καὶ μάλιστα μὲ μεγέθη πολὺ μεγάλα (Βασιλικά C, Ἀκροπόταμος, Παλιάμπελα, Σταυρούπολη (;), Ἀρέθουσα). Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς θέσεις, ὅπως καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, ἀντιπροσωπεύονται καὶ φάσεις ἀρχαιότερες ἀπὸ τὴ ΝΝ. Ἀνάλογες ἐκτάσεις θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ στὴ δυτικὴ Μακεδονία, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ Νέα Νικομήδεια, ἐνῶ ἀνάλογα δημοσιευμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία δὲν ἔχουν γίνει γνωστά.

Μὲ τὴ σὲ πολὺ μεγάλη ἔκταση ἀνασκαφὴ ἐνὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς οἰκισμοὺς, θὰ ἀρχίσει

σιγά σιγά νά διευκρινίζεται τὸ φαινόμενο τῆς μεγάλης ἔκτασης μερικῶν οἰκισμῶν, τὸ ὁποῖο, ἀνασκαφικὰ ἐπιβεβαιωμένο γιὰ τὴ MN, μὲ δυσκολία θὰ μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ἰσχύει γιὰ τὰ Βασιλικά C καί, φυσικά, τίποτε δὲν ἀποκλείει νά ἰσχύει γιὰ τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς ποὺ ἀναφέραμε. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νά ὑποθέσει κανεὶς γιὰ τὴ NN τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν: Εἰδικά, ὡστόσο, γιὰ τὰ Βασιλικά C ὑπάρχει καὶ ἀνασκαφικὴ τεκμηρίωση.

Οἱ οἰκισμοὶ τῆς NN πάντως καὶ ἰδιαίτερα ὄσοι, μὲ βάση τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ, «ιδρύονται» γιὰ πρώτη φορὰ στὴ NN (ἢ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει γιὰ τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία) ἔχουν ἔκταση φανερὰ μειωμένη πού, σὲ γενικὲς γραμμές, δὲν ξεπερνᾶ τὰ 50 στρέμματα. Μιὰ ἄλλη διαπίστωση, ποὺ ἐπίσης ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δύο περιοχές, εἶναι ὅτι οἱ οἰκισμοί, οἱ ὁποῖοι «ιδρύονται» γιὰ πρώτη φορὰ στὴ NN, ἔχουν ὄλοι ἐπιχώσεις μὲ σχῆμα τούμπας ἢ τούμπας πάνω σὲ τράπεζα. Πρὶν ἀπὸ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ σὲ τέτοιο οἰκισμὸ ἢ σὲ οἰκισμὸ τῆς MN, ποὺ ἔχει καὶ NN ἐπίχωση καὶ παράλληλα παρουσιάζει τὴ διαμόρφωση τούμπας ἢ τούμπας πάνω σὲ τράπεζα, δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἄλλη ἐρμηνεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιχώσεων, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ ἢ ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προσφέρει ἡ γεωαρχειολογία (βιβλιογραφία ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α καὶ *Dimitra*, Part I· σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ τύπου τῶν οἰκισμῶν, εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α, 240 κέ.).

Καὶ στὴν κεντρικὴ Μακεδονία, οἱ παραποτάμιες θέσεις (ἐννοοῦμε μὲ βάση τὶς σημερινὲς ὄχθες τῶν ποταμῶν καί, βέβαια, ποταμῶν πλωτῶν καὶ ὄχι ρεμάτων) εἶναι ἐλάχιστες, τυπικὰ μόνο ὁ Ἄκροπόταμος· τὸ ἴδιο καὶ οἱ παραθαλάσσιες (Σταυρούπολη (;), Σάνη (;), Κριτσανά (;), Ἅγιος Νικόλαος (C15), Νέα Καλλικράτεια, Γέφυρα (;)). Οἱ θέσεις ποὺ συνοδεύονται μὲ ἐρωτηματικὸ, εἶναι σήμερα πολὺ κοντὰ στὰ ὄρια τῆς θάλασσας: Σάνη, Κριτσανά· ἢ Σταυρούπολη καὶ ἡ Γέφυρα, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα ποὺ ἔχουν γίνεи γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ παραποτάμιου-παραθαλάσσιου οἰκισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τοῦ Καστανὰ (Ἄξιός), θὰ πρέπει μᾶλλον νά θεωρηθοῦν παραθαλάσσιοι οἰκισμοί.

Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, κυρίως γιὰ τὴν ταύτιση ἐπίπεδων οἰκισμῶν, εἶναι μεγάλη, ἰδιαίτερα στὸν νομὸ Κιλκίς, Πιερίας καὶ στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης. Ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ French σκοπὸ εἶχε νά ἐξομαλύνει τὰ κάθε εἶδους προβλήματα (ταυτισμῶν, βιβλιογραφίας, μετωνυμιῶν, κλπ.) καὶ ὄχι νά βρεῖ νέες θέσεις.

Συνολικά, ὁ κατάλογος τῶν οἰκισμῶν ἔχει ὡς ἐξῆς (δὲν ἀναφέρονται ἄλλες φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ΠΕΧ).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ					
AN	Τέλη	MN	Προδιμη- νιακές φάσεις	Διμη- νιακές φάσεις	ΠΕΧ
1. Παράδεισος				+	+
2. Άγιο Πνεύμα			+	+	+
6. Μαρίνα Μικρού Σουλίου			+	+	
8. Δοξάτ-Τεπέ Δοξάτου			+	+	+
13. Γιαλίμια Ποδοχωρίου			+	+	
14. Άγριάνιστα Νέου Σουλίου				+	
15. Καλλίφυτος			+	+	+
16. Καλός Άγρός				+	
18. Καλαμπάκ Τεπέ Καλαμπακίου				+	
19. Κεφαλάρι			+	+	
20. Νέα Μπάφρα			+	+	
23. Άκροπόταμος			+	+	
24. Ντικιλί Τάς			+	+	+
25. Σιταγροί	+		+	+	+
26. Μικρή Τούμπα Πετρούσσας			+	+	+
27. Πολύστλο	;		+	+	
28. Λόφος 133 Άμφιπόλεως			;	+	;
30. Καστρι Θεολόγου Θάσου			+	+	+
31. Δήμητρα	+		+	+	;
32. Λακκοβίκια			+		
33. Μυλοπόταμος	;	+	+	;	
34. Γαληψός		+	+	;	
35. Σπηλιά Συμβόλου			+		
36. Σπηλιά Νυμφών			+		
37. Σπηλιά Μαριών			+	+	
42. Μεγαλόκαμπος		+	+	+	
43. Ξηροπόταμος		+	;		
44. Συκιά Καλαμπακίου			;	+	
46. Μπουνάρ Μπασί Μυλοποτάμου			+	+	
47. Ζωοδόχος Πηγή (Τσόρλακ) Μυλοποτάμου	+	+	+	+	
48. Δράμα		+	+	+	
49. Μονόβρυση		+	+	;	
50. Φακίστρα Χρυσού		+	+	+	
54. Σ.Σ. Χρυσού		+	+	;	
55. Προφήτης Ήλίας Πεντάπολης			+	;	
56. Τούμπα	+	;	+	+	
59. Θολός		+	+		
60. Άϊρι Μπαϊρί Δήμητρας		+	+	+	
64. Φιδοκορυφή Μαυρολόφου			+	+	
66. Καστρι Στρυμονικού			+		
68. Παλιοκόστρα Άγγίστας		+	+		
Σύνολο νεολιθικῶν οικισμῶν Ἀνατολικῆς Μακεδονίας: 41.					

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ					
	ΑΝ	Τέλη ΜΝ	Προδιμη- νιακές φάσεις	Διμη- νιακές φάσεις	ΠΕΧ
S12. Βέτρινο		+			
L4. Δρυμός		+ ΠΕΧ 2 και 3			
A11. Εύρωπος		+ ΠΕΧ 2			
S1. Καλαμαριά		; + ΠΕΧ 2			
A15. Κουφάλια Α		+			
C10. Μεσημερινή Τούμπα	MN II (FELSCH 1966)	; + ΠΕΧ 1 και 2			
C12. Νέα Καλλικράτεια		; + ΠΕΧ 1			
K1. Νέα Φώκαια		+ ΠΕΧ 1 και 2			
V11. Νέα Ραιδεστός		+ ΠΕΧ 1, 2 και 3			
C14. Γίλι Νέας Τρίγλιας		+			
C2. Όλυνθος		+			
C7. Όρμύλια 2		+ ΠΕΧ 1, 2 και 3			
C5. Φλογητά		+ ΠΕΧ 1 και 2			
C15. Άγιος Νικόλαος		+			
S3. Πυλαία		+			
L7. Στίβος Α		+			
L8. Στίβος Β		+			
S15. Συκιά		+			
V4. Θέρμη		+			
A14. Τούμπα Κουφάλια		+ ΠΕΧ 2			
A16. Βαλτοχώρι		+			
V9. Βασιλικά C	+	+ + ΠΕΧ 1 και 2			
G4. Ξυλοκερατιά		+			
L1. Λητή Ι		; +			
L9. Καβαλάρι		+			
C3. Κριτσανά		+ +			
L11. Σχολάρι		+			
A8. Γέφυρα		+			
C1. Άγιος Μάμας		; + +			
L5. Περιβολάκι (Σαρατσέ)		; + +			
A3. Λιμνότοπος (Βάρδινο)		; + +			
C11. Μεσημέρι		+			
32. Άκροπόταμος		; +			
33. Σάνη		+			
34. Καστράκι		+ +			
35. Νυμφόπετρα		; +			
36. Σταυρούπολη		+ + +			
37. Έπανομή		; +			
38. Άρθέουσα		+ +			
39. Σεβαστή		+			
40. Παλιάμπελα	+	; + +			
41. Προφήτης Ήλιος Σφενδάμης		+			
42. Κονταριώτισσα		+			
43. Μεταλλεία Πατελιδά		+			
44. Μεσέ Άλάνι Μεσοκόμου		+			

Παράρτημα Α

Τὰ μικροαντικείμενα

Τόσο τὸ παράρτημα αὐτό, ὅσο καὶ τὰ ἄλλα πού θὰ ἀκολουθήσουν, σκοπὸ ἔχουν περισσότερο νὰ κάνουν γνωστὰ τὰ διάφορα δεδομένα καὶ ὄχι νὰ προχωρήσουν σὲ ὁποιασδήποτε μορφῆς περαιτέρω μελέτη τους, πράγμα πού θὰ ἀπαιτοῦσε εἰδικές μονογραφίες.

Μὲ τὴ σημερινὴ ἔλλειψη τῶν τελικῶν δημοσιεύσεων, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουμε μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὰ διάφορα εἶδη τῶν μικροαντικειμένων.

Στὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Δήμητρας (*Dimitra*), ἀπὸ ὅπου τὸ ὑλικό, σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι τεράστιο (886 μικροαντικείμενα), ἐπειδὴ κοσκινίσθηκε ὅλο τὸ χῶμα τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγίνε μιὰ προσπάθεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, νὰ προχωρήσουμε στὴν κατάταξη τοῦ ὑλικοῦ μὲ βάση τὶς πρόσφατες προτάσεις τοῦ Χουρμουζιάδη (ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1981α,β). Τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ μικροαντικείμενα, πού ἀφοροῦν τὴν κόσμηση (χάνδρες διάφορων τύπων καὶ ἀπὸ διάφορα ὑλικά, καθὼς καὶ βραχιόλια ἀπὸ *spondylus gaederopus*), διαπραγματεύθηκε γιὰ τὴ δημοσίευση συστηματικὰ ἡ Λιλιὰν Καραλῆ-Γιαννακοπούλου. Ἡ ἴδια διαπραγματεύθηκε καὶ τὸ μαλακολογικὸ ὑλικό.

Στὸ παράρτημα αὐτὸ παρουσιάζονται ἀπλῶς τὰ μικροαντικείμενα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1983 στὴ Δήμητρα (τέλος τομῆς II, χωρὶς κοσκινίσματα) καὶ τῶν τομῶν I καὶ II ἀπὸ τὰ Βασιλικά.

Ἦδη, μὲ τὴν παράθεση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τοὺς διάφορους οἰκισμοὺς, δόθηκαν σχέδια ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ μικροαντικείμενα ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περισυλλογὲς στὸν οἰκισμὸ αὐτό, ἀλλὰ καὶ τὰ γνωστὰ μικροαντικείμενα ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας· ἐννοεῖται ὅτι, ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ ἐπιφανειακὰ μικροαντικείμενα, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὰ εἰδῶλια, τὰ ὁποῖα καὶ δημοσιεύονται ὅλα, καὶ μὲ τοὺς λίθινους πελέκεις, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δημοσιεύονται οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι. Ἔχει ληφθεῖ ὑπόψη ὅλο τὸ γνωστὸ ἐπιφανειακὸ ὑλικὸ τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περισυλλογῆς τοῦ French.

Πρὶν ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν καταλόγων πού ἀναφέρθηκαν, θὰ προταθοῦν στὸν κατάλογο ὅλα τὰ χρυσὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀραβησοῦ Γιαννιτσῶν, ἡ σημασία τῶν ὁποίων τονίσθηκε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα (Γ. Τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα, σ. 85 κέ.). Μιὰ γενικὴ διαπίστωση γιὰ τὴν ἀνθρωπόμορφη εἰδωλοπλαστικὴ τῆς NN τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Στὴν κεντρικὴ Μακεδονία, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἔχει διαπιστωθεῖ στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 224 κέ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία), δὲν ἔχουμε τὴν τάση γιὰ ἀπόδοση ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν, τὴν ἀπόδοση χαρακτηριστικῶν γκροτέσκο καὶ τὴν κάπως φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν πλαστικῶν ὄγκων. Τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια ἀπὸ τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, καθὼς καὶ τὰ ἐπιφανειακὰ καί, ἰδιαιτέρα, ἐκεῖνα ἀπὸ τὸν Ἀκροπόταμο, εἶναι πολὺ σχηματοποιημένα καὶ ἔχουν σαφέστατες ἀντιστοιχίες μὲ τὴ νότια Γιουγκοσλαβία (π.χ. Anza), Ἀλβανία, καὶ ἐν μέρει μὲ τὴ Θεσσαλία. Διαπιστώνουμε, δηλαδὴ, ἀντίστοιχες διαφοροποιήσεις καὶ ἴσως ἐντονότερες μὲ τὴν κεραμικὴ.

Σχετικὰ μὲ τὴ ζωόμορφη κεραμικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν λεγόμενων πτηνόμορφων εἰδωλίων (πού μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἀνθρωπόμορφα), καὶ στὶς δύο περιοχὲς τὰ γνωστὰ στοιχεῖα εἶναι πολὺ περιορισμένα. Πάντως, ἡ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Ντικιλὶ Τάς, πού εἶναι τεράστιο — ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει γύρω στὰ 150 εἰδῶλια — θὰ κάνει εὐρύτερα γνωστὸ ἓνα ἐκπληκτικὰ πολύμορφο ὑλικό, τὸ ὁποῖο καὶ πρὶν ἀπὸ χρόνια εἶχε ἐντυπωσιάσει μὲ τὶς μεγάλες καὶ λαμπρὲς φωτογραφίες πού εἶχε παραθέσει ὁ τεχνοκρίτης C. Zervos (*C. ZERVOS, Naissance de la civilisation en Grèce II, Paris 1963*).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΙΚΡΟΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

I. Χρυσά ταφικά αντικείμενα από την περιοχή Ἀραβησσοῦ Γιαννιτσῶν

- Πί ν. 29,1 Χρυσό, ἔλλειψοειδὲς σχεδόν, ἔλασμα μὲ μιὰ ὀπὴ σὲ κάθε στενὸ πέρασ. Ἀνάλογο ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρνας (IVANOV 1976, Fig. 5 (ἔγχρωμη)), στὸ κέντρο τῆς μάσκας ἀπὸ πηλό. Τὸ ἔλασμα θὰ προσαρμοζόταν στὸ στόμα καὶ ἀπὸ τὶς ὀπὲς θὰ περνοῦσε κλωστή πού θὰ ἔδενε πίσω στὸ κεφάλι.
- Πί ν. 29,2 Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο. Ἔχει ἀπὸ δύο ὀπὲς στὰ πέρατα.
- Πί ν. 29,3 Περίαπτο (;) χρυσό· διάτρητος δίσκος μὲ σχεδόν τραπεζοειδῆ ἀπόφυση, ἡ ὁποία φέρει δύο ὀπὲς. Ἀνάλογο ἀπὸ τὴ Βάρνα (σφαιρικό) (IVANOV 1976, Fig. 5 (ἔγχρωμη)), στὸ ὕψος τοῦ σαγονιοῦ. Ἐντελῶς ὅμοιο ὑπάρχει ἀπὸ τὴ Θεσσαλία: Τὸ ἀριθ. 221 τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς Μπάστη (πληροφορία Ζωῆς Μαλακασιώτη, Ἐπιμελήτριας Ἀρχαιοτήτων, Βόλος).
- Πί ν. 29,4 Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
- Πί ν. 29,5 Ἐλασμα χρυσὸ μὲ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα, διάτρητο στὸ κέντρο.
- Πί ν. 29,6 Μεγάλη χάνδρα ἀπὸ περιδέριο ἢ δακτυλίδι.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, τῆς Δήμητρας καὶ μὲ ὅσα εἶναι καὶ θὰ γίνουν γνωστὰ ἀπὸ τὸ Ντικιλὶ Τὰς καὶ τοὺς Σιταγρούς, ἔχουν τεθεῖ οἱ βάσεις γιὰ μιὰ πρώτη καὶ οὐσιαστικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς νεολιθικῆς μεταλλοτεχνίας στὴ Μακεδονία.

Ἦδη, μὲ ἀφορμὴ τὶς χάλκινες χάνδρες καὶ τὰ ἐλάσματα ἀπὸ τὴ Δήμητρα, ἔγινε δυνατὸ νὰ ἔχουμε τὰ ἐξῆς συμπέρασματα (*Dimitra*, Part II), τὰ ὁποῖα καὶ παρατίθενται ἐδῶ μὲ σχετικὴ συντομία. Τὰ χρυσά ἀντικείμενα ἀπὸ τὴ Δήμητρα ἔχουν ὁμογενὴ σύσταση (χάνδρα, ἀγκίστρι;) καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἄργυρο σὲ ἀναλογία 9:1 καὶ ἴχνη χαλκοῦ, καθὼς καὶ σιδήρου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι κατασκευάσθηκαν ἀπὸ φυσικὸ χρυσό, μὲ σφυρηλάτηση. Δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι ὁ χρυσὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ Παγγαῖο. Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα, χάνδρες καὶ μερικὰ ἐλάσματα, εἶναι τελείως διαβρωμένα. Δευτερεύοντα σὲ ποσότητα στοιχεῖα, ὅπως σίδηρος, ψευδάργυρος καὶ ἀρσενικό, ὑπάρχουν, ὅχι ὅμως τὰ ἴδια σὲ ὅλα τὰ δείγματα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι γαιώδεις προσμίξεις, «βρωμιές» ἀπὸ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ τους στὸ ἔδαφος, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ προῦπήρχαν καὶ στὴν πρώτη ὕλη (μετάλλευμα), ἀπὸ τὴν ὁποία κατασκευάσθηκαν. Δὲν μποροῦν, δυστυχῶς, νὰ προκύψουν στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευση τοῦ χαλκοῦ.

II. Μικροαντικείμενα ἀπὸ τὴν τομὴ II τῆς Δήμητρας (ἀνασκαφικὴ περίοδος 1983)

Δὲν ἀκολουθεῖται ἡ συνέχεια τῆς ἀρίθμησης τῶν μικροαντικειμένων τῆς δημοσίευσης, γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1983 δὲν ἔγιναν κοσκινίσματα· σαφῆς γίνεται ἀμέσως ἡ

τεράστια ἀριθμητική διαφορά, ἀναλογικὰ πάντα μὲ τοὺς ὄγκους τοῦ χόματος. Δημοσιεύονται ὅλα τὰ μικροαντικείμενα (= MK). Οἱ κλίμακες εἶναι σὲ ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου.

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 142 (= MN III)

- Πίν. 29,25 (= MK 25): Τμήμα ἀπὸ λίθινο πέλεκυ.
Πίν. 29,24 (= MK 24): Ἐργαλεῖο λίθινο.
Πίν. 29,23 (= MK 23): Πέλεκυς λίθινος.
Πίν. 29,22 (= MK 22): Εἰδώλιο γυναικεῖο.
Πίν. 29,21 (= MK 21): Εἰδώλιο.
Πίν. 29,20 (= MK 20): Πόδι(;) ἀπὸ εἰδώλιο.
Πίν. 29,19 (= MK 19): Πεσσὸς (βλήμα) γιὰ σφενδόνα.
Πίν. 29,18 (= MK 18): Ἐργαλεῖο ὀστέινο.
Πίν. 30,17 (= MK 17): Στιλβωτήρας (ὀστέινος).
Πίν. 30,16 (= MK 16): Αἰχμὴ ὀστέινη.
Πίν. 30,15 (= MK 15): Αἰχμὴ ὀστέινη.
Πίν. 30,14 (= MK 14): Αἰχμὴ ὀστέινη.
Πίν. 30,13 (= MK 13): Περὸνη ὀστέινη.
Πίν. 30,12 (= MK 12): Βραχιόλι ἀπὸ spondylus gaederopus.
Πίν. 30,11 (= MK 11): Βραχιόλι ἀπὸ ὀστό.

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 141 (= ἀρχὲς NN)

- Πίν. 30,10 (= MK 10): Εἰδώλιο πτηνόμορφο μὲ φαλλό· ὁ φαλλός, μεγέθους σχετικοῦ μὲ τὸ ὕψος τοῦ εἰδωλίου, ἀποκόπηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή.
Πίν. 30,9 (= MK 9): Εἰδώλιο γυναικεῖο.
Πίν. 30,8 (= MK 8): Πόδι ἀπὸ εἰδώλιο.
Πίν. 30,7 (= MK 7): Ἐργαλεῖο λίθινο.
Πίν. 30,6 (= MK 6): Πέλεκυς λίθινος.
Πίν. 30,5 (= MK 5): Βραχιόλι λίθινο.
Πίν. 30,4 (= MK 4): Βραχιόλι ἀπὸ ὄστρεο (glycimeris).
Πίν. 30,3 (= MK 3): Βραχιόλι ἀπὸ spondylus gaederopus.
Πίν. 30,2 (= MK 2): Βραχιόλι ἀπὸ spondylus gaederopus.
Πίν. 30,1 (= MK 1): Βραχιόλι ἀπὸ spondylus gaederopus.

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 140

- Πίν. 30,4 (= MK 4): Πόδι ἀπὸ εἰδώλιο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.
Πίν. 30,3 (= MK 3): Πόδι ἀπὸ εἰδώλιο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.
Πίν. 30,2 (= MK 2): Βραχιόλι ἀπὸ ὄστρεο (glycimeris).
Πίν. 30,1 (= MK 1): Αἰχμὴ ὀστέινη.

III. Μικροαντικείμενα ἀπὸ τὴν τομὴ II τῶν Βασιλικῶν

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 17 (= MN III)

- Πίν. 31,85 (= MK 85): Ἐργαλεῖο ὀστέινο· κέρατο μὲ λειασμένο ἄκρο.
Πίν. 31,84 (= MK 84): Πέλεκυς λίθινος.

- Πίν. 31,83 (= MK 83): Πέλεκυς λίθινος (άπολέπισμα).
 Πίν. 31,82 (= MK 82): Μικροαντικείμενο (;) από ὄστρεο.
 Πίν. 31,81 (= MK 81): Βραχιόλι από spondylus gaederopus.
 Πίν. 31,80 (= MK 80): Πεπλατυσμένο και λειασμένο λίθινο μικροαντικείμενο.
 Πίν. 31,79 (= MK 79): Βραχιόλι(;) λίθινο.
 Πίν. 31,78 (= MK 78): Κυκλοτερές λίθινο μικροαντικείμενο με μεγάλη διάτρηση· ἴσως από μάρμαρο.
 Πίν. 31,77 (= MK 77): Χάνδρα από spondylus gaederopus· δὲν φωτογραφήθηκε. Δισκοειδής, τύπου 1, σύμφωνα με τὴν τυπολογία τῶν MK τῆς Δήμητρας.
 Πίν. 31,76 (= MK 76): Βραχιόλι ὀστέινο.
 Πίν. 31,75 (= MK 75): Βραχιόλι ὀστέινο.
 Πίν. 31,74 (= MK 74): Ἐπίμηκες ὀστέινο ἐργαλεῖο με κυκλοτερὴ ἀπόληξη.

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 16 (= ἀρχὲς NN)

- Πίν. 31,73. (= MK 73): Διάτρητο MK· διατηροῦνται δύο πέρατα. Ἐπὶ πηλὸ με πολλὲς προσμίξεις.
 Πίν. 31,72 (= MK 72): Ἐπὶ πηλὸ με πολλὲς προσμίξεις.
 Πίν. 31,71 (= MK 71): Αἰχμὴ ὀστέινη.
 Πίν. 31,70 (= MK 70): Πέλεκυς λίθινος.
 Πίν. 32,69 (= MK 69): Βραχιόλι(;) ὀστέινο.
 Πίν. 32,68 (= MK 68): Βραχιόλι(;) λίθινο.
 Πίν. 32,67 (= MK 67): Περίαπτο λίθινο.
 Πίν. 32,66 (= MK 66): Περίαπτο λίθινο.
 Πίν. 32,65 (= MK 65): Ἐφαντικὸ βάρος· διάτρητο ὄστρακο με μαῦρο σ.ἔ.
 Πίν. 32,64 (= MK 64): Χάνδρα ἀπὸ dentalium.
 Πίν. 32,63 (= MK 63): Ἐργαλεῖο λίθινο.
 Πίν. 32,62 (= MK 62): Σφραγίδα πῆλινη (pintadera). 1 μ. Β. 3,60 Δ.
 Πίν. 32,61 (= MK 61): Βραχιόλι ἀπὸ spondylus gaederopus.
 Πίν. 32,60 (= MK 60): Βραχιόλι ἀπὸ glycimeris.
 Πίν. 32,59 (= MK 59): Βραχιόλι ἀπὸ glycimeris.
 Πίν. 32,58 (= MK 58): Βραχιόλι ἀπὸ glycimeris.
 Πίν. 32,57 (= MK 57): Αἰχμὴ ὀστέινη.
 Πίν. 32,56 (= MK 56): Βραχιόλι ἀπὸ glycimeris.
 Πίν. 32,55 (= MK 55): Αἰχμὴ ὀστέινη.
 Πίν. 32,54 (= MK 54): Περίαπτο λίθινο.

Ἐνασκαφικὴ ἐνότητα 15

- Πίν. 32,53 (= MK 53): Βραχιόλι ἀπὸ glycimeris. Βάθος 4.
 Πίν. 32,52 (= MK 52): Βραχιόλι λίθινο. Βάθος 4.
 Πίν. 32,51 (= MK 51): Περίαπτο λίθινο. Βάθος 4.
 Πίν. 32,50 (= MK 50): Αἰχμὴ ὀστέινη. Βάθος 3,95.
 Πίν. 32,49 (= MK 49): Βραχιόλι λίθινο. Βάθος 4.
 Πίν. 32,48 (= MK 48): Χάνδρα ἐπίπεδη λίθινη. Βάθος 4.
 Πίν. 32,47 (= MK 47): Βραχιόλι λίθινο. Βάθος 3,95.
 Πίν. 32,46 (= MK 46): Πέλεκυς λίθινος. Βάθος 3,90.

- Πίν. 32,45 (= MK 45): Δακτυλίδι(;) όστέινο. Βάθος 3,90.
 Πίν. 32,44 (= MK 44): Βραχιόλι από spondylus gaederopus. Βάθος 4.
 Πίν. 33,43 (= MK 43): Περιδέραιο από χάνδρες, σχεδόν κάθε γνωστού από την ανασκαφή της Δήμητρας τύπου. Οί χάνδρες τοποθετήθηκαν κατά είδη και άνωπα. Οί σκουρόχρωμες είναι από πρασινογκρι λίθο, οί άνάλογες ύπόλευκες επίσης από λίθο, οί μακρόστενες σωληνωτές από όστρεο, ένώ ή δακρυόσχημη στο κέντρο από γκριζωπό λίθο. Βάθος 3,80.
 Πίν. 32,42 (= MK 42): Περίαπτα(;) λίθινα. Βάθος 3,80.
 Πίν. 32,41 (= MK 41): Βραχιόλι από glycimeris.
 Πίν. 32,40 (= MK 40): Βραχιόλι λίθινο. 1,20 Β., 1 Δ.
 Πίν. 33,39 (= MK 39): Πεσσός (βλήμα) σφενδόνας. Πηλός κακοψημένος.
 Πίν. 33,38 (= MK 38): Αίχμη όστέινη. 2,30 Β., 1,20 Δ.
 Πίν. 33,37 (= MK 37): Βραχιόλι λίθινο.
 Πίν. 33,36 (= MK 36): Στιλβωτήρας όστέινος. Ή φθορά έγινε κατά την ανασκαφή. 0,50 Β., 1,20 Δ.
 Πίν. 33,35 (= MK 35): Περίαπτο λίθινο.
 Πίν. 33,34 (= MK 34): Πόδι από ειδώλιο.

*Ανασκαφική ένότητα 14

- Πίν. 33,33 (= MK 33): Βραχιόλι από spondylus gaederopus. 2,80 Β., 2,30 Δ.
 Πίν. 33,32 (= MK 32): Στιλβωτήρας όστέινος.
 Πίν. 33,31 (= MK 31): Στιλβωτήρας όστέινος. 3,80 Β., 3,80 Δ.
 Πίν. 33,30 (= MK 30): Αίχμη όστέινη.

*Ανασκαφική ένότητα 13

- Πίν. 33,29 (= MK 29): Πελεκίδιο λίθινο. 1,20 Β., 3 Δ.
 Πίν. 33,28 (= MK 28): Ειδώλιο ανθρώπου. 1,30 Β., 0,80 Δ.
 Πίν. 33,27 (= MK 27): Μικρού μεγέθους όμοίωμα «τράπεζας». 0,00 Δ., 1,80 Β.

*Ανασκαφική ένότητα 10

- Πίν. 34,26 (= MK 26): Πέλεκυς λίθινος. 0,50 Β., 2,90 Δ.
 Πίν. 34,25 (= MK 25): Ύφαντικό βάρος(;). Λίθινο, με τρεις έγκάρσιες έγκοπές στην πρόσθια επιφάνεια. 1,10 Β., 2,90 Δ.

*Ανασκαφική ένότητα 9

- Πίν. 34,24 (= MK 24): Έργαλειό λίθινο.

*Ανασκαφική ένότητα 8

- Πίν. 34,23 (= MK 23): Ειδώλιο γυναίκας.
 Πίν. 34,22 (= MK 22): Ειδώλιο γυναίκας. 2,30 Β., 0,85 Δ., βάθος 1,60.

*Ανασκαφική ένότητα 7

- Πίν. 34,21 (= MK 21): Ειδώλιο.

Πίν. 34,20 (= MK 20): Τμήμα από «τράπεζα»(;).
Πίν. 34,19 (= MK 19): Ειδώλιο.
Πίν. 35,18 (= MK 18): Πόδι από ειδώλιο ζώου.
Πίν. 35,17 (= MK 17): Έργαλειο λίθινο.
Πίν. 35,16 (= MK 16): Ειδώλιο ανθρώπου.
Πίν. 35,15 (= MK 15): Πόδι από ειδώλιο ζώου.
Πίν. 35,14 (= MK 14): Χεῖλος από ανθρωπόμορφο άγγείο.
Πίν. 35,13 (= MK 13): Πέλεκυς λίθινος.
Πίν. 35,12 (= MK 12): Ίγδιο(;) σφαιρικό λίθινο. 2,50 Β., 2,15 Δ., βάθος 1,50.
Πίν. 35,11 (= MK 11): Πέλεκυς λίθινος. 0,80 Β., 1,00 Δ., βάθος 1,50.
Πίν. 35,10 (= MK 10): Ειδώλιο γυναίκας. 3,80 Β., 1,70 Δ., βάθος 1,70.

Άνασκαφική ένότητα 5

Πίν. 35,9 (= MK 9): Σφονδύλι πήλινο.
Πίν. 35,8 (= MK 8): Βραχιόλι από spondylus gaederopus.
Πίν. 35,7 (= MK 7): Ειδώλιο γυναίκας.

Άνασκαφική ένότητα 4

Πίν. 35,6 (= MK 6): Έργαλειο λίθινο.

Άνασκαφική ένότητα 3

Πίν. 35,5 (= MK 5): Σφονδύλι πήλινο. 0,03 Β., 1,10 Δ.
Πίν. 35,4 (= MK 4): Ύφαντικό βάρος. 0,00 Β., 3,50 Δ., βάθος 0,80.
Πίν. 35,3 (= MK 3): Βραχιόλι από spondylus gaederopus. 2,91 Β., 3,81 Δ., βάθος 0,81.
Πίν. 36,2 (= MK 2): Σφονδύλι. Ίδιο βάθος, κλπ., με MK3.

Άνασκαφική ένότητα 2

Πίν. 36,1 (= MK 1): Πέλεκυς λίθινος. 2,52 Β., 0,56 Δ., βάθος 0,74.

IV. Διάφορα επιφανειακά μικροαντικείμενα από τόν οικισμό Βασιλικά C

Πίν. 36,1α Όλμος(;)· τριπτήρας(;)· επιφανειακό.
Πίν. 36,2α Πέλεκυς λίθινος, με έξεργο τμήμα.
Πίν. 36,3 Ειδώλιο πτηνόμορφο.
Πίν. 36,4 Ειδώλιο ανθρώπου.
Πίν. 36,5 Πελέκεις λίθινοι (4).
Πίν. 36,6 Πέλεκυς λίθινος.

V. Τά μικροαντικείμενα από την τομή I τών Βασιλικών και από την τομή για την άποκατάσταση του στρωματογραφικού κενού (Τ.Σ.Κ.) τής τομής I

Πίν. 36,8 (= MK 8): ά.έ. 20. Σφαιρικό πήλινο μικροαντικείμενο. 0,30 Β., 1,70 Δ.
Πίν. 36,7 (= MK 7): ά.έ. 20. Τμήμα ύπόλευκου κυκλωτερούς λίθου, με βάθυσμα στο μέσον.
(= MK 6): ά.έ. 16. Σφαιρικό βλήμα λίθινο· δέν φωτογραφήθηκε.

- Πίν. 36,5 (= MK 5): ά.έ. 16. Ύφαντικό βάρος από δσπρακο. 0,50 Β., 0,90 Δ.
 Πίν. 36,4 (= MK 4): ά.έ. 14. Πεσσός (βλήμα) σφενδόνας.
 Πίν. 36,3α (= MK 3α): ά.έ. 12. Όμοίωμα φιάλης. 0,10 Β., 0,90 Δ.
 Πίν. 36,3 (= MK 3): ά.έ. 9. Αίχμη όστέινη. 1,15 Β., 0,90 Δ.
 Πίν. 36,2 (=MK 2): ά.έ. 7. Ύφαντικό βάρος από δσπρακο.
 Πίν. 36,1α (= MK 1α): ά.έ. 4. Ύφαντικό βάρος από δσπρακο.
 Πίν. 36,1 (= MK 1): ά.έ. Σφονδύλι λίθινο. 1,40 Β., 0,33 Δ., 1,90 βάθος.
 Πίν. 36,α Τ.Σ.Κ. Στρῶμα 3. Σφονδύλι λίθινο.
 Πίν. 36,γ Τ.Σ.Κ. Στρῶμα 3. Βραχιόλι από glycimeris.
 Πίν. 36,δ Τ.Σ.Κ. Στρῶμα 3. Βραχιόλι από glycimeris.
 Πίν. 36,ε Τ.Σ.Κ. Στρῶμα 2-3. Κυκλοτερές διάτρητο λίθινο μικροαντικείμενο.

Παράρτημα Β

Τὸ παλαιοζωολογικὸ ὕλικὸ

Μέ άφορμή ένα πρόσφατο, άδημοσίευτο ίσως άκόμη, άρθρο τῶ Payne, ένός από τούς πιὸ δραστήριους παλαιοζωολόγους πὸ μελετοῦν ὕλικὸ από τήν Ἑλλάδα καί ιδιαίτερα από τή Θεσσαλία, γίνεται φανερό ὅτι τὸ μελετημένο ὕλικὸ εἶναι σημαντικό καί τὰ δημοσιευμένα δεδομένα καί ἡ έπεξεργασία τους κάθε άλλο παρά άμελητέα, ὅπως τῶν άλλων ὕλικῶν (PAYNE 1983). Ἐκεῖνο πὸ εἶναι σημαντικότερο εἶναι ὅτι τὸ μελετημένο ὕλικό, τμήμα τοῦ ὁποίου, κατ' οἰκονομία φυσικά, προέρχεται από κοσκίνισμα (ύγρὸ καί ξερὸ) τῶν έπιχώσεων, προέρχεται από σύγχρονες ἢ καλύτερα από έκσυγχρονισμένες άνασκαφές.

Δυστυχῶς καί ἡ ειδικότητα αὐτή, ὅπως καί ὄλες οἱ άλλες σχεδόν, εἶναι άνύπαρκτη στήν Ἑλλάδα, με άποτέλεσμα οἱ δύο ἢ τρεῖς ξένοι παλαιοζωολόγοι, πὸ μελετοῦν ὕλικὸ από τῆς άνασκαφῆς τῶν ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν, νά μὴν εἶναι σέ θέση νά άναλάβουν καί τή μελέτη από έλληνικῆς άνασκαφῆς.

Ό συγγραφέας κατέφυγε στή λύση τῆς άρχικῆς άπλῆς ταύτισης τῶν δυνατὸ νά ταυτισθοῦν άμεσα ὀστῶν (*Dimitra*, Part II· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1981). Τῆς ταυτίσεις έκανε ὁ παλαιοντολόγος Γιῶργος Κουφός (Φυσικομαθηματικῆ Σχολῆ Α.Π.Θ.).

Ό ἴδιος έκανε καί τῆς ταυτίσεις τῆς τομῆς II στὰ Βασιλικά καί τῆς άνασκαφικῆς περιόδου 1983 τῆς Δήμητρας.

Βασιλικά, Τ.Σ.Κ. και τομή Ι
Bos

	Φάλαγγξ	Αύγεινικός σπόνδυλος	Κάτω άκρο μεταποδίου	Κέρατο	Δόντι	Ταρσικό	Πτέρνα	Κάτω επίφυση μηρού	Άνω άκρο κνήμης
Τ.Σ.Κ. Στρ. 3	2	1	2	1	1				
Τ.Σ.Κ. Στρ. 4	1		2		3				
Τ.Σ.Κ. Στρ. 5	1			1					
ά.έ.1					1				
ά.έ.2					1				
ά.έ.4					1				
ά.έ.7					2				
ά.έ.9					1	1			
ά.έ.10	1								
ά.έ.12			1		2		1		
ά.έ.13	2				2				
ά.έ.14					1				
ά.έ.15								1	
ά.έ.16	1				1				
ά.έ.18			1						1
ά.έ.19	1								1
ά.έ.20	1								

Sus

	Κάτω γνάθος	Άνω γνάθος	Κνήμη	Δόντι	Πτέρνα
Τ.Σ.Κ. Στρ.3	1				
Τ.Σ.Κ. Στρ.5		1	1		
ά.έ.1		1			
ά.έ.7		2			
ά.έ.9		1			
ά.έ.12		1			
ά.έ.13				1	
ά.έ.15		1			1
ά.έ.16	1				
ά.έ.17	1		3		
ά.έ.18			1		

Capra ή ovis

	Κάτω γνάθος	Πτέρνα	Όμοπλάτη	Κνήμη	Δόντι	Κέρατο	Κερκίδα	Κάτω άκρο κνήμης	Κάτω άκρο μεταδίου	Μετακαρπικό
Τ.Σ.Κ. Στρ.3		1	1							
Στρ.5	1			1						
ά.έ.4			1		1	1				
ά.έ.8	1						1			
ά.έ.10	1							1	1	
ά.έ.13	1									
ά.έ.17			1							
ά.έ.20	1 (άνω)									
ά.έ.21										1

Canis

	Κάτω γνάθος
Τ.Σ.Κ. Στρ.5	1

Capra hircus

	Κάτω άκρο βραχίονα	Άσπρά-γαλος	Κάτω γνάθος	Άνω άκρο μετακαρπικού	Πτέρνα	Κνήμη	Κάτω άκρο κνήμης	Κάτω άκρο κερκίδας	Φάλαγγξ
Τ.Σ.Κ. Στρ.4	1	1							
ά.έ.2			1						
ά.έ.7				1	1	1			
ά.έ.12			2				1		
ά.έ.14			3						
ά.έ.16		2	1					2	3
ά.έ.17				1	1				

Capra ή ovis

	Δόντι	Ωμοπλάτη	Κάτω άκρο κνήμης	Φάλαγγξ	Άνω γνάθος	Κάτω άκρο βραχίονα	Ταρσικό	Κάτω άκρο κερκίδας	Άσπρά-γαλος	Μετα-πόδιο	Κερκίδα	Κάτω γνάθος
Τ.Σ.Κ. Στρ.3	1											
Τ.Σ.Κ. Στρ.4	9	1	3	2								
Τ.Σ.Κ. στρ.5	3	1										
ά.έ.2	4			1								
ά.έ.7	3				1	1						
ά.έ.10	2											
ά.έ.11	4			1	1		1	1				
ά.έ.12	4											
ά.έ.13	7					1						
ά.έ.15	7	1										
ά.έ.16	6											
ά.έ.17	8											
ά.έ.18	3	1							1	1		
ά.έ.19											1	
ά.έ.20	2							1				1

Βασιλικά-τομή II
Ovis η capra

	Μεταπόδια	Ώμοπλάτη	Άνω γνάθος	Κνήμη	Φάλαγγξ	Σπόνδυλος	Δόντι	Κάτω γνάθος	Βραχίονας	Κερκίδα	Πτέρνα	Άστράγαλος	Μηρός	Κέρατο
ά.έ.1	1													
ά.έ.2	2			2			2	3	1	1				
ά.έ.3						1								1
ά.έ.4	3	5				1	2		2					
ά.έ.5	4	1		2		2	2	1	5	1	1		1	
ά.έ.6							1							
ά.έ.7	3	4	1	2		4	1	5	2	3				
ά.έ.8	2	6	1		2	12	2	14	5		2		1	
ά.έ.9	1		1	2			1	1		1				
ά.έ.10	1	1	1	3		1	4	3	5	3	1			
ά.έ.11		1						1						
ά.έ.12	3	4		2				2	1			1		
ά.έ.13						2	2	1					1	
ά.έ.14				1	1		7	2	1	1				
ά.έ.15	1	1	4	4	3	1	24	7	11	3	2	2		
ά.έ.16	4	3	8	1	5	3	16	4	8	1	2	3		
ά.έ.17	2		1		2	2	8	2	1			1		

Sus

	Δόντι	Σπόνδυλος	Άνω γνάθος	Κάτω γνάθος	Βραχίονας	Ώμοπλάτη	Μεταπόδια	Κερκίδα	Πτέρνα	Κνήμη
ά.έ.1	3									
ά.έ.2		1		1						
ά.έ.3				1	1					
ά.έ.4			2	3						
ά.έ.5	1		1	4	1					
ά.έ.6	1									
ά.έ.7	2		2	6	1					
ά.έ.8			2	6	1	1				
ά.έ.9	1		1	1						1
ά.έ.10	3		1	6						
ά.έ.11	1			3	1					
ά.έ.12	1			2						
ά.έ.14			3							
ά.έ.15	1	1	2		2					
ά.έ.16	1		5	15				1		
ά.έ.17	4		3	5			1	1		

Canis

ά.έ.14	1									
ά.έ.15				1						

Cervus

ά.έ.17 κέρατο1

Bos

	Ωμοπλάτη	Αστράγαλος	Φάλαγγξ	Κερκίδα	Δόντι	Βραχίονας	Άνω γνάθος	Μετοπόδιο	Πτέρνα	Κάτω γνάθος	Κέρατο
ά.έ.1							1				
ά.έ.2				1	1						
ά.έ.4		1	1		3	1		2			
ά.έ.5			6	1	8	1		1	3		
ά.έ.7					5	2		1	1	2	
ά.έ.8			4	1	7	1		2		1	
ά.έ.9	1			1	2						
ά.έ.10			2	2	5						
ά.έ.11			2						2		
ά.έ.12					2						1
ά.έ.13		1	2					1		1	
ά.έ.14			5		3						1
ά.έ.15	1		11	1	3		1	2			
ά.έ.16			3	1	2				2		
ά.έ.17	1		8		1			3	1		

Δήμητρα-τομή II (άνασκαφική περίοδος 1983)

Bos

	Κέρατο	Μεταπόδιο	Αστράγαλος	Φάλαγγξ	Δόντι	Κάτω γνάθος	Πτέρνα	Άνω γνάθος	Βραχίονας	Κερκίδα
ά.έ.140	1	3	1	6	4	1	1			
ά.έ.141		4	1	9	8	4	2		1	1
ά.έ.142		1	1	7	10		1	1		

Sus

	Άνω γνάθος	Κάτω γνάθος	Μεταπόδιο	Αστράγαλος	Δόντι	Κερκίδα	Σπόνδυλος	Φάλαγγξ
ά.έ.140	1	4	1	2				
ά.έ.141		5	1			1	1	1
ά.έ.142		2			1			

Capra ή ovis

	Κάτω γνάθος	Δόντι	Σπόνδυλος	Φάλαγγξ	Πτέρνα	Αστράγαλος	Κερκίδα	Βραχίονας	Ωμοπλάτη	Μεταπόδιο	Άνω γνάθος
ά.έ.140	4	7	3	3		4	1	1	1		
ά.έ.141	4	2	5	3	3			4		2	1
ά.έ.142	7	3	1			3	1	2	4	3	3

Σπόνδυλοι από ψάρια

ά.έ.140:7

ά.έ.141:12 Οί σπόνδυλοι είναι μεγάλου μεγέθους, από 0,002-0,003 και μεγαλύτεροι, και προέρχονται προφανώς από πολύ μεγάλα ποταμίσια ψάρια (γουλιανούς ή γριβάδια). Με κοσκινίσματα θα βρίσκονταν και σπόνδυλοι με πολύ μικρότερη διάμετρο.

ά.έ.142:1

Canis

ά.έ.140:1 κάτω γνάθος

ά.έ.141:1 δόντι

ά.έ.142:3 κάτω γνάθος, 1 άνω γνάθος

Cervus

ά.έ.141:1 κέρατο (έλαφοειδές)

ά.έ.142:1 κέρατο (έλαφοειδές)

ά.έ.141:1 κέρατο από capra

Παράρτημα Γ

Ό πυριτόλιθος

Τὰ ἐργαλεία ἀπὸ πυριτόλιθο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δήμητρας διαπραγματεύεται ἡ Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη (*Dimitra*, Part II). Στὴν περιοχὴ τῆς Δήμητρας καὶ γενικότερα στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ μέχρι σήμερα πηγὴ πυριτολίθου. Τὸ ὕλικὸ ἦταν πολὺ δυσεύρετο στὴν περιοχὴ, τὰ ἐργαλεία βρέθηκαν πολυχρησιμοποιημένα καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε μιὰ πηγὴ μὲ δευτέρης, ἔστω, ἀλλὰ ἄφθονης ποιότητος πυριτόλιθο. Τὰ διάφορα εἶδη ἀπὸ τὴ Δήμητρα εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητος, δηλαδὴ ἔχουν μεγάλο βαθμὸ κρυστάλλωσης· ὑπάρχουν καὶ δείγματα ἀπὸ ὄρεία κρύσταλλο, πού ἡ πηγὴ τοῦ μᾶλλον ἦταν στὸν ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ λοφίσκο. Ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα δείγμα μετρίου μεγέθους, δὲν ὑπάρχουν οἱ μεγάλες λεπίδες, μεγέθους πολλὰς φορὲς μεγαλύτερου καὶ ἀπὸ 0,30 μ., χρώματος κυρίως κιτρινογκρί, πού ἔχουν βρεθεῖ κυρίως σὲ οἰκισμοὺς τῆς Βουλγαρίας.

Ἐντελῶς ἀντίθετα πράγματα διαπιστώνονται στὴν περιοχὴ τῶν Βασιλικῶν = ὁμάδα οἰκισμῶν Β1 (βλ. καὶ σ. 128), μὲ βάση βέβαια τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα.

Γιὰ τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Βασιλικῶν, προκαταρκτικὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν οἱ ἑξῆς διαπιστώσεις:

Τὸ ὕλικὸ εἶναι ἄφθονο (βρίσκεται καὶ σὲ πρωτογενὴ κατάσταση), ἐξαιτίας, ὅπως φαίνεται, τῆς παρουσίας στὴν περιοχὴ μεγάλου λατομείου πυριτολίθου (βλ. παρακάτω). Ἡ ποιότητά του εἶναι μέτρια ὡς κακὴ, μὲ κριτήριον τὸν βαθμὸ κρυστάλλωσης· ὑπάρχουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ δύο ποικιλίες, μιὰ βυσσινοκαφὲ καὶ μιὰ καφεπορτοκαλί.

Ἡ λιθοτεχνία τῶν Βασιλικῶν, ἐπιφανειακὰ δείγματα τῆς ὁποίας παρατέθηκαν, δὲν παρουσιάζει διαφορὲς σὲ σχέση μὲ τῆς Δήμητρας ὡς πρὸς τύπους τῶν ἐργαλείων· ἐπίσης ὅτι, παρόλη τὴν ἀφθονία τοῦ ὕλικου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαλείων δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερος, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει γίνῃ ἐπανεπιλημμένη χρῆση τους. Ἡ παρουσία ἀκατέργαστου ὕλικου στὶς ἐπιχώσεις δηλώνει, ἴσως, ὅτι ἡ ἐπεξεργασία του γινόταν μέσα στὸν οἰκισμό.

Τὸ λατομεῖο βρίσκεται σὲ ἀπόσταση (εὐθεία γραμμὴ) 2,5 χλμ. ἀπὸ τὸν οἰκισμό, στὴ θέση Παλιούρια· στοὺς χάρτες ἀναφέρεται ὡς Καλλιθέα. Πρόκειται γιὰ οἰκισμό ἱστορικῶν χρόνων, σὲ μιὰ θέση πού περιβάλλεται ἀπὸ τὰ δυτικὰ μὲ βαθὺ ρέμα· μετὰ τὸ ρέμα ὑπάρχουν στάνες. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται 2 χλμ. ἀνατολικά, μετὰ τὴ διασταύρωση τοῦ δρόμου πρὸς Περιστερὰ μὲ τὸν πρόσφατα χαλικοστρωμένο δρόμο γιὰ τὸ Λιβάδι. Τὸ λατομεῖο βρίσκεται στὰ νοτιοδυτικὰ ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ καί, πιδὸ συγκεκριμένα, στὶς ἀπαρχὲς τοῦ πρώτου ἀναβαθμοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶλλον δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἐπιχώσεις κατοίκησης (Πίν. 38, 39). Τὰ ἀποθέματα τοῦ λατομείου γιὰ τὰ νεολιθικὰ δεδομένα εἶναι τεράστια. Κατὰ τὸ μέγιστο μέρος, ἀντιπροσωπεύεται ἡ καφεπορτοκαλί ποικιλία, ἐνῶ ἡ βυσσινοκαφὲ εἶναι σπανιότατη. Ἄλλες ποικιλίες δὲν ὑπάρχουν. Τὸ πέτρωμα δὲν περιορίζεται μόνο στὸν βασικὸ πυρῆνα λατομείου, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ καὶ κυρίως πρὸς ΒΑ. Μιὰ ὀπὴ μὲ ἄνοιγμα 1 μ., στὸ κυρίως λατομεῖο, δὲν προχωράει βαθιά, δὲν δημιουργεῖται δηλαδὴ στοά. Γενικὰ σὲ τίποτε δὲν θυμίζει τὰ λατομεῖα, ἢ μᾶλλον ὄρυχεῖα, τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γνωστὰ αὐτὰ λατομεῖα, τῆς νεότερης παλαιολιθικῆς περιόδου ὡστόσο, ἀπὸ ὅσο γνωρίζει ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὸ δημοσίευμα μιᾶς ἐκθεσης στὸ Bochum (BERGBAU 1981), ἔχουν κάθετες στοᾶς ἢ ὀριζόντιες καὶ ὁμόκεντρες. Νεολιθικὰ λατομεῖα πυριτολίθου, ἀπὸ ὅσο πρόχειρα γνωρίζουμε, δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ. Στὸ λατομεῖο τῶν Βασιλικῶν γινόταν ἀπλὴ ἀπόσπαση τῆς πρώτης ὕλης. Δὲν διατηροῦνται πάντως ἔχνη ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἀπόσπασης (βλ. π.χ.

διάφορους τρόπους στο BERGBAU 1981) και αυτό εξαιτίας, ίσως, της φθοράς του υλικού και της διαρκούς αλλοίωσης των επιφανειών από τη χρήση του λατομείου και στις επόμενες εποχές για την κατασκευή, ως πούμε, πυριτολίθων για δόκανα. Δεν υπάρχουν στη γύρω περιοχή υπολείμματα πυριτολίθου, που να αποδεικνύουν μια τοπική επεξεργασία, ούτε και επιφανειακά εργαλεία. Μια ολοκληρωμένη μελέτη του λατομείου από ειδικά στα θέματα αυτά, είναι σίγουρο ότι θα γίνει αφορμή να προκύψουν πολλά, άγνωστα μέχρι σήμερα, στοιχεία.

Μια συστηματική επιφανειακή περισυλλογή πρώτης ύλης και εργαλείων από πυριτόλιθο από όλες τις ομάδες των οικισμών, σε συνδυασμό με μια προσπάθεια για τον έντοπισμό πηγών και με την αξιολόγηση του υλικού που προέκυψε από τις ανασκαμμένες θέσεις, θα συνέβαλε σημαντικά στην έρευνα των θεμάτων της οικονομίας και των ανταλλαγών. Συμπληρωματικά αναφέρεται ότι το παλιό υλικό στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (έρευνες Rey και Heurtley) είναι ελάχιστο και μάλλον αμελητέο· ή σημασία της μελέτης των νεολιθικών λιθοτεχνιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει να γίνεται αντίληπτη και μάλιστα οι έρευνες αποδεσμεύονται σιγά σιγά από την παλαιολιθική εμπειρία και αποκτούν αυτονομία.

Παράρτημα Δ

Ι. Οί νεολιθικές θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας

Νομοί Σερρών, Δράμας, Καβάλας (Εικ. 52: Κάθε οικισμός διατηρεί τον αριθμό που έχει στις μελέτες: GRAMMENOS 1980 και GRAMMENOS 1982. Ήπειδή, φυσικά, όλοι οι οικισμοί δεν είναι νεολιθικοί, δεν υπάρχει συνέχεια στην αρίθμηση).

1. **Παράδεισος (Κλισί Τεπέ), χωριού Παράδεισος νομού Καβάλας** (Εικ. 52, αριθ. 1)
Βιβλιογραφία: GRAMMENOS 1975 (1978), 195.
Μετά τη δημοσίευση του άρθρου αυτού, έγινε στον οικισμό ανασκαφή μικρής έκτασης από τη Σουηδική Αρχαιολογική Σχολή (βλ. επίσης GRAMMENOS 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92).
Σύμφωνα με τη διαπραγμάτευση που προηγήθηκε στο κεφάλαιο Β, οι κεραμικές κατηγορίες του οικισμού ανήκουν σε διμηνιακές φάσεις της ΝΝ. Αντιπροσωπεύονται όλες οι γνωστές διμηνιακές κατηγορίες.
2. **Άγιο Πνεύμα, χωριού Άγιο Πνεύμα νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 2)
Βιβλιογραφία: GRAMMENOS 1975 (1978), 195 = GRAMMENOS 1982, 92.
Υπάρχει προδιμηνιακή και διμηνιακή επιφανειακή κεραμική. Αντιπροσωπεύεται και η ΠΕΧ. Η αναφερόμενη ως ΠΕΧ λαβή είναι νεολιθική. Δεν έχει δημοσιευθεί σχεδιασμένη κεραμική.
6. **Θέση Μαρίνα, χωριού Μικρό Σούλι νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 6)
Βιβλιογραφία: GRAMMENOS 1975 (1978), 197 και GRAMMENOS 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
Υπάρχει προδιμηνιακή και διμηνιακή κεραμική, επιλογή από την οποία έχει δημοσιευθεί (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 426, Πίν. 315).

8. **Θέση Δοξάτ Τεπέ, χωριού Δοξάτο νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 8)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 198 κέ. και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει δημοσιευμένη (σχεδιασμένη) προδιμηνιακή και διμηνιακή κεραμική κατά κατηγορίες (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 201 κέ.).
13. **Θέση Γιαλίμια, χωριού Ποδοχώρι νομού Καβάλας** (Εικ. 52, αριθ. 13)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 206 κέ. και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει δημοσιευμένη (σχεδιασμένη) προδιμηνιακή και διμηνιακή κεραμική κατά κατηγορίες (ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 207 κέ.).
14. **Θέση Ἀγριάνιστα, χωριού Νέο Σούλι νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 14)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 201 κέ. και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει διμηνιακή επιφανειακή κεραμική, από την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα.
15. **Καλλίφυτος, χωριού Καλλίφυτος νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 15)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 202 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει προδιμηνιακή και διμηνιακή επιφανειακή κεραμική, από την οποία έχουν δημοσιευθεί ελάχιστα δείγματα από τον Garašanin (GARAŠANIN 1963) (συλλογή επιφανειακής κεραμικής στο Marburg).
16. **Καλός Ἀγρός, χωριού Καλός Ἀγρός νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 16)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 202 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982.
 Ύπάρχει ή μονόχρωμη διμηνιακή (;) επιφανειακή κεραμική, από την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα.
18. **Καλαμπάκ Τεπέ, χωριού Καλαμπάκι νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 18)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 203 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 (όπου από παραδρομή αριθμείται 17 αντί 18) = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει διμηνιακή επιφανειακή κεραμική, από την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα.
19. **Κεφαλάρι, χωριού Κεφαλάρι νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 19)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 293 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει προδιμηνιακή (;) και διμηνιακή κεραμική, από την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα.
20. **Νέα Μπάφρα, χωριού Νέα Μπάφρα νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 20)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 204 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 92.
 Ύπάρχει μάλλον προδιμηνιακή και διμηνιακή κεραμική, από την οποία δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα.

ἐπιχώσεις τοῦ τέλους τῆς NN, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν ἐπιχώσεις, καὶ μάλιστα 2 μ., ἱστορικῶν χρόνων, ἐνῶ ἄλλα δύο ἀνήκουν στὴν προϊστορικὴ περίοδο.

28. **Θέση Λόφος 133, χωριοῦ Παλαιοκόμη νομοῦ Σερρών** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 28)

Βιβλιογραφία: Πρόσφατα TREUIL 1983, 93 κέ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

Πρόκειται γιὰ οἰκισμό μὲ μεγάλη ἔκταση ποὺ ἐκτείνεται στὴν κορυφὴ μακρόστενου βραχώδους καὶ ἀπομονωμένου λόφου, στὶς ἔσχατες δυτικὲς-βορειοδυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Παγγαίου, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Στρυμόνα, μεταξὺ τῶν χωριῶν Παλαιοκόμη καὶ Ἀμφίπολη καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. πρὸς ΒΑ. τῶν βορειοανατολικῶν ὁρίων τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ (Ἄνω) Ἀμφίπολη. Ἡ περιοχὴ δυτικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμό εἶναι πεδινὴ καὶ ἀνατολικά ἡμιορεινὴ. Στὸν οἰκισμό ὑπάρχουν καὶ στρώματα τῆς ΠΕΧ (:) καὶ τῆς YEX, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶν χρόνων· εἶχε μάλιστα στὸ παρελθὸν βρεθεῖ καὶ σύνολο ἀπὸ χάλκινα σκεύη (τώρα στὸ Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας τῆς Βιέννης), ἐνῶ γνωστὴ εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ὁ οἰκισμὸς πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὶς Ἑννέα Ὀδοῦς.

Μὲ τὶς δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν, δὲν πρόεκυψαν συγκεκριμένα στοιχεῖα· γιὰ τὴν περίοδο ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι σίγουρο ὅτι ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις (μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, διακόσμηση μὲ γραφίτη, μὲ ἐγγάρκτη διακόσμηση) καί, ἴσως, προδιμηνιακὲς (καφὲ ἐπὶ κίτρινου-κρέμ).

30. **Θέση Καστρί, χωριοῦ Θεολόγος Θάσου νομοῦ Καβάλας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 30)

Βιβλιογραφία: Πρόσφατα ΚΟΥΚΟΥΛΙ-CHRYSANTHAKI 1982, 120, 125, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ ἡ περιγραφή τοῦ χώρου. Πρόσθεσε τώρα καὶ τῆς ἴδιας, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά Β3, 778.

Στὸν οἰκισμό, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπομονωμένη ἡμιορεινὴ καὶ φυσικὰ ὄχυρὴ θέση, ἔκανε ἀνασκαφὲς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία (Ἐφορος Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

Οἱ ἀνασκαφὲς ἔχουν φθάσει, ὄχι σὲ ὅλο τὸ ἐμβαδὸν τῆς τομῆς, μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος. Ἀποδείχθηκε ὅτι μᾶλλον ὑπάρχουν προδιμηνιακὲς φάσεις (Σιταγροὶ II), ὑπάρχει δηλαδὴ ἡ καφὲ ἐπὶ κίτρινου-κρέμ κεραμικὴ. Στὶς διμηνιακὲς φάσεις ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ γνωστὲς κατηγορίες.

(Στὸ GRAMMENOS 1982, 92, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἀντὶ γιὰ ἐρωτηματικὸ, ποὺ τοποθετήθηκε ἀπὸ παραδρομὴ, τὸ σημάδι X ποὺ σημαίνει ὅτι ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ GRAMMENOS 1981, 98).

31. **Θέση Δήμητρα, χωριοῦ Μυρίνη νομοῦ Σερρών** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 31)

Βιβλιογραφία: *Dimitra*, Part I. Ἐπίσης FRENCH 1964, ὅπου πλήρης περιγραφή τοῦ χώρου.

Ὁ οἰκισμὸς δὲν ἔχει ἰδιαίτερη ὀνομασία· ἡ ὀνομασία δόθηκε τυχαία, μᾶλλον ἀπὸ τὸν French, ἀπὸ τὸ χωριὸ Δήμητρα ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. πρὸς Β., ἐνῶ ὁ κοινόχρηστος χῶρος τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὰ γύρω ἀγροτεμάχια ἀνήκουν στὸ χωριὸ Μυρίνη. Ὁ οἰκισμὸς ἔχει μερικὰ ἀνασκαφεῖ.

32. **Θέση Λακκοβίκια, χωριοῦ Ὀφρύνιο νομοῦ Καβάλας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 32)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1964, 31, ὅπου καὶ παρατίθεται περιγραφή τοῦ χώρου, ὄχι ὅμως καὶ ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: «Sherds were found which are certainly prehistoric but are not diagnostic.».

Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἀντιπροσωπεύεται ἡ NN γιὰτὶ στὴν προθήκη μὲ ἐπιφανειακὴ

23. **Ἀκροπόταμος, χωριού Ἀκροπόταμος νομοῦ Καβάλας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 23)
 Βιβλιογραφία: Ἡ σχετικὴ μὲ τὶς ἀνασκαφὲς βιβλιογραφία: ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938 καὶ MYLONAS 1941.
 Θέση ἀνασκαμμένη, τὰ εὐρήματα τῆς ὁποίας ἤδη ἔχουν συζητηθεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία. Σὲ ὅλα τὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὴ νεολιθικὴ κεραμικὴ τῆς περιοχῆς, γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκροποτάμου.
 Ὁ χῶρος εἶναι ἀνάλογος μὲ τοῦ οἰκισμοῦ Γιαλίμια Ποδοχωρίου.
24. **Θέση Ντικιλὶ Τάς (= ὄρθια πέτρα), χωριού Κρηνίδες νομοῦ Καβάλας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 24)
 Θέση ἀνασκαμμένη. Στὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Σέφεριανὸς (ΣΕΦΕΡΙΑΔΕΣ 1983) ὑπάρχει ὅλη ἢ προηγούμενη βιβλιογραφία, περιγραφή τοῦ χώρου, κλπ. Δὲν παρατίθεται στρωματογραφία, γίνεται ὅμως σαφὴς χρονικὸς προσδιορισμὸς τῶν κεραμικῶν κατηγοριῶν.
25. **Σιταγροί, χωριού Σιταγροί νομοῦ Δράμας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 25)
 Στὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι συγκεντρωμένη ὅλη ἡ σχετικὴ μὲ τὸν οἰκισμὸ βιβλιογραφία. (Γιὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὰ γεωαρχειολογικὰ θέματα τοῦ οἰκισμοῦ βιβλιογραφία, βλ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980α).
26. **Θέση Μικρὴ Τούμπα, χωριού Πετρούσσα νομοῦ Δράμας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 26)
 Βιβλιογραφία: ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, 451 κέ., μὲ φωτογραφία ὀστράκων στὸν Πίνακα 534· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 99 = GRAMMENOS 1982, 90, ὅπου ἀπὸ παραδρομὴ δὲν εἶχαν ἀναφερθεῖ οἱ προδιμηνιακὲς φάσεις (= MN) καὶ ἡ ΠΕΧ εἶχε ἀναφερθεῖ μὲ ἐρωτηματικὸ.
 Στὸν οἰκισμὸ ἐγίνε μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ. Τὸ βάθος τῶν ἐπιχώσεων δὲν ξεπερνᾷ τὰ 2 μ. Ἡ τούμπα εἶναι πολὺ χαμηλὴ, ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ μικρὴ (ὡς 5 στρέμματα), καὶ ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι πεδινὴ μὲ πηγές.
 Ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν στοιχείων ποὺ παρατίθενται στὰ Χρονικά, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑποτεθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ὄχι μόνον προδιμηνιακῶν φάσεων, ἀλλὰ καὶ τῆς ΠΕΧ. Ἄς ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἀπουσιάζει ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ καὶ ἡ διακοσμημένη μὲ γραφίτη κεραμικὴ. Θὰ ἦταν, ὡστόσο, πολὺ δύσκολο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι μὲ δύο μόνον μέτρα ἐπίχωση θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπροσωπεύεται μιὰ τόσο μεγάλη χρονικὴ περίοδος. Φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων στὸν οἰκισμὸ ἔχει προκαλέσει ἀναστάτωση στὶς ἐπιχώσεις.
27. **Πολύστυλο, χωριού Πολύστυλο νομοῦ Δράμας** (Εἰκ. 52, ἀριθ. 27)
 Βιβλιογραφία: ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938, 103 κέ. Στὸ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 90 = GRAMMENOS 1982, 90, δὲν ἀναφέρθηκαν οἱ προδιμηνιακὲς φάσεις (= MN).
 Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῶν τεναγῶν Φιλίππων στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ὁμόνυμου χωριοῦ. Ὑπάρχουν πηγές στὴν περιοχὴ καὶ τεχνητὸ ρέμα ἀρδεύσεως. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀκόμη λιγότερα καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀκροποτάμου, καὶ ἡ κεραμικὴ εἶναι ἐπίσης χαμένη, ἄγνωστο πότε. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεὶς, ἔχοντας ὑπόψη τὶς φωτογραφίες τῆς προκαταρκτικῆς ἀνακοίνωσης, εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκισμὸ στὸν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύεται κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ φάση, γιὰ παράδειγμα, Σιταγροὶ I-II (ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938, Εἰκ. 4, 7-10) καὶ οἱ φάσεις Σιταγροὶ II-III (ΜΥΛΩΝΑΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1938, Εἰκ. 8). Ἡ μὴ ἀπεικόνιση γραπτῶν κατηγοριῶν τῆς φάσης Σιταγροὶ III μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται τυχαία, ἐκτὸς ἂν δεχθῶν κανεὶς ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱστορικῶν χρόνων καταστράφηκαν οἱ

κεραμική από διάφορους οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας, στο Μουσείο της Καβάλας, εκτίθεται χαρακτηριστική γραπτή (μαύρο επί έρυθρου, με γραφίτη) και έγχάρακτη διμηνιακή κεραμική (Σιταγροί ΙΙΙ), με την ένδειξη Λακκοβίκια.

33. **Μυλοπόταμος, χωριού Μυλοπόταμος νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 33)
Βιβλιογραφία: FRENCH 1964, 31, όπου παρατίθεται πλήρης περιγραφή του χώρου και επιφανειακή κεραμική.
'Αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οί βασικές προδιμηνιακές και διμηνιακές κατηγορίες. Στόν οικισμό αυτό αντιπροσωπεύεται, ίσως, και ή φάση Δήμητρα Ι: FRENCH 1964, Fig. 6, black burnished with graphite wash.
34. **Γαληψός, χωριού Γαληψός νομού Καβάλας** (Εικ. 52, αριθ. 34)
Βιβλιογραφία: DESHAYES 1964, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία: Πρόκειται για τή δημοσίευση επιφανειακής γραπτής κεραμικής από τόν οικισμό.
'Ο οικισμός βρίσκεται πρός τό δυτικό ήμπεδινό τμήμα, μεταξύ του Συμβόλου και του Παγγαίου, 200 μ. περίπου δεξιά από τό δρόμο Θεσσαλονίκης-Καβάλας, όρατός από τό δρόμο, πριν από τό όμώνυμο χωριό. Καταλαμβάνει μιá έκταση 30-40 στρεμμάτων και, εν μέρει, καλλιεργείται με σιτηρά ή καπνό. Σίγουρα ή έκταση του οικισμού δέν περιορίζεται μόνο στο ύψωμα, αλλά και σε μιá μεγάλη άκτίνα της γύρω περιοχής. Σήμερα στήν περιοχή δέν υπάρχει φανερό ρέμα, έστω με περιοδική δραστηριότητα.
'Αντιπροσωπεύονται προδιμηνιακές φάσεις (ή καφέ επί κίτρινου δέν αναφέρεται στή βιβλιογραφία, αλλά δείγματά της υπάρχουν) και όλες οί γνωστές διμηνιακές κατηγορίες τών διμηνιακών φάσεων.
35. **Σπηλιά Συμβόλου** (Εικ. 52, αριθ. 35)
Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 194, ύποσημ. 6.
'Αναφέρεται ότι υπάρχει κεραμική NN.
36. **Σπηλιά Νυμφών** (Εικ. 52, αριθ. 36)
Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 194, ύποσημ. 6.
'Αναφέρεται ότι υπάρχει κεραμική NN.
37. **Σπηλιά Μαριών** (Εικ. 52, 37)
Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 194, ύποσημ. 6 και πρόσφατα ΚΟΥΚΟΥΛΙ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΙ 1982, 119, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.
Δέν υπάρχουν γραπτές κατηγορίες, αλλά ένα μέρος από τήν επιφανειακή, πάντα μονόχρωμη στιλβωμένη κεραμική, φαίνεται ότι ανήκει στα τέλη της NN.
42. **Μεγαλόκαμπος, χωριού Μεγαλόκαμπος νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 42)
Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 228 κέ. και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1982, 93.
'Αντιπροσωπεύονται οί προδιμηνιακές και διμηνιακές κατηγορίες.
43. **Ξηροπόταμος, χωριού Ξηροπόταμος νομού Δράμας (ή θέση ονομάζεται σπάνια Προφήτης 'Ηλίας)** (Εικ. 52, αριθ. 43)
Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 229 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1982, 93.
'Αντιπροσωπεύονται προδιμηνιακές φάσεις και, ίσως, διμηνιακές.

44. **Θέση Συκιά, χωριού Καλαμπάκι νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 44)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 229 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύεται, ἴσως, τὸ τέλος τῆς NN (δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς κατηγορίες). Ὑπάρχουν δείγματα τῆς χαρακτηριστικῆς αὐλακωτῆς κεραμικῆς τύπου Baden.
46. **Θέση Μπουνὰρ Μπασί, χωριού Μυλοπόταμος νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 46)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 230 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύεται τὸ τέλος τῆς NN.
47. **Θέση Ζωοδόχος Πηγὴ (ἢ Τσόρλακ), χωριού Μυλοπόταμος** (Εικ. 52, αριθ. 47)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 230 κέ. και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ὁ ἀναφερόμενος ὡς ΠΕΧ κάρθαρος ἀνήκει σὲ προδιμηνιακὴ φάση· αὐτὸ βεβαίως δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ΠΕΧ. Ἐντιπροσωπεύονται προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.
48. **Δράμα, πόλης Δράμας νομού Δράμας** (Εικ. 52, αριθ. 48)
 Βιβλιογραφία: ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 (1978), 231 και ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ὁ ἀναφερόμενος ὡς ΠΕΧ κάρθαρος ἀνήκει σὲ προδιμηνιακὴ φάση, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ΠΕΧ. Ἐντιπροσωπεύονται προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.
49. **Μονόβρυση, χωριού Μονόβρυση νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 49)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 16 (ἀναφέρεται ἡ περιγραφή τῆς θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμικὴ)· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύονται προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.
50. **Θέση Φακίστρα, χωριού Χρυσὸ νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 50)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 16 (ἀναφέρεται ἡ περιγραφή τῆς θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμικὴ)· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύονται προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.
54. **Σιδηροδρομικὸς Σταθμὸς Χρυσοῦ, χωριού Σιδηροδρομικὸς Σταθμὸς Χρυσοῦ νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 54)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 17 (ἀναφέρεται ἡ περιγραφή τῆς θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμικὴ)· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύονται προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.
55. **Θέση Προφήτης Ἡλίας, χωριού Πεντάπολη νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 55)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 17 (ἀναφέρεται ἡ περιγραφή τῆς θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμικὴ)· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις.
56. **Τούμπα, χωριού Τούμπα νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 56)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 17 κέ. (ἀναφέρεται ἡ περιγραφή τῆς θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμικὴ)· ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 93.
 Ἐντιπροσωπεύεται ἡ AN, καθὼς και προδιμηνιακὲς και διμηνιακὲς φάσεις.

59. **Θολός, χωριού Θολός νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 59)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 18 κέ. (αναφέρεται ή περιγραφή της θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμική): ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 95.
 Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται προδιμηνιακὲς καὶ διμηνιακὲς φάσεις.
60. **Θέση Ἰαίρι Μπαίρι, χωριού Δήμητρα νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 60)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 19 κέ. (αναφέρεται ή περιγραφή της θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμική): ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 95.
 Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται προδιμηνιακὲς καὶ διμηνιακὲς φάσεις.
64. **Θέση Φιδοκορυφή, χωριού Μαυρόλοφος νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 64)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 19 κέ. (αναφέρεται ή περιγραφή της θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμική): ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 95.
 Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται διμηνιακὲς φάσεις.
66. **Θέση Καστρί, χωριού Στρυμονικό νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 66)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 19 (αναφέρεται ή περιγραφή της θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμική): ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 95.
 Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται διμηνιακὲς φάσεις.
68. **Θέση Παλιοκόστρα, χωριού Σιδηροδρομικός Σταθμός Ἀγγίστας νομού Σερρών** (Εικ. 52, αριθ. 68)
 Βιβλιογραφία: Γ.Φ. 1980, 19 (αναφέρεται ή περιγραφή της θέσης και παρατίθεται σχεδιασμένη-σχολιασμένη κεραμική): ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1980, 100 = GRAMMENOS 1982, 95.
 Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται προδιμηνιακὲς καὶ διμηνιακὲς φάσεις.

II. Οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας

1. **SI (= Σιθωνία) 2. Θέση Βέτρινο, χωριού Ἅγιος Νικόλαος νομού Χαλκιδικῆς** (Εικ. 53, αριθ. SI2)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 10, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία (Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναφέρεται ὅτι ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχή τοῦ οἰκισμοῦ ἔχει περισυλλεγεί ὀστεολογικὸ ὕλικὸ ζῶων παλαιολιθικῆς ἐποχῆς).
 Ἐπιφανειακὴ κεραμική: Δὲν προσφέρονται ὄστρακα γιὰ σχεδίαση. Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται διμηνιακὲς φάσεις (ὑπάρχει ἡ κεραμικὴ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ).
2. **L (= περιοχή Λαγκαδᾶ) 4. Θέση Δρυμός, χωριού Δρυμός νομού Θεσσαλονίκης** (Εικ. 53, L4)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμική: Ἐπιφανειακά ἀνακάλυπται διμηνιακὲς φάσεις. Ἐπιφανειακῶς ἀνακάλυπται ἡ ΠΕΧ 2 καὶ 3 (Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς ποὺ συνοδεύει τὸ ὄστρακο στὴ σχεδίαση τῆς Εἰκόνας· ὁ ἀριθμὸς στὴν παρένθεση δηλώνει τὸν αὐξοντα κατὰ κατηγορία ἀριθμὸ ποὺ ἔχει ἀναγραφῆ σὲ κάθε ὄστρακο). Εἰκ. 14. 48(1). Μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα σὲ κοκκινοκαφὲ φόντο (black on red). Τὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ποὺ δὲν προσφέρεται γιὰ σχεδίαση, ἔχουν πολλὴ μίκα καὶ δὲν ἔχουν καμιά σχέση ἀπὸ πλευρᾶς πηλοῦ καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων (στὴν Ὀλύμπου) μὲ τὰ τῆς ἀντίστοιχης κατηγορίας, π.χ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία.

- Εἰκ. 14. 51 (3): Μὲ φαιὸ ἐπίχρισμα σὲ κοκκινωπὸ φόντο.
 Εἰκ. 14. 50 (5): Μὲ φαιὸ ἐπίχρισμα σὲ πορτοκαλὶ φόντο.
 Εἰκ. 14. 47 (11): Μὲ φαιοκαφὲ σ.ἔ.
 Εἰκ. 14. 49 (16): Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 14. 53 (18): Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 14. 52 (21): Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
3. **A (= περιοχή Ἀξιοῦ) 11. Εὐρωπός, χωριοῦ Εὐρωπὸς νομοῦ Κιλκίς** (Εἰκ. 53, ἀριθ. A4)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 11, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἐπιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις καὶ ἡ ΠΕΧ 2.
 Εἰκ. 13. 22 (A11): Μὲ φαιὰ διακόσμηση (5YR, 6/8) σὲ κοκινωπὸ φόντο (2. 5YR, 4/2):
 black on red.
 Εἰκ. 13. 23 (A11): Τὸ ἴδιο.
 Τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν πολλὴ μίκα καὶ μικρά, μὴ πλαστικά,
 στοιχεῖα· βλ. καὶ τὰ τῆς θέσης L4.
4. **S (= περιοχή Θεσσαλονίκης) 1. Θέση Καλαμαριά (ἢ Τούμπα ἢ Τούμπα Ἐμπειρικοῦ ἢ Προφήτης Ἡλίας), πόλης Θεσσαλονίκης νομοῦ Θεσσαλονίκης** (Εἰκ. 53, ἀριθ. S1)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 13, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Δὲν σχεδιάσθηκαν ὄστρακα γιὰτὶ ἤδη ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ
 FRENCH 1966. Ὑπάρχουν προδιμηνιακὲς (;) καὶ διμηνιακὲς φάσεις. Ἐπιπροσωπεύεται
 ἡ ΠΕΧ 2, ἄλλες φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ οἱ ἱστορικοὶ χρόνοι.
5. **A (= περιοχή Ἀξιοῦ) 15. Θέση Κουφάλια Α, χωριοῦ Κουφάλια νομοῦ Θεσσαλονίκης**
 (Εἰκ. 53, A15)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 16, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἐπιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις. Σχεδιασμένη κεραμικὴ
 (FRENCH 1966).
 Εἰκ. 14. 39 (94): Λίθινος πέλεκυς.
6. **C (= περιοχή Χαλκιδικῆς) 10. Θέση Μεσημεριανὴ Τούμπα (ἢ Ζουμπάτ), χωριοῦ Τρίλοφος,
 εὐρύτερης περιοχῆς χωριοῦ Ἐπανομῆς νομοῦ Θεσσαλονίκης** (Εἰκ. 53, C10)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 20, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἐπιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις (ὑπάρχουν μεγάλες
 ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀντίστοιχη κεραμικὴ τῶν Βασιλικῶν), ἴσως ὅμως καὶ προδιμηνιακὲς.
 Ὑπάρχει MN.
 Εἰκ. 13. 28 (31): Ἡ διακόσμηση ἀποδίδεται μὲ τὸν στιλβωτῆρα (pattern burnished).
 Ἐξω κοκκινοκαφὲ ἐπίχρισμα, ἔσω φαιό, ἐλαφρὰ στιλβωμένο.
 Εἰκ. 13. 26 (34): Μὲ φαιὸ σχέδιο σὲ κοκκινωπὸ φόντο (black on red).
 Εἰκ. 13. 24 (39): Μὲ φαιὸ ἐλαφρὰ σ.ἔ. ἡ λαβὴ αὐτὴ ὑπάρχει στὰ Βασιλικά.
 Εἰκ. 13. 27 (41): Μὲ φαιὸ σ.ἔ. καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀνάλογη μὲ τῶν Βασιλικῶν.
 Εἰκ. 13. 25 (42): Μὲ φαιὸ σ.ἔ. καὶ λαβὴ μὲ κερατοειδῆ ἀπόφυση· ἡ λαβὴ αὐτὴ ὑπάρχει
 στὰ Βασιλικά.
 Ἐπιπροσωπεύεται, ἐπίσης, ἡ κατηγορία 10, 1 (δείγματα ἀνάλογα μὲ τοῦ Δρυμοῦ καὶ
 Εὐρωποῦ), ἢ 3β (καὶ δείγματα μὲ κόκκινο σ. ἔ., ἀνάλογα π.χ. μὲ τῶν Βασιλικῶν II), καὶ ἡ
 κατηγορία 30 (καὶ ἓνα λευκοστεφές), Εἰκ. 18, 101.
 Γιὰ τὰ MN ὄστρακα, ποὺ εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν κεντρικὴ Μα-
 κεδονία, βλ. FELSCH 1976.

7. **C (= περιοχή Χαλκιδικής) 12. Νέα Καλλικράτεια νομού Χαλκιδικής** (Εικ. 53, ἀριθ. C12)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 22, όπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακή κεραμική: Ἐπιπροσωπεύονται ἴσως οἱ προδιμηνιακὲς καὶ σίγουρα οἱ διμηνιακὲς φάσεις. Ἐπιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1.
 Εἰκ. 13. 16 (9): Μὲ φαιὸ ἄριστα σ.ἔ.
 Εἰκ. 13. 14 (14): Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 13. 20 (53): Μὲ κόκκινο σχέδιο σὲ κρέμ φόντο· καλὰ σ.ἔ. (θυμίζει τὴν κατηγορία 2 τῆς Δήμητρας ἢ τὰ ἐλάχιστα στιλβωμένα τῆς κατηγορίας 30 τῶν Βασιλικῶν I). Κόκκινο: 2. 5YR, 5/8, κρέμ-ὑπόλευκο: 7. 5YR, 6/6.
 Εἰκ. 13. 18 (55): Μὲ κρέμ θαμπὸ ἐπίχρῖσμα ἔξω καὶ κοκκινοκάστανο καλὰ στιλβωμένο ἔσω (κατηγορία 30).
 Εἰκ. 13. 17 (56): Μὲ κρέμ θαμπὸ ἐπίχρῖσμα ἔξω καὶ φαιὸ ἐπίχρῖσμα ἢ βαφὴ ἔσω, ἐλαφρὰ στιλβωμένο/η (κατηγορία 30).
 Εἰκ. 13. 13 (66): Μὲ κόκκινο ἐλαφρὰ σ.ἔ. ἔξω καὶ κρέμ ἐπίχρῖσμα ἔσω, ἐλαφρὰ στιλβωμένο (κατηγορία 30).
 Εἰκ. 13. 19 (70): Μὲ κρέμ θαμπὸ ἐπίχρῖσμα ἔξω, ἔσω χωρὶς ἐπίχρῖσμα· μὲ κόκκινο σχέδιο 5YR, 5/8, φόντο 7. 5YR, 8/4.
 Εἰκ. 13. 15 (115): Μὲ φαιὰ διακόσμηση σὲ κοκκινοκάστανο φόντο (black on red).
 Εἰκ. 13. 21 (28): Λίθινος πέλεκυς.
 Ἐπάρχουν, ἐπομένως, ὅλες οἱ γνωστὲς ἀπὸ τὰ Βασιλικά παραλλαγὲς τῆς κατηγορίας 30. Μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὰ Βασιλικά παρουσιάζει ἡ κατηγορία 3α. Ἐπάρχει ἡ κατηγορία 10. Τὰ τῆς κατηγορίας 1 εἶναι ἀνάλογα μὲ τοῦ Δρυμοῦ, κλπ.
 Ἐπιφανειακή κεραμική Μουσείου Θεσσαλονίκης:
 Εἰκ. 17. 72: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 17. 73: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.· σχεδιασμένη ἢ ἄνω ὄψη.
 Εἰκ. 17. 74: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 17. 75: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 17. 76: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 17. 77: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.· διακόσμηση μὲ «νυχιές».
 Εἰκ. 17. 78: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.· μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.
 Εἰκ. 17. 79: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.· διακόσμηση μὲ ἐπάλληλες ἀνάγλυφες γραμμές.
 Εἰκ. 17. 80: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.· διακόσμηση μὲ ἐπάλληλες ἀνάγλυφες γραμμές.
 Εἰκ. 17. 81: Μὲ καφέ-κρέμ σ.ἔ. Διακόσμηση μὲ ἐπάλληλες ἀνάγλυφες γραμμές.
 Εἰκ. 17. 82: Μὲ φαιό-καφὲ σ.ἔ.· ἐγχάρακτη διακόσμηση.
8. **K (= χερσόνησος Κασσάνδρας) 1. Φώκεια, χωριοῦ Νέα Φώκεια νομού Χαλκιδικής** (Εἰκ. 53, ἀριθ. K1)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 24, όπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακή κεραμική: Ἐπιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις. Ἐπιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1 καὶ ἡ ΠΕΧ 2.
 Εἰκ. 14. 70 (2): Διακόσμηση μὲ ἀλοιφή (crusted).
 Εἰκ. 14. 68 (4): Μὲ φαιό-καφὲ σ.ἔ. 10YR, 6/4.
 Εἰκ. 15. 71 (5): Μὲ φαιό-καφὲ σ.ἔ. 10YR, 6/4.
 Εἰκ. 15. 73 (9): Διακόσμηση μὲ ἀλοιφή (crusted) κοκκινωπή, σὲ λίγο κρέμ σ.ἔ.
 Εἰκ. 15. 74 (10): Διακόσμηση μὲ ἀλοιφή (crusted) ὑπόλευκη σὲ φαιὸ σ.ἔ.
 Εἰκ. 14. 69 (12): Ὅπως τὸ προηγούμενο (ἢ ἀλοιφή ἔχει χρῶμα κεραμιδί).
 Εἰκ. 15. 72 (13): Μὲ φαιὸ σ.ἔ.

9. V (= περιοχή Βασιλικῶν) 11. Νέα Ραιδεστός, χωριῶ Νέα Ραιδεστός νομοῦ Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 53, ἀριθ. V11)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 24, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1, 2 καὶ 3.

Εἰκ. 14. 45 (1): Μὲ φαιὰ διακόσμηση σὲ κοκκινωπὸ φόντο (black on red 10YR, 3/2 2. 5YR, 7/6): Ὅπως ἡ ἀπὸ τὸν Δρυμό, κλπ.

Εἰκ. 14. 46 (2): Ὅπως τὸ προηγούμενο (2. 5YR 10YR, 4/8).

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ Μουσείου Θεσσαλονίκης:

Εἰκ. 18. 92: Μὲ φαιὸ σ.έ.

10. C (= περιοχή Χαλκιδικῆς) 14. Θέση Γιλί, χωριῶ Νέα Τρίγλια (Εἰκ. 53, ἀριθ. C14)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 25, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις.

Εἰκ. 14. 63 (3): Μὲ φαιό-ἀσημί σχέδιο σὲ ἀνοικτὸ καφὲ φόντο (black on red).

Εἰκ. 14. 61 (7): Μὲ φαιὸ σχέδιο σὲ καφεβυσσινὶ φόντο (black on red).

Εἰκ. 14. Σὰν τὸ 63 (3).

Εἰκ. 14. 59 (15): Μὲ φαιὸ σχέδιο σὲ κόκκινο φόντο (black on red) ἄριστη ποιότητα. 5YR, 3/2 2. 5YR, 3/2.

Εἰκ. 14. 62 (44): Μὲ ὑπόλευκο σχέδιο σὲ φαιὸ φόντο (white painted).

Εἰκ. 14. 65 (42): Μὲ ὑπόλευκο σχέδιο σὲ κοκκινοκάστανο φόντο (white painted).

Εἰκ. 14. 66 (46): Μὲ ὑπόλευκο σχέδιο σὲ γκριζοκαφὲ φόντο· 10YR, 4/3 (φόντο). 10YR, 6/3 (σχέδιο).

Εἰκ. 14. 64 (49): Σχέδιο μὲ γραφίτη σὲ κοκκινοκαφὲ φόντο. 5YR, 5/6 (φόντο), N-3 ὁ γραφίτης.

Εἰκ. 14. 67 (50): Σχέδιο μὲ γραφίτη σὲ φαιὸ φόντο· κάθετη αὐλακωτὴ διακόσμηση.

Εἰκ. 14. 57 (53): Διακόσμηση μὲ γραφίτη καὶ ἐγχάρακτη σὲ φαιὸ φόντο· δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις.

Εἰκ. 14. 58 (54): Μὲ ἐγχάρακτη ταινιωτὴ διακόσμηση καὶ κοκκινωπὸ ἀστίλβωτο ἐπίχρυσμα, ἀνάμεσα στὶς ἐγχαράξεις.

Εἰκ. 14. 56 (56): Διακόσμηση μὲ «νυχιές» προηγήθηκε ἐλαφρότατη στίλβωση.

Εἰκ. 14. 78 (98): Μὲ καφὲ σ.έ. καὶ ἀνάγλυφη ταινιωτὴ διακόσμηση.

Ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμό αὐτὸ ἔχει πολὺ μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὸ στῦλ Γαληψοῦ (κατασκευαστικὲς, πηλοῦ καὶ διακόσμησης). Ἡ μὲ λευκὴ διακόσμηση κεραμικὴ (white painted) ἔχει καὶ ἀποχρώσεις κοκκινωπές. Ὑπάρχει τὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς διμηνιακῆς φιάλης σὲ πόδι (φρουτιέρα).

11. C (= περιοχή Χαλκιδικῆς) 2. Ὀλυνθος, χωριῶ Ὀλυνθος νομοῦ Χαλκιδικῆς (Εἰκ. 53, ἀριθ. C2)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 26, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Θέση ἀνασκαμμένη καὶ δημοσιευμένη.

Ἀντιπροσωπεύονται οἱ διμηνιακὲς φάσεις.

12. C (= περιοχή Χαλκιδικῆς) 7. Ὀρμύλια 2, χωριῶ Ὀρμύλια νομοῦ Χαλκιδικῆς (Εἰκ. 53, C7)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 26, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1,2 καὶ 3.

- Είκ. 13. 31 (1): Μὲ φαιὰ διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (black on red).
 Είκ. 13: Μὲ φαιὰ διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (black on red).
 Είκ. 13. 29 (12): Μὲ φαιὰ διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (black on red).
 Είκ. 13. 32 (100): Λίθινος πέλεκυς.
 Ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ εἶναι ὅπως τοῦ Δρυμοῦ, κλπ. Τὸ χρῶμα τῆς διακόσμησης εἶναι ἀσημί-γκρί, ἀλλὰ δὲν εἶναι γραφίτης.
13. C (= **περιοχὴ Χαλκιδικῆς**) 5. **Θέση Φλογητά, χωριοῦ Φλογητὰ νομοῦ Χαλκιδικῆς** (Είκ. 53, ἀριθ. C5)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 29, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1 καὶ ἡ ΠΕΧ 2.
 Είκ. 13. 34 (1): Μὲ φαιοκόκκινη διακόσμηση σὲ κοκκινωπὸ φόντο (black on red).
 Είκ. 13. 33 (29): Μὲ φαιὸ καλὰ σ.ἐ. καὶ κομβιοειδῆ ἀπόφυση. Ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ εἶναι ὅπως τοῦ Δρυμοῦ, κλπ.
14. C (= **περιοχὴ Χαλκιδικῆς**) 15. **Θέση Ἅγιος Νικόλαος, πόλης Πολύγυρου νομοῦ Χαλκιδικῆς** (Είκ. 53, ἀριθ. C15)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 30, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις (ὑπάρχουν δείγματα τῆς μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικῆς, ἀλλὰ δὲν προσφέρονται γιὰ σχεδίαση).
 Είκ. 15. 76 (2): Μὲ φαιὸ ὡς μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα.
 Είκ. 14. 54 (20): Μὲ κρέμ στιλβωμένο ἐπίχρισμα.
 Είκ. 15. 77 (26): Μὲ κρέμ ἐλάχιστα σ.ἐ. καὶ κάθετες ἀυλακώσεις πάνω ἀπὸ τὴν τροπίδωση.
 Είκ. 15. 75 (34): Μὲ καφεκόκκινο σ.ἐ.
 Είκ. 14. 55 (35): Πόδι ἀπὸ ζωόμορφο ἄγγειο ἢ τράπεζα· ἐλάχιστα στιλβωμένο καφεκόκκινο ἐπίχρισμα.
 Ἐπιφανειακὰ εὐρήματα Μουσείου Θεσσαλονίκης:
 Είκ. 18. 105: Λίθινο ἐργαλεῖο.
 Είκ. 18: Λίθινος πέλεκυς.
15. S (= **περιοχὴ Θεσσαλονίκης**) 3. **Πυλαία (ἢ Καπουτζῆδες), πόλης Θεσσαλονίκης νομοῦ Θεσσαλονίκης** (Είκ. 53, S3)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 31, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύεται τὸ τέλος τῆς NN.
 Είκ. 14. 36 (1): Μὲ φαιὸ σ.ἐ. (βλ. καὶ P.M., Fig. 22, ὅπου εἰκονίζονται δείγματα μὲ διακόσμηση μὲ ἀλοιφή (crusted)).
16. L (= **Λαγκαδᾶ περιοχὴ**) 7. **Θέση Στίβος Α (ἢ Γιουμενίσα), χωριοῦ Στίβος νομοῦ Θεσσαλονίκης** (Είκ. 53, L7).
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 33, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις· βλ. σχεδιασμένη κεραμικὴ στὸ FRENCH 1961.
 Κεραμικὴ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ τομὴ τοῦ Κοτζιά τὸ 1935):
 Είκ. 19. 132: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη σὲ φαιὸ σ.ἐ.
 Είκ. 19. 133: Ὅπως τὸ 132: ἔχει πέρας πάνω καὶ κάτω. Ὑποστατό(;).

- Εικ. 19. 134: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 135: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 136: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 137: Μὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 138: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 139: Μὲ φαιοκαφέ σ.έ. καὶ διακόσμηση στὸ χεῖλος μὲ ἐμπίεστες στιγμές.
 Εικ. 19. 140: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 141: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 142: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 143: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 144: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη, σὲ φαιοκαφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 145: Μὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 146: Μὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 147: Μὲ καφέ σ.έ.
 Εικ. 19. 148: Μὲ καφέ σ.έ.
 Στὸ ἴδιο Μουσεῖο ὑπάρχει κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κοτζιά, μὲ προέλευση μᾶλλον τὴν περιοχὴ τοῦ Στίβου:
 Εικ. 17-18, 83-91: Μὲ στιλβωμένη διακόσμηση μὲ γραφίτη σὲ φαιὸ σ.έ.

17. L (= περιοχὴ Λαγκαδᾶ) 8. Θέση Στίβος Β, χωριοῦ Στίβος νομοῦ Θεσσαλονίκης (Εικ. 53, L8)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 33, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις· βλ. σχεδιασμένη κεραμικὴ στὸ FRENCH 1961.

18. SI (= χερσόνησος Σιθωνίας) 5. Συκιά, χωριοῦ Συκιά νομοῦ Χαλκιδικῆς (Εικ. 53, SI5)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 34, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται μᾶλλον διμηνιακὲς φάσεις. Γραπτὴ κεραμικὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ καθόλου.

Εικ. 13. 1 (28): Μὲ φαιὸ σ.έ. 10YR, 2/1.

Εικ. 13. 2 (2): Μὲ φαιὸ σ.έ. 10YR, 2/1.

Εικ. 13. 3 (25): Μὲ φαιὸ σ.έ. 10YR, 2/1.

Εικ. 13. 4 (48): Μὲ φαιὸ σ.έ. 10YR, 2/1.

Εικ. 13. 5 (57): Λίθινο ἐργαλεῖο.

Εικ. 13. 6 (56): Λίθινος πέλεκυς.

Ἐπάρχει καὶ μὴ σχεδιάσιμο δείγμα ἀπὸ μελανοστεφὴ κεραμικὴ.

19. V (= περιοχὴ Βασιλικῶν) 4. Θέση Θέρμη Τούμπα, χωριοῦ Θέρμη νομοῦ Θεσσαλονίκης (Εικ. 53, V4)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 34, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται μᾶλλον διμηνιακὲς φάσεις.

Εικ. 14. 44 (2): Μὲ κοκκινοκαφέ σ.έ.

P.M. 156 (Sedes): Μὲ κόκκινη διακόσμηση σὲ λευκὸ φόντο (κατηγορία 30).

P.M. Fig. 23: Μὲ λευκὸ ἐπὶ φαιοῦ (white on black).

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Εικ. 17. 70: Μὲ φαιὸ πολὺ καλὰ σ.έ.· ἐσωτερικὰ εἶναι στιλβωμένο μόνο τὸ χεῖλος.

Εικ. 17. 71: Μὲ καφέ πολὺ καλὰ σ.έ.

20. **A (περιοχή = Ἄξιου) 14. Θέση Κουφάλια, χωριού Κουφάλια νομού Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 53, Α14)**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 36, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Δὲν ἔχει σχεδιασθεῖ κεραμικὴ· ὑπάρχουν διάφορα ὄστρακα μὲ σ.έ., τὰ ὁποῖα μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ εἶναι νεολιθικά.
21. **A (= περιοχή Ἄξιου) 16. Βαλτοχώρι, χωριού Βαλτοχώρι νομού Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 53, ἀριθ. Α16)**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 38, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Βλ. σχεδιασμένη κεραμικὴ στὸ FRENCH 1966 (διμηνιακά). Ὑπάρχουν μᾶλλον καὶ προδιμηνιακὲς φάσεις.
 Εἰκ. 14. 38 (2): Μὲ φαιὸ σχέδιο σὲ κοκκινωπὸ φόντο.
 Εἰκ. 14. 37 (5): Μὲ κοκκινωπὸ σ.έ. 2. 5ΥR, 6/8.
 Ὑπάρχει δείγμα ἀπὸ μελανοστεφὲς καὶ ἀπὸ λευκὴ ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ (white on red), ποὺ μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη NN θεσσαλικὴ κατηγορία.
22. **V (= περιοχή Βασιλικῶν) 9. Θέση Βασιλικὰ C (ὑπάρχουν καὶ οἱ θέσεις A καὶ B ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ), χωριού Βασιλικὰ νομού Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 53, V9)**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 39, ὅπου καὶ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά.
 Οἱ ἀνασκαφὲς (δοκιμαστικὲς τομές), ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ συγγραφεὺς στὸν οἰκισμό, δημοσιεύονται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία.
 Ἀντιπροσωπεύεται ἡ τρίτη φάση τῆς MN καὶ ὄλο σχεδὸν τὸ φάσμα τῆς NN. Ἐπιφανειακὰ ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΠΕΧ 1 καὶ 2.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Δημοσιεύεται παρακάτω ἐπιλεγμένη ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ, ἀλλὰ καὶ διάφορα ἀντικείμενα ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περισυλλογὲς (Ὁ ὑπομνηματισμὸς τοῦ σχεδιασμένου καὶ φωτογραφημένου ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ παρατίθεται στὸ τέλος).
 Εἰκ. 5. 1-4: Μελανόμορφα. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια μὲ φαιὸ σ.έ.
 Εἰκ. 5. 5: Μὲ κόκκινη διακόσμηση σὲ λευκὸ φόντο.
 Εἰκ. 5. 6-11: «Χονδροειδῆ».
 Εἰκ. 6. 12-15: Λαβὲς μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφυση· φαιὸ σ.έ.
 Εἰκ. 6. 16-17: Λαβὲς μὲ γλωσσοειδῆ-τριγωνικὴ ἀπόφυση· μὲ φαιὸ σ.έ.
 Εἰκ. 6. 18-20: Μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (τύπου Sakran).
 Εἰκ. 6. 21: Διακόσμηση μὲ ἐμπίστες στιγμές.
 Εἰκ. 6. 22: Διακόσμηση μὲ λεπτὲς ἐγχαράξεις.
 Εἰκ. 6. 23: Διακόσμηση μὲ ἀδρὲς ἐγχαράξεις.
 Εἰκ. 6. 24: Ὅπως τὸ 21.
 Εἰκ. 6. 25-27: Μὲ ρυτιδωτὴ-αὐλακωτὴ διακόσμηση· φαιὸ σ.έ.
 Εἰκ. 6. 28: Μὲ κομβιοειδῆ ἀπόφυση.
 Εἰκ. 6. 29: Μὲ λευκὸ θαμπὸ ἐπίχρυσμα (κατηγορία 30).
 Εἰκ. 6. 30: Μὲ φαιὸ σ.έ.
 Εἰκ. 6. 31: Ἐγχάρακτο πόδι ἀπὸ «τράπεζα».
 Εἰκ. 6. 32: Λαβὴ μὲ συνεχόμενες ὀπές.
 Εἰκ. 6. 33: Λαβὴ σωληνωτὴ.
 Εἰκ. 6. 34: Τριγωνικὴ, κάθετη στὸ χεῖλος, ἀπόφυση.
 Εἰκ. 6. 35: Μὲ φαιοκαφὲ σ.έ.
 Εἰκ. 6. 36-38: Μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ.

- Είκ. 7. 39-40: Λευκό ἐπὶ μαύρου.
 Είκ. 7. 41: Κενό.
 Είκ. 7. 42-43: Διακόσμηση με τὸν στιλβωτήρα.
 Είκ. 7. 44-48: Μὲ φαιὸ σ.έ. 5YR, 2/1.
 Είκ. 7. 49-50: Μελανοστεφὴ καὶ διακοσμημένα με τὸν στιλβωτήρα.
 Είκ. 7. 51: Λαβὴ κάθετη «χονδροειδής».
 Είκ. 7. 52: Φιάλη με ἀποτύπωμα ψάθας στὴ βάση.
 Είκ. 7. 53: «Χονδροειδές».
 Είκ. 7. 54: Μὲ ἐλάχιστα στιλβωμένη ἐπιφάνεια.
 Είκ. 8. 55: Στιλβωτήρας ὀστέινος.
 Είκ. 8. 56: Κέρατο με λειασμένη ἐπιφάνεια καὶ ἀπόληξη.
 Είκ. 8. 57: Στιλβωτήρας ὀστέινος.
 Είκ. 8. 58: Ὀστέινο ἐργαλεῖο(;) ἢ χρῆση του εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθεῖ.
 Είκ. 8. 59: Λεπίδες ἀπὸ τοπικὸ πυριτόλιθο 2. 5YR, 4/6.
 Είκ. 8. 60α: Ξέστρο ἀπὸ λεπίδα με ἐγκοπὴ στὴ μιὰ πλευρά· τοπικὸς πυριτόλιθος 10YR, 7/4.
 Είκ. 8. 60β-60δ: Ξέστρα ἀπὸ λεπίδες· τοπικὸς πυριτόλιθος.
 Είκ. 8. 60ε-ζ: Λεπίδα με στομωμένες τὶς δύο πλευρές· τοπικὸς πυριτόλιθος.
 Είκ. 8. 60η: Τριγωνικὸ ξέστρο(;) με στομωμένες τὶς δύο πλευρές· τοπικὸς πυριτόλιθος 7. 5YR, 6/8.
 Είκ. 8. 61-75: Λίθινοι πελέκεις. Λίθοι τοπικοί.
 Είκ. 9. 76-77: Λίθινοι πελέκεις. Λίθοι τοπικοί.
 Είκ. 9. 78: Βλῆμα σφαιρικό.
 Είκ. 9. 79: Σφονδύλι πῆλινο.
 Είκ. 9. 80: Μέρος ἀπὸ λίθινο κυκλοτερὲς λειασμένο ἀντικείμενο (βραχιόλι). 10BG, 4/1.
 Είκ. 9. 81-82: Εἰδῶλια.
 Είκ. 9. 83: Εἰδῶλιο ἐγγάρακτο· στὸ ἄνω μέρος, πού εἶναι ἐπίπεδο, φέρει δύο ὀπές.
 Είκ. 9. 84: Εἰδῶλιο ἀπὸ ποταμίσιο βότσαλο. Μέγιστο πάχος 0,024 μ.
 Είκ. 9. 85-87: Ἀποτυπώματα καλαμιοῦ ἢ βέργας σὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ πηλό.
 Είκ. 18. 129: Εἰδῶλιο γυναίκα (ἀριθ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 10735).
 Είκ. 18. 112: Εἰδῶλιο ζώου με ἐγγάρακτη διακόσμηση.
 Είκ. 18. 113: «Πτηνόμορφο» εἰδῶλιο με ἐγγάρακτη διακόσμηση. Χωρὶς ἐπίχρισμα· ἀστίλβωτο.
 Είκ. 18. 114: Πόδι(;) ἀπὸ εἰδῶλιο ἀνθρώπου(;). Χωρὶς ἐπίχρισμα· ἀστίλβωτο.
 Είκ. 18. 115: Πόδι(;) ἀπὸ εἰδῶλιο ἀνθρώπου(;) . Χωρὶς ἐπίχρισμα· ἀστίλβωτο.
 Είκ. 18. 116: Λίθινος πέλευκος.
 Είκ. 18. 117: Λίθινο ἐργαλεῖο.
 Γιὰ ἄλλα ἐπιφανειακὰ ΜΚ ἀπὸ τὸν ἴδιο οἰκισμὸ, βλ. σ. 113.

23. G (= περιοχή Γαλλικοῦ) 4. Ξυλοκερατιά, χωριοῦ Ξυλοκερατιά νομοῦ Θεσσαλονίκης (Είκ. 53, ἀριθ. G4)

Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 40, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύονται μᾶλλον οἱ διμηνιακὲς φάσεις· ὑπάρχει ἡ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κεραμικὴ, ὅπως τοῦ Δρυμοῦ, κλπ.· δείγματα δὲν προσφέρονται γιὰ σχεδίαση.

24. L (= περιοχή Λαγκαδά) 1. Θέση Λητή I, χωριού Λητή νομού Θεσσαλονίκης (Είκ. 53, άριθ. L1)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 19, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Έπιφανειακή κεραμική: Ό French δέν έκανε έπιφανειακή περισυλλογή. Στο P.M., 155, αναφέρεται ή έξής κεραμική, ή όποία ήδη έχει συζητηθεί στην έργασία αυτή: Μέν λευκό έπί μαύρου (κατηγορία 29), μέ καφέ έπί λευκού (κατηγορία 30), διακόσμηση μέ τόν στιλβωτήρα (κατηγορία 31), μέ ρηχή αύλακωτή διακόσμηση και έπιφάνεια μαύρη στιλβωμένη (κατηγορία 18). Θα πρέπει νά άντιπροσωπεύονται οί φάσεις Βασιλικά III και IV.
25. C (= Χαλκιδική) 3. Θέση Κριτσανά, χωριού Έπανωμή νομού Θεσσαλονίκης (Είκ. 53, C3). Θέση άνασκαμμένη.
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 17, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία, στην όποία βέβαια πρέπει νά προστεθεί ή νεότερη βιβλιογραφία, πού άφορά την έπανεξέταση τών φάσεων τής ΠΕΧ.
 Παρατίθεται στις Εικόνες τής έργασίας αυτής νεολιθική κεραμική άπό τις άνασκαφές τού Heurtley, πού, ύστερα άπό τελική έπιλογή, έχει τελικά άπομείνει στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. Άντιπροσωπεύονται διμηνιακές φάσεις. Έ επιλογή τής σχεδιασμένης κεραμικής πού παραθέτουμε, μαζί μέ τά άνασκαφικά στοιχεία, έξαντλούν τις δυνατότητες πού ύπάρχουν για την προσέγγιση τού νεολιθικού ύλικού τού οικισμού. Άντίθετα, τó ύλικό τής ΠΕΧ είναι πολύ περισσότερο.
 Άπό τή συνεκτίμηση όλων τών γνωστών στοιχείων άπό τόν οικισμό αυτό, στον όποίο μάλιστα ή άνασκαφή έφθασε μέχρι τó παρθένο έδαφος, φαίνεται ότι άντιπροσωπεύονται οί φάσεις Βασιλικά III και IV. Οί νεολιθικές έπιχώσεις έχουν ύψος 1,50 μ. (P.M., 21), βρέθηκαν στις τομές Η και I και άντιπροσωπεύουν δύο οικιστικές φάσεις (Settlement I και II).
 Πρόσφατη συνολική παράθεση τών δεδομένων έκανε ό Treuil (TREUIL 1983, 90 κέ). Πρίν άπό τήν παράθεση τής κεραμικής κρίνεται σκόπιμο νά άναφερθούν τά έξής: Έ λευκό έπί έρυθρού κεραμική τού οικισμού (white on red) θα πρέπει τώρα νά θεωρηθεί άνάλογη μέ εκείνη άπό τó Καστρί τής Θάσου (ΚΟΥΚΟΥΛΙ-CHRYSANTHAKI 1982, 125). Έπίσης, σύμφωνα μέ τήν έκθεση τού Heurtley, ύπάρχει σαφής στρωματογραφική διάκριση μεταξύ NN και ΠΕΧ.
 Είκ. 20-21. 210: Μέν κοκκινοκαφέ σ.έ. ένδειξη 1929.
 211-215. Μέν φαιά στιλβωμένη διακόσμηση σε κοκκινοκαφέ έπίχρισμα (black on red).
 216-219: Τó ίδιο μέ τó παραπάνω. Διατηρείται ή ένδειξη Settlement I.
 220. Φθαρμένο· διατηρείται ή ένδειξη Settlement II.
 Έ μαύρο έπί έρυθρού κεραμική τών Κριτσανών είναι έντελώς άνάλογη μέ τών Βασιλικών IV (= στύλ Όλύνθου). Δυστυχώς, άλλη νεολιθική κεραμική άπό τις άνασκαφές τού Heurtley, έστω και χωρίς ένδείξεις, δέν έχει διασωθεί.
24. L (= περιοχή Λαγκαδά) 11. Σχολάρι, χωριού Σχολάρι νομού Θεσσαλονίκης (Είκ. 53, άριθ. L11)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 32, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Έπιφανειακή κεραμική: Ό French δέν περισυνέλεξε κεραμική, αλλά είχε δημοσιεύσει παλαιότερα (FRENCH 1964· αναφέρονται οί κατηγορίες 29= white on black, 3a= black burnished)· θα μπορούσαμε, μάλλον, νά πούμε ότι άντιπροσωπεύεται ή φάση Βασιλικά III.

27. **A (= περιοχή Ἀξιοῦ) 8. Γέφυρα, χωριού Γέφυρα νομού Θεσσαλονίκης** (Εἰκ. 53, ἀριθ. Α8)
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 40, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Τὰ ἀναφερόμενα, ἀπὸ τὸν French, 6 ὄστρακα μὲ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρισμα, δὲν παρέχουν κανένα στοιχεῖο.
 Ὁ Heurtley παραθέτει ὀλόκληρο ἄγγειο, ποῦ βρέθηκε ἐπιφανειακὰ (*P.M.*, ἀριθ. καταλόγου 127): Μόνωτο κλειστὸ ἄγγειο μὲ κακῆς ποιότητος μαῦρη ἐπὶ ἐρυθροῦ διακόσμηση· βλ. καὶ *P.M.*, 76, ὑποσημ. 7= REY II, Pl. XXXIV.
28. **C (= περιοχή Χαλκιδικῆς) 1. Ἅγιος Μάμας, χωριού Ἅγιος Μάμας νομού Χαλκιδικῆς** (Εἰκ. 53, ἀριθ. C1). **Θέση ἀνασκαμμένη.**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 8, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Σχετικὰ μὲ τὴν κεραμικὴ ποῦ διασώθηκε καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἰσχύουν ἀκριβῶς ὅσα ἀναφέρθηκαν καὶ γιὰ τὰ Κριτσανά.
 Τὸ βάθος τῶν νεολιθικῶν ἐπιχώσεων κυμαίνεται στὸ 1 μ. καὶ βρέθηκε σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τομῆς. Δὲν ὑπάρχει κενό, στρώμα καταστροφῆς, κλπ., γιὰ τὴ μετάβαση στὴν ΠΕΧ.
 Ὁ Heurtley παραθέτει φωτογραφία μὲ ἐπιλεγμένη κεραμικὴ. Ἀπὸ αὐτὴν (*P.M.*, Fig. 25) καὶ ἀπὸ διάφορα στοιχεῖα ποῦ σποραδικὰ ἀναφέρονται, συμπεραίνουμε ὅτι ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς κεραμικὲς κατηγορίες: Μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, καφέ ἐπὶ κιτρινωποῦ (= brown on buff = ἴσως κατηγορία 10, πάντως κατηγορία 30 δὲν εἶναι), λευκὸ ἐπὶ μαύρου, μὲ ρηγὴ αὐλακωτὴ διακόσμηση καὶ μαῦρο σ.ἐ. (βλ. τομῆς ὄστράκων, *P.M.*, Fig. 26). Οἱ διμηνιακὲς αὐτὲς κατηγορίες συγχρονίζουν τὶς ἐπιχώσεις τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὰ Βασιλικά III καὶ IV, ἂν καὶ τὸ ἀναφερόμενο ὕψος τῶν ἐπιχώσεων φαίνεται πολὺ μικρό. Τὰ δημοσιευμένα ὄστρακα ἀπὸ τὸν Heurtley, πάντως, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ συλλογὴ τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (*P.M.*, Fig. 25, 26) καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς τομῆς. Πρόσφατη σύνθεση τῶν δεδομένων ἔκανε ὁ Treuil (TREUIL 1983, 92).
 Εἰκ. 21. 221: Μελανοστεφές· ἐνδειξὴ HM 28 X38 (2), Ἅγιος Μάμας 1928, τομὴ X, ἡμίμετρο 38.
 Εἰκ. 21. 222: Τὸ ἴδιο.
 Εἰκ. 21. 223: Μὲ φαιὸ σ.ἐ. HM 28 T.
 Εἰκ. 21. 224: Μὲ φαιὸ σ.ἐ., ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ στεφάνη γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἀστίλβωτη. Ἐσωτερικὰ καφεκόκκινο σ.ἐ. 28 HM Q33-34.
 Εἰκ. 21. 225: Μὲ φαιὸ σ.ἐ. 28 HM Q33-34.
 Εἰκ. 21. 226: Μὲ φαιὸ σ.ἐ. HM 28 XI36 (1).
 Εἰκ. 21. 227: Μὲ φαιὸ σ.ἐ. HM 28 U362.
29. **L (= περιοχή Λαγκαδά) 5. Περιβολάκι (Σαρατσέ), χωριού Περιβολάκι νομού Θεσσαλονίκης** (Εἰκ. 53, ἀριθ. L5). **Θέση ἀνασκαμμένη.**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 28, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
 Ὁ French δὲν παραθέτει κεραμικὴ. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμό δὲν ἐντοπίσθηκε συγκεκριμένο νεολιθικὸ στρώμα (*P.M.*, 29 κέ.)· ἀναφέρεται, πάντως, ὅτι ἡ τομὴ E ἔφθασε μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος. Θὰ πρέπει, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς συλλογῆς τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ποῦ παραθέτει ὁ Heurtley (*P.M.*, Fig. 20 καὶ 69, ὑποσημ. 7), νὰ ἀντιπροσωπεύονται οἱ φάσεις III καὶ IV τῶν Βασιλικῶν.
 Ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς κεραμικὲς κατηγορίες: Μὲ λευκὸ ἐπὶ μαύρου, μὲ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, μὲ μαῦρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ ρηγὴ αὐλακωτὴ διακόσμηση. Θὰ ὑπέθετε κανεὶς ὅτι οἱ νεολιθικὲς ἐπιχώσεις τοῦ οἰκισμοῦ θὰ εἶναι σὲ ἄλλο σημεῖο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς τομῆς ποῦ ἔφθασε στὸ φυσικὸ ἔδαφος.

30. **A (= περιοχή 'Αξιού) 3. Λιμνότοπος (ή Βάρδινο), χωριού Λιμνότοπος νομού Κιλκίς (Εικ. 53, αριθ. Α3). Θέση άνασκαμμένη.**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 18, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
 'Ο French δέν παραθέτει κεραμική. 'Η χαρακτηριστική κεραμική του νεολιθικού στρώματος (λίγο ψηλότερη από 1μ.) είναι ή λευκό επί μαύρου (P.M., 35). 'Υπάρχουν επίσης: με ρηχή αύλακωτή διακόσμηση (P.M. 69, Fig. 11g, k), ξεστὰ (scraped), με σ.έ. (P.M. 71). Πρόσφατη σύνθεση των δεδομένων από τον Treuil (TREUIL 1983, 90).
31. **C (= περιοχή Χαλκιδικής) 11. Θέση Μεσημέρι, χωριού Μεσημέρι νομού Θεσσαλονίκης (Εικ. 53, αριθ. C11). Δοκιμαστική τομή Κοτζιά.**
 Βιβλιογραφία: FRENCH 1967, 21, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.
 'Επιφανειακή κεραμική: 'Ο French αναφέρει μόνο ΠΕΧ 2 κεραμική. 'Οστόσο από τη δοκιμαστική τομή του Κοτζιά, τὸ 1935/36, ήρθε στο φῶς και νεολιθική κεραμική:
 Εικ. 18. 93: Μελανοστεφές.
 Εικ. 18. 94: Μὲ κοκκινοκαφέ έλαφρά σ.έ.

Θέσεις τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας πού γίνονται γνωστές για πρώτη φορά

32. **Θέση 'Ακροπόταμος, συνοικισμού 'Ακροπόταμος, χωριού Καστανᾶς νομού Θεσσαλονίκης (Εικ. 53, αριθ. 32)**
 Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Κουφάλια (1:50000, 22°39' / 40°51').
 Τοπογραφία: Στην ανατολική ὄχθη του 'Αξιού και στο μέσον, περίπου, τῆς απόστασης μεταξύ των από παντοῦ ὄρατων προϊστορικῶν οικισμῶν του Καστανᾶ και του 'Αξιοχωρίου (Βαρδαρόφτσας), οί ὁποιοί απέχουν μεταξύ τους, σὲ εὐθεία γραμμή, 10 χλμ. 'Ο οικισμός βρίσκεται 1,5 χλμ. περίπου πρὸς ΒΔ. του σύγχρονου οικισμού 'Ακροπόταμος, 100 μ. περίπου πρὸς Β. παραποτάμιου λατομείου λίθου. Στην περιοχή γίνεται ἀμπελοκαλλιέργεια.
 Περιγραφή: Μεγάλος σὲ ἔκταση οικισμός, με μέγιστο μήκος από Β. πρὸς Ν. 500 μ. (κριτήρια: διαφορά χῶματος, ἐπιφανειακή κεραμική) και μέγιστο πλάτος από Α. πρὸς Δ. 300 μ., περίπου. 'Η ἔκταση, δηλαδή, του οικισμού θὰ πρέπει νὰ ξεπερνᾶ τὰ 200 στρέμματα. Βρίσκεται σὲ ἐπίπεδο ἐπικλινές πρὸς τὴν ὄχθη. Είναι σχετικὰ ἐπίπεδος οικισμός, δηλαδή οί ἐπιχώσεις του δέν σχηματίζουν μεγάλη ὑψομετρική διαφορά. 'Ανατολικά ὀρίζεται από ρέμα, τὸ ὁποῖο νοτιότερα συμβάλλει στὸν 'Αξιό.
 'Επιφανειακή κεραμική: 'Η περισυλλογή των δειγμάτων πού δημοσιεύονται ἔδῳ, ἔγιναν από τὴν ὁμάδα τῆς Γερμανικῆς 'Αρχαιολογικῆς Σχολῆς, κατὰ τὴ διάρκεια των ἀνασκαφῶν στὸν οικισμό του Καστανᾶ.
 'Η ἀρίθμηση Εἰκόνων και Πινάκων είναι ἐνιαία. 'Εχει παραληφθεῖ από παραδρομὴ ή φωτογραφική και σχεδιαστική ἀπόδοση των ἀριθ. 152, 171, 174 και 178.
 Εἰκόνες 19-20. Πίνακες 27α-β (ή πίσω ὄψη των ἴδιων ἀντικειμένων) και 28.
 149: Εἰδῶλιο ἀνθρώπου, ἀστίλβωτο. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 150: Εἰδῶλιο γυναίκας, ἀστίλβωτο. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 151: Εἰδῶλιο γυναίκας. Μὲ λευκὸ ἀσβεστοειδὲς ἐπίχρυσμα.
 152: Εἰδῶλιο ζῶου, ἀστίλβωτο. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 153: Πόδι από ζῳόμορφο ἀγγεῖο. Μὲ φαιὸ σ.έ.
 154: Πόδι από ζῳόμορφο ἀγγεῖο(;). 'Εγγάρκτη διακόσμηση· ἀστίλβωτο. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.

- 155: «Πτηνόμορφο» είδωλο. Ἀστίλβωτο, πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 156: Πόδι ἀπὸ ζωόμορφο ἄγγειο. Ἀστίλβωτο, πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 157: Πόδι ἀπὸ ζωόμορφο ἄγγειο. Ἐγχάρακτη διακόσμηση· ἀστίλβωτο. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 158: Μέρος ἀπὸ τράπεζα ἢ ὁμοίωμα οἰκίσκου. Ἀστίλβωτο.
 159: Λίθινος πέλεκυς.
 160: Λίθινος πέλεκυς.
 161: Λίθινος πέλεκυς.
 162: Λίθινος πέλεκυς.
 163: Λίθινο ἐργαλεῖο.
 164: Λίθινος πέλεκυς.
 165: Λίθινος πέλεκυς.
 166: Λίθινος πέλεκυς.
 167: Λεπίδα ἀπὸ πυριτόλιθο· τοπικό(;) (γκριζοουρανί).
 168: Λεπίδα ἀπὸ πυριτόλιθο· τοπικό(;) (γκριζοουρανί).
 169: Μελανοστεφές.
 170: Μελανοστεφές.
 171: Μὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένη καφὲ ἐπιφάνεια.
 172-180: Μὲ φαιὸ σ.ἐ.
 181: Μὲ κοκκινοκαφὲ σ.ἐ.
 182-190: «Χονδροειδή». Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 191: Μὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένη κοκκινοκαφὲ ἐπιφάνεια. Ἐγχάρακτη διακόσμηση.
 192: «Χονδροειδές». Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 193: «Χονδροειδές». Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 194: Ὅπως τὸ 191.
 195: Μὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένο κοκκινοκαφὲ ἐπίχρισμα.
 196: Μὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένη διακόσμηση, μὲ πλατιά ταινία σὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένο κοκκινοκαφὲ ἐπίχρισμα.
 197: «Χονδροειδές». Ἐγχάρακτη διακόσμηση. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.
 198-205: «Χονδροειδή». Πηλὸς φαιοκαφέ.
 206-208: «Χονδροειδή». Πηλὸς φαιοκαφέ. Ἐγχάρακτη διακόσμηση.
 209: «Χονδροειδή». Πηλὸς φαιοκαφέ. «Τράπεζα»(;).

33. **Σάνη, χωριοῦ Σάνη (χερσόνησος Κασσάνδρας) νομοῦ Χαλκιδικῆς** (Εἰκ. 53, ἀριθ. 33)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Κασσανδρείας 1:50000 (23°20' / 40° / 06'-07').

Τοπογραφία: Μεταξὺ τοῦ οἰκισμοῦ (τούμπας) ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ-ἱστορικῶν χρόνων, ποὺ βρίσκεται ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ μεγάλο ξενοδοχειακὸ συγκρότημα καὶ τὶς ἀγροτικὲς φυλακὲς Κασσάνδρας. Ἀπέχει 2 ½ χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὴν τούμπα ποὺ ἀναφέρθηκε.

Περιγραφή: Χαμηλὸ ἔξαρμα μὲ στάνη στὴν κορυφὴ του. Ὑπάρχει ρέμα ἀμέσως πρὸς ΒΔ., ἐνῶ ἡ περιοχὴ εἶναι καὶ θὰ ἦταν, ὑποθέτουμε, περισσότερο ἐλώδης κατὰ τὸ παρελθόν. Καλλιεργεῖται κυρίως μὲ δημητριακά. Οἱ ἐπιχώσεις εἶναι πάνω σὲ ἡμιβραχῶδες ἔξαρμα καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεπερνῶν τὰ 3 μ. Ἡ θέση, χωρὶς νὰ ἔχει μεγάλη ὕψομετρικὴ διαφορὰ, εἶναι ἐμφανῆς, ἐπειδὴ ἡ γύρω ἔκταση, καὶ σὲ ἀκτῖνα 3 χλμ. τὸ ἐλάχιστο, εἶναι πεδινή. Ἐπιχώσεις ὑπάρχουν καὶ σὲ μιὰ ἀκτῖνα 20 μ. γύρω ἀπὸ τὸ ἔξαρμα. Ἡ συνολικὴ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 7-10 στρέμματα. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ ἔχει ἀρχαιότητες ὄλων τῶν ἐποχῶν.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ καὶ ἄλλα εὐρήματα: Ἀπὸ τὸν οἰκισμό δὲν περισυλλέγεται γρα-

πτή κεραμική, αλλά μόνο μονόχρωμη του τέλους της NN. Έχει, επίσης, επιφανειακά βρεθεί τμήμα από βραχιόλι από spondylus gaederopus και φυλλόσχημη αιχμή του τέλους της NN από καφεβυσσινί πυριτόλιθο εξαιρετικής ποιότητας (πολύ διαφανή και με μεγάλο βαθμό κρυστάλλωσης) (Πίν. 28,181).

34. **Θέση Καστράκι, χωριού Νέα Γωνιά νομού Χαλκιδικής** (Εικ. 53, αριθ. 34)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Βασιλικών 1:50000 (23°05' / 40°22').

Τοπογραφία: Στον χάρτη αναφέρεται το τοπωνύμιο Κορυφή, αλλά οι κάτοικοι της περιοχής το λένε Καστράκι.

Λόφος όρατος από παντού και από αποστάσεις πάνω από 5 χλμ. Άριστερα από τον δρόμο προς Άγιο Παύλο-Νέα Σύλλατα, 3 χλμ. μετά το εργοστάσιο της οινοποιίας Τσάνταλη, 1,5 χλμ. δυτικά από το χωριό Νέα Γωνιά. Τόσο στο Καστράκι που είναι βραχώδες ξεσμα, όσο και στην ευρύτερη περιοχή, υπάρχουν αρχαιότητες ιστορικών χρόνων. Νεολιθικές επιχώσεις, που καταλαμβάνουν μια έκταση δύο στρεμμάτων περίπου, βρίσκονται στα χωράφια, 200 μ. περίπου ανατολικά-νοτιοανατολικά, από τον οικισμό.

Περιγραφή: Ο οικισμός έχει μια ελαφρά κλίση προς τα ανατολικά. Προς την κατεύθυνση αυτή, η περιοχή είναι σχετικά πεδινή. Δεν είναι δυνατό να υπολογισθεί το πάχος των επιχώσεων. Στον κυρίως λόφο, δηλαδή το Καστράκι, σίγουρα δεν έχει νεολιθικές επιχώσεις.

Έπιφανειακή κεραμική: Δεν παρατίθεται σχεδιασμένη κεραμική. Σίγουρα είναι ή ύπαρξη προδιμηνιακών και διμηνιακών φάσεων: Υπάρχουν απολύτως όμοιες κεραμικές κατηγορίες με των Βασιλικών II (:) και III.

35. **Νυμφόπετρα, χωριού Νυμφόπετρα νομού Θεσσαλονίκης** (Εικ. 53, αριθ. 35)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Ζαγκλιβερίου 1:50000 (23°21' / 40°42').

Τοπογραφία: 500 μ. ανατολικά από το χωριό Νυμφόπετρα, άμέσως δυτικά από το παλιό τυροκομείο, πάνω στον κατά μήκος της βόρειας πλευράς της λίμνης Βόλβης δρόμο.

Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός που τον χωρίζει στα δύο ο δρόμος, η διάνοιξη του οποίου επέφερε καταστροφή σε μεγάλο μέρος του. Ο οικισμός έχει ελαφρά κλίση προς τα νότια. Η γύρω περιοχή καλλιεργείται βασικά με δημητριακά και έχει αρκετά ρέματα που χύνονται στη Βόλβη. Προς Β., η περιοχή είναι ήμιορεινή (υψώρειες όρέων Βόλβης). Έπιφανειακή κεραμική: Υπάρχει και κεραμική ιστορικών χρόνων, ελληνιστικών-ρωμαϊκών.

Εικ. 21. 228: Μελανοστεφές.

Εικ. 21. 229: Με λευκή διακόσμηση σε φαιό φόντο.

Εικ. 21. 230: Με φαιό σ.έ.

Εικ. 21. 231: Με φαιό σ.έ.

Εικ. 21. 232: Με φαιοκαφέ σ.έ.

36. **Θέση Σταυρούπολη, συνοικισμού Σταυρούπολη, πόλης Θεσσαλονίκης νομού Θεσσαλονίκης** (Εικ. 53, αριθ. 36)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Θεσσαλονίκη 1:50000 (25°56' / 40°41').

Τοπογραφία: Στην άκτιστη πλατεία (άλανα) της οδού Ωραιοκάστρου, κοντά στο εργοστάσιο γάλακτος ΑΓΝΟ. Η περιοχή τριγύρω είναι πυκνά κατοικημένη, με αποτέλεσμα να υπάρχει στην επιφάνεια του οικισμού συμπαγές χώμα και να μην είναι δυνατή ή περισυλλογή επιφανειακής κεραμικής. Κεραμική βρέθηκε μόνο κατά τη διάνοιξη τά-

φρου υδρεύσεως στην οδό 'Ωραιοκάστρου, ή οποία διάνοιξη μάλιστα στάθηκε άφορμή για την άνεύρεση κιβωτιόσχημου τάφου του 4ου αϊ. π.Χ., με πλούσια και μοναδικά εύρηματα (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 693).

Περιγραφή: 'Ο άνοικτός αυτός χώρος σίγουρα παρουσιάζει ύψομετρική διαφορά, σε σχέση με τους υπόγειους χώρους των γύρω πολυκατοικιών. Μπορεί να ένταχθεί στους επίπεδους οικισμούς. Για την έκτασή του δέν μπορεί να είπωθεί τίποτε συγκεκριμένο, άν όμως καταλαμβάνει όλο τον άνοικτό χώρο, ό όποιος παρουσιάζει ύψομετρική διαφορά, τότε θα πρέπει να είναι μεγαλύτερος από 100 στρέμματα.

Κρίνοντας από την τομή τής τάφρου, οί επιχώσεις ξεπερνούν σίγουρα τά 2,30 μ.

Κεραμική: Θα δημοσιευθούν δείγματα από την Κ. Ρωμοπούλου. 'Αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οί κεραμικές κατηγορίες των Βασιλικών ΙΙ και ΙΙΙ. 'Αντιπροσωπεύεται και ή ΠΕΧ (πόδια από κύλικες, κούφια έσωτερικά, ανάλογα με του βορειοανατολικού Αϊ-γαίου, Πολιόχνης).

Βιβλιογραφία: Δ. Γραμμένος, Προϊστορικοί οικισμοί στη Θεσσαλονίκη, 'Αρχαιολογία 1983, κέ.

37. **Θέση 'Επανομή, χωριού 'Επανομή νομού Θεσσαλονίκης** (Εϊκ. 53, άριθ. 37)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο 'Επανομή 1:50000 (22°26' / 45°56').

Τοπογραφία: 1 χλμ. περίπου πριν από την είσοδο στην 'Επανομή, δεξιά από τον δρόμο από Θεσσαλονίκη και, ίσως, και άριστερά. Μεγάλο μέρος από τον οικισμό έχει καταστρέψει ή έκσκαφή θεμελίων για την άνέγερση βενζινάδικου (ιδιοκτησία Ντάκου).

Περιγραφή: Το έδαφος στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού, που έχει μικρή ύψομετρική διαφορά (ώς 3 μ.), είναι άργιλώδες (κοκκινόχωμα). 'Η έκταση του οικισμού δέν ξεπερνά, όπως φαίνεται, τά 3-4 στρέμματα, ένω οί επιχώσεις του τά 3 μ., άν κρίνει κανείς από τις παρειές τής ισοπέδωσης για την κατασκευή του βενζινάδικου. Στην περιοχή καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά. Το έδαφος παρουσιάζει άνωμαλίες.

'Επιφανειακή κεραμική: 'Αντιπροσωπεύονται όλες, σχεδόν, οί κατηγορίες των Βασιλικών ΙΙ και ΙΙΙ.

Εϊκ. 18-19. 118: Λευκοστεφές (με άσβεστοειδές επίχρισμα πάνω από την τροπίδωση (δηλαδή κατηγορία 30).

Εϊκ. 18-19. 119-121: Με έγχάρκτη διακόσμηση. Λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαράξεις.

Εϊκ. 18-19. 122: Με κοκκινοκρέμ σ.έ.

Εϊκ. 19-20. 123. Με λευκή άστίλβωτη (έξίτηλη) διακόσμηση σε φαιό σ.έ.

Εϊκ. 18-19. 124-125: Με φαιό σ.έ.

Εϊκ. 18-19. 126: «Χονδροειδές». Πηλός άνοικτός καφεκόκκινος.

Εϊκ. 18-19. 127: Λίθινο έργαλειό.

Εϊκ. 18-19. 128: Με έλαφρά σ.έ. Πηλός φαιός.

38. **'Αρέθουσα, χωριού 'Αρέθουσα νομού Θεσσαλονίκης** (Εϊκ. 53, άριθ. 38)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Σταυρός 1:50000 (23°35' / 40°45').

Τοπογραφία: Στην ευρύτερη περιοχή του ναϊσκου "Άγιος Χριστόφορος, πριν από το χωριό 'Αρέθουσα, άριστερά από το δρόμο Ρεντίνα-Βαμβακιά-'Αρέθουσα.

Περιγραφή: 'Ο οικισμός εκτείνεται βόρεια και νότια από ρέμα. Εϊναι ευδιάκριτος από κάποια άπόσταση και κυρίως από δυτικά, γιατί στο κέντρο του σχηματίζεται τούμπα, επί τής όποίας μάλιστα υπάρχουν και ύπολείμματα βυζαντινού πύργου. 'Ο οικισμός, ιδίως προς τά δυτικά, άπλώνεται σε τεράστια έκταση· συνολικά, έχει τις έξής περίπου διαστάσεις: 'Από Α. προς Δ. πάνω από 400 μ., ένω από Β. προς Ν. γύρω στα 100-150 μ. Στην

περιοχή υπάρχουν πολλά νερά. Καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά.
 Έπιφανειακή κεραμική: Υπάρχουν προδιμηνιακές και διμηνιακές φάσεις. Θα μπορούσε να αντιπροσωπεύεται και το τέλος της ΜΝ.
 Εικ. 16-17. 37α: Μελανοστεφές· έσωτερικά άστίλβωτο.
 Εικ. 16-17. 38α: Μελανοστεφές· έσωτερικά άστίλβωτο.
 Εικ. 16-17. 39: Με άστίλβωτη καφέ διακόσμηση σε άνοικτο κρέμ άστίλβωτο έπίχρισμα. Πηλός καφεκόκκινος.
 Εικ. 16-17. 40: Με στιλβωμένη καφέ διακόσμηση σε άνοικτο κρέμ σ.έ. Ό πηλός είναι ίδιος με τον πηλό του έπιχρίσματος.
 Εικ. 16-17. 41: Όπως τὸ 40.
 Εικ. 16-17. 42: Με φαιοκαφέ διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red).
 Εικ. 16-17. 43-45: Με άνοικτη φαιά διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red).
 Εικ. 16-17. 46: Με κοκκινοκαφέ έλαφρά σ.έ.
 Εικ. 16-17. 47-50: Με κοκκινοκαφέ άριστα σ.έ.
 Εικ. 16-17. 51: Με στιλβωμένη διακόσμηση με γραφίτη, σε φαιό σ.έ.
 Εικ. 16-17. 52: Διακόσμηση με έξίτηλο λευκοφαιό χρώμα, σε σκούρο φαιό φόντο (white painted).
 Εικ. 16-17. 53: Έλαφρά στιλβωμένη έπιφάνεια· πηλός καφεκόκκινος.
 Εικ. 16-17. 54: Έλαφρά στιλβωμένη έπιφάνεια· πηλός καφεκόκκινος.
 Εικ. 16-17. 55-60: Με σκούρο φαιό σ.έ.
 Εικ. 16-17. 61-65: Με φαιοκόκκινο σ.έ.
 Εικ. 16-17. 66: Με έλαφρά στιλβωμένο άνοικτο καφέ έπίχρισμα.
 Εικ. 16-17. 67: «Χονδροειδές» με έγχάρακτη διακόσμηση. Ειδώλιο ζώου(;).
 Εικ. 16-17. 68: Ειδώλιο γυναίκας, χωρίς έπίχρισμα και στίλβωμα· πηλός καφεκόκκινος.
 Εικ. 16-17. 69: Ειδώλιο γυναίκας, με έλαφρά στιλβωμένο, άνοικτο φαιό έπίχρισμα.
 Εικ. 16-17. 107: Πόδι από «τράπεζα» με έγχάρακτη διακόσμηση· «χονδροειδές».
 Εικ. 16-17. 108: Με φαιοκαφέ διακόσμηση σε κοκκινοκαφέ φόντο (black on red).
 Εικ. 16-17. 109: Με φαιοκαφέ διακόσμηση σε κοκκινοκαφέ φόντο (black on red).
 Εικ. 16-17. 110: «Χονδροειδές»· πηλός κοκκινοκαφέ.
 Εικ. 16-17. 111: Στιλβωμένη διακόσμηση με γραφίτη (διατηρείται έλάχιστα), σε φαιοκαφέ σ.έ.

39. **Σεβαστή, χωριού Σεβαστή νομού Πιερίας** (Εικ. 53, άριθ. 39)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Κατερίνη 1:50000 (40°22' / 31'-22').

Τοπογραφία: Άμέσως πρὸς Β. του πευκόφυτου λόφου, που βρίσκεται στις βόρειες παρυφές του χωριού. Ό λόφος έχει ύψομετρικό του Γ.Υ.Σ.

Περιγραφή: Ό οικισμός άπλώνεται στις πρὸς Β. υπώρειες του πευκόφυτου λόφου, ό όποιος είναι ήμισυβραχώδης. Ό οικισμός δηλαδή παρουσιάζει κλίση πρὸς Β., οι έπιχώσεις του είναι μάλλον μικρές, ή έκτασή τους είναι όμως μεγάλη και, ίσως, ξεπερνάει τὰ 30 στρέμματα. Ό οικισμός, σε σχέση με τή γύρω περιοχή, έχει έντονη ύψομετρική διαφορά, σε μιὰ άκτίνα πάνω από 7 χλμ. Πρόσφατα, στὰ δυτικά όρια του πευκόφυτου λόφου άρχισαν να κατασκευάζονται δεξαμενές ύδραγωγείου. Στην περιοχή καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά.

Έπιφανειακή κεραμική: Δεν περισυλλέγεται πολὺ χαρακτηριστική έπιφανειακή κεραμική. Θα πρέπει, πάντως, να αντιπροσωπεύονται οι διμηνιακές φάσεις.

Εικ. 15. 6. Με καφετί διακόσμηση σε κρέμ φόντο, «κλασικό Διμήνι».

Εικ. 15. 7. Με καφετί διακόσμηση σε κρέμ φόντο, «κλασικό Διμήνι».

- Εἰκ. 15. 8. Λίθινος πέλεκυς.
 Εἰκ. 15. 9. Λίθινος πέλεκυς.
 Εἰκ. 15. 10. Φθαρμένο (βάση).
 Εἰκ. 15. 11-12. Φθαρμένα.

40. **Παλιάμπελα, χωριού Παλιάμπελα νομοῦ Πιερίας** (Εἰκ. 53, ἀριθ. 40)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Πλατέος 1:50000 (22°23' / 40°31').

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν δρόμο, ὁ ὁποῖος χωρίζει στὴ μέση τὸν οἰκισμό καὶ ἑνώνει τὸ χωριὸ μὲ τὴν κωμόπολη Αἰγίνιο, πού βρίσκεται 2½ χλμ. πρὸς Α. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται ἀμέσως δυτικά-νοτιοδυτικά ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ. Στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὸ χωριό, ὑπάρχει ὑψομετρικὸ τοῦ Γ.Υ.Σ.

Περιγραφή: Ὁ οἰκισμὸς παρουσιάζει μεγάλη κλίση πρὸς Β.-ΒΑ., ὅπου καὶ βαθὺ ρέμα. Ἐκτείνεται σὲ μῆκος πάνω ἀπὸ 300 μ. ἀπὸ ΒΔ.-ΝΑ., ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο, ἐνῶ τὸ μέγιστο μῆκος του, ἀπὸ ΝΔ.-ΒΑ., δὲν εἶναι λιγότερο ἀπὸ 300 μ., ἐπίσης. Παλιὸ βαθὺ ρέμα ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ οἰκισμοῦ, δηλαδὴ τὴ νοτιοδυτικὴ-βόρεια. Ἡ συνολικὴ του ἔκταση δὲν εἶναι λιγότερη ἀπὸ 120-150 στρέμματα. Στὸν οἰκισμό καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, κυρίως, καλλιεργεῖται καπνὸς καὶ δημητριακά. Στὸν οἰκισμό ὑπάρχουν κάθε μεγέθους πέτρες ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ (ἀργοὶ λίθοι). Ἡ μέγιστη ὑψομετρικὴ διαφορά ἀπὸ τὴν ἄσφαλο εἶναι, περίπου, 6 μ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ἀντιπροσωπεύεται τὸ τέλος τῆς ΑΝ καὶ ὅλες σχεδὸν οἱ φάσεις τῆς ΜΝ καὶ ΝΝ.

Εἰκ. 15-16. 13: Εἰδῶλιο ἀνθρώπου.

Εἰκ. 15-16. 14: Μὲ καφὲ στιλβωμένη διακόσμηση, σὲ κρέμ σ.ἔ.

Εἰκ. 15-16. 15: Μὲ φαιὸ σ.ἔ. Ἡ διακόσμηση μὲ ρηχὲς αὐλακώσεις στιλβωτήρα, πάνω σὲ ἐπιφάνεια μὲ λευκὸ χρῶμα, φινιρισμένη προηγουμένως μὲ λεπτὸ χτένι.

Εἰκ. 15-16. 16: Μὲ λευκὴ θαμπὴ (μάτ) διακόσμηση σὲ φαιὸ σ.ἔ.

Εἰκ. 15-16. 17: Μὲ καφὲ ἀστίλβωτη διακόσμηση σὲ κρέμ σ.ἔ.

Εἰκ. 15-16. 18: Κυλινδρικό πόδι ἀπὸ κυκλικὴ «τράπεζα». Κοκκινοβουσσινὶ σ.ἔ. Τέλος ΑΝ. Στὴν τομὴ (μπισκότο) ὁ πηλὸς εἶναι γκριζός.

Εἰκ. 15-16. 19: Κυλινδρικό πόδι ἀπὸ κυκλικὴ «τράπεζα». Κοκκινοβουσσινὶ σ.ἔ. Τέλος ΑΝ. Στὴν τομὴ (μπισκότο) ὁ πηλὸς εἶναι γκριζός.

Εἰκ. 15-16. 20: Φιάλη. Κυλινδρικό πόδι ἀπὸ κυκλικὴ «τράπεζα». Κοκκινοβουσσινὶ σ.ἔ. Τέλος ΑΝ. Στὴν τομὴ (μπισκότο) ὁ πηλὸς εἶναι γκριζός.

Εἰκ. 15-16. 21: Λαβὴ ἀπὸ κλειστὸ ἄγγειο.

Εἰκ. 15-16. 22-23: Μὲ φαιὸ σ.ἔ.

Εἰκ. 15-16. 24-27: Λίθινοι πελέκες.

Εἰκ. 15-16. 28: Λίθινη σμίλη.

Εἰκ. 15-16. 28α: Λίθινος τριπτήρας.

41. **Θέση προφήτης Ἡλίας, χωριοῦ Σφενδάμη νομοῦ Πιερίας** (Εἰκ. 53, ἀριθ. 41)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Κατερίνη 1:50000 (22°30' / 40°26').

Τοπογραφία: Λόφος μὲ ἐπίπεδη κορυφή, ὄρατος ἀπὸ μεγάλες ἀποστάσεις, 3 χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Σφενδάμη, δεξιὰ ἀπὸ τὸν δρόμο.

Περιγραφή: Στὴν κορυφὴ ὑπάρχει μεγάλη κεραία καὶ ἐγκαταστάσεις τοῦ Ο.Τ.Ε. Οἱ ἐπιχώσεις ἐκτείνονται πρὸς τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κορυφῆς τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ καλλιεργεῖται κυρίως μὲ δημητριακά.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις.

Εἰκ. 16. 29: Εἰδώλιο ἀνθρώπου.

Εἰκ. 16. 30: Μὲ φαῖδ σ.ἔ.

Εἰκ. 16. 31: Λίθινο ἐργαλεῖο «σφυρί».

Εἰκ. 16. 32-38: Λίθινος πέλεκυς.

42. **Κονταριώτισσα, χωριοῦ Κονταριώτισσα νομοῦ Πιερίας** (Εἰκ. 53, ἀριθ. 42)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Κονταριώτισσα νομοῦ Πιερίας 1:50000 (40°14' / 23°23').

Τοπογραφία: Ἀπομονωμένος λόφος σὲ λοφώδη περιοχὴ καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ., περίπου, ἀπὸ τὸ καινούριο μοναστήρι, στὸ ἐπίμηκες ὕψωμα στὰ πρὸς ΒΔ. ὄρια τοῦ χωριοῦ.

Περιγραφή: Ἡ περιοχὴ ἔχει πολλὰ ρέματα καὶ πηγές. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ χωματόδρομο, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ δυτικὰ στὸ χωριό. Δὲν ὑπάρχει τοπωνύμιο. Πρόσφατα ἔγινε στὴν κορυφὴ του μεγάλη ἰσοπέδωση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφεῖ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις. Ὁ οἰκισμὸς ἐκτείνεται μόνο στὴν ἐπίπεδη (κυρίως μετὰ τὴν ἰσοπέδωση) κορυφὴ τοῦ λόφου καὶ δὲν καταλαμβάνει ἔκταση μεγαλύτερη ἀπὸ 2-3 στρέμματα. Μὲ τὴν ἀναμόχλευση τῶν χωμάτων ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση, ἔγινε φανερὴ ἡ χρῆση πέτρας ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Σίγουρη εἶναι καὶ ἡ χρῆση πλίνθων. Ἡ περιοχὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πεδινὴ πρὸς Ν. ἔκταση, ὅπου καὶ νεκροταφεῖο τύμβων ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, εἶναι λοφώδης καὶ μὲ ποικίλες καλλιέργειες.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Δὲν σχεδιάσθηκαν δείγματα τῆς ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς, ποὺ ἔχει περισυλλεγεῖ ἀπὸ τὴ θέση. Δὲν ὑπάρχει γραπτὴ κεραμική, ἀλλὰ μόνο μονόχρωμη μὲ σ.ἔ. Μᾶλλον ἀντιπροσωπεύεται τὸ τέλος τῆς NN.

43. **Θέση Μεσὲ Ἀλάني, συνοικισμοῦ Μεσοποτάμου, χωριοῦ Νέα Ἀπολλωνία νομοῦ Θεσσαλονίκης** (Εἰκ. 53, ἀριθ. 43)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Φύλλο Ζαγλιβερίου 1:50000 (23°26' / 40°37').

Τοπογραφία: Μικρὸς οἰκισμὸς, ἀμέσως μετὰ τὸ ἀγροτεμάχιο 126 τοῦ Μεσοποτάμου, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴ Νέα Ἀπολλωνία καὶ περίπου 1 χλμ. νότια ἀπὸ τὸν Μεσοπόταμο.

Περιγραφή: Ὁ οἰκισμὸς δὲν ἔχει σαφῆ ὄρια καὶ ἔχει μικρὴ ἐπίχωση. Ὅλες οἱ πλευρὲς του εἶναι ἀπότομες. Ὁ οἰκισμὸς ἴσως συνεχίζει καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀγροτεμάχιο 126.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Ἀντιπροσωπεύονται διμηνιακὲς φάσεις.

Εἰκ. 15. 1-4: Μὲ μαύρη διακόσμηση σὲ κόκκινο φόντο (black on red).

Εἰκ. 15. 5: Μὲ φαῖδ σ.ἔ.

Χάρτης Γ.Υ.Σ. Φύλλο Πολύγυρου 1:50000 (23°23'-24' / 40°20'-21').

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δρόμο ἀπὸ Πολύγυρο πρὸς Σήμαντρα, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Μεταλλείων Πατελιδᾶ.

Περιγραφή: Πρόκειται γιὰ φυσικὸ λόφο καὶ ἡ νεολιθικὴ ἐπίχωση ἐντοπίζεται στὴν τομὴ παλιοῦ μεταλλείου. Ὁ λόφος εἶναι φυσικός, τὰ ὄρια τῆς περιοχῆς στὰ ὅποια ἐντοπίζεται ἐπιφανειακή κεραμικὴ τεράστια, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν ὁρίων ἑνὸς οἰκισμοῦ. Ἡ ἐπίχωση εἶναι πολὺ χαμηλὴ. Στὴν περιοχὴ ὑπάρχουν πολλοὶ χεῖμαρροι.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύεται τὸ τέλος τῆς NN.

Εἰκ. 18. 95: Μὲ ἐλαφρὰ στιλβωμένη ἐπιφάνεια. Πηλὸς κοκκινοκαφέ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατίθεται ὑπομνηματισμὸς ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακή κεραμικὴ, κλπ., τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τοῦ French σὲ θέσεις τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, οἱ ὅποιες βέβαια δὲν περιλαμβάνονται σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο, μνεῖα τοῦ ἐπιφανειακοῦ τους, ὅμως, ὕλικου ἔχει γίνεῖ στὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς, οἱ ὅποιες προηγήθηκαν.

Άγιος Γεώργιος

Εικ. 13. 7 (17): Λίθινος πέλεκυς. Τα δείγματα της AN τα έχει ήδη δημοσιεύσει ο French στα σχετικά άρθρα του.

Ριζάρι

Εικ. 13. 10 (1): Με κόκκινο σχέδιο σε κρέμ φόντο· άριστη στίλβωση διακόσμησης και φόντου. AN.

9 (15): 8 (1), 11 (21): Με κόκκινο εξίτηλο ελάχιστα σ.έ. AN.

12 (34): Λίθινος πέλεκυς.

Γιαννισά

Εικ. 13. 35 (1): Με φαιά διακόσμηση σε κοκκινωπό φόντο (black on red μετά δυσκολίας πλέον αναγνωρίσιμο). Ύπάρχουν και με φαιό σ.έ., αλλά δεν προσφέρονται για σχεδίαση.

Τρίλοφος

Εικ. 14. 42 (4): Με κόκκινο σ.έ. (2. 5YR, 5/6) Τό μπισκότο σταχτί. AN.

43 (5): Τό ίδιο με τό προηγούμενο.

41 (9): Με φαιό έλαφρά σ.έ.

40 (17): Λίθινο εργαλείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ
ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΙΣ ΚΕΡΑΜΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Σχῆμα 1

Δήμητρα Ια: 10, 12, 3α, 3β, 14, 31.
Δήμητρα Ιβ: 23, 4, 13.
Δήμητρα ΙΙ: 4.
Δήμητρα ΙΙΙ: 10.
Βασιλικά Ι: 30, 3α, 4.
Βασιλικά ΙΙ: 3α, 3β, 4, 13, 26, 29, 30, 31.

Σχῆμα 2

Δήμητρα Ια: 10, 23, 3β, 14.
Δήμητρα Ιβ: 3α, 3β, 4.
Δήμητρα ΙΙ: 10, 12, 23.
Δήμητρα ΙΙΙ: 10, 3, 19.
Βασιλικά ΙΙ: 10, 26, 3α.

Σχῆμα 3

Δήμητρα Ια: 23, 3β, 4.
Δήμητρα Ιβ: 3β, 4.
Δήμητρα ΙΙ: 4, 14, 19, 3, 13, 19.
Δήμητρα ΙΙΙ: 4, 13.
Βασιλικά Ι: 3α, 3β.
Βασιλικά ΙΙ: 3α, 3β, 4.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 3β.
Βασιλικά ΙV: 4.

Σχῆμα 4

Δήμητρα Ι: 23.

Σχῆμα 5

Δήμητρα Ια: 12.

Σχῆμα 6

Δήμητρα Ια: 3α, 3β, 13.
Δήμητρα Ιβ: 3α, 3β, 4.
Δήμητρα Ι: 10, 12, 3, 4, 2, 23.
Δήμητρα ΙΙ: 10, 3, 6, 2, 23.
Δήμητρα ΙΙΙ: 10, 3, 4.
Βασιλικά Ι: 3α, 3β, 30, 4.
Βασιλικά ΙΙ: 3α, 3β, 26.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3β, 4.
Βασιλικά ΙV: 3β.

Σχῆμα 7

Δήμητρα Ια.3α, 3β, 20.

Δήμητρα Ιβ: 3α, 3β.
Βασιλικά Ι: 3α, 30.

Σχῆμα 8

Βασιλικά Ι: 30, 3α, 3β, 4.
Βασιλικά ΙΙ: 10, 3α, 3β, 26, 30, 31, 4.
Βασιλικά ΙΙΙ: 10.

Σχῆμα 9

Δήμητρα Ια: 3β, 20.
Δήμητρα Ιβ: 3β, 4.
Δήμητρα ΙΙ: 3, 4.
Δήμητρα ΙΙΙ: 3, 4.
Βασιλικά ΙΙ: 3α.

Σχῆμα 10

Δήμητρα Ια: 31, 4, 14.
Δήμητρα Ιβ: 10, 3β, 4, 13.
Δήμητρα ΙΙ: 10, 12, 3, 1, 16, 23, 4, 5.
Δήμητρα ΙΙΙ: 1, 12, 16.
Βασιλικά ΙΙ: 10, 3α, 3β.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3β.

Σχῆμα 11

Δήμητρα Ια: 20, 4.
Δήμητρα Ιβ: 4, 3α, 3β, 20.
Βασιλικά ΙΙ: 10.

Σχῆμα 12

Δήμητρα Ιβ: 3α (χωρίς αὐλακώσεις), 3β, 4.
Βασιλικά Ι: 4.

Σχῆμα 13

Δήμητρα Ια: 13.
Δήμητρα Ιβ: 13, 4.
Δήμητρα ΙΙ: 13, 19.
Δήμητρα ΙΙΙ: 13.

Σχῆμα 14

Δήμητρα Ιβ: 23, 12.

Σχῆμα 15

Δήμητρα Ιβ: 13.

Σχῆμα 16

Δήμητρα Ιβ: 13.
Δήμητρα ΙΙ: 10, 12, 16, 23, 13.
Δήμητρα ΙΙΙ: 1, 3, 13, 16, 22.
Βασιλικά ΙΙ: 3β, 13.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3β, 13.
Βασιλικά ΙV: 13, 3α.

Σχῆμα 17

Δήμητρα ΙΙ: 3, 1, 2.
Δήμητρα ΙΙΙ: 1, 10, 12, 3, 4, 13, 2, 6, 7, 8, 11, 15, 17, 21, 19, 9.
Βασιλικά ΙΙ: 10, 3α, 3β.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 3β, 4.
Βασιλικά ΙV: 3α, 3β, 4.

Σχῆμα 18

Δήμητρα ΙΙ: 3.

Σχῆμα 19

Δήμητρα ΙΙ: 3.

Σχῆμα 20

Δήμητρα ΙΙ: 3.
Δήμητρα ΙΙΙ: 4, 2, 11, 8, 9, 11.
Βασιλικά ΙΙ: 3α, 26, 13, 29, 31.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 4.

Σχῆμα 21

Δήμητρα ΙΙ: 3.
Βασιλικά ΙΙ: 13.

Σχῆμα 22

Δήμητρα ΙΙ: 13, 1, 16, 2.
Δήμητρα ΙΙΙ: 1, 13, 16, 15, 24, 19, 14.
Βασιλικά ΙΙ: 30, 31.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 3β, 14, 13, 31.
Βασιλικά ΙV: 3β, 4, 13, 3α.

Σχῆμα 23

Βασιλικά ΙΙΙ: 3α.

Βασιλικά ΙV: 3α.

Σχῆμα 24

Δήμητρα ΙΙ: 2, 5.
Δήμητρα ΙΙΙ: 10, 2, 3, 4, 20, 8.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 26, 4.
Βασιλικά ΙV: 1, 3β, 4.

Σχῆμα 25

Δήμητρα ΙΙΙ: 1, 10, 16, 22, 2, 23, 5, 6, 7, 8, 11, 9, 21.
Βασιλικά ΙV: 1.

Σχῆμα 26

Δήμητρα ΙΙΙ: 12, 3.

Σχῆμα 27

Συναντιέται μία φορά στὴν ἀ.ἐ. 30 τῆς τομῆς Ι στὴ Δήμητρα, ἀλλὰ στὸν τοῖχο τῆς ΥΕΧ ποὺ κατασκευάσθηκε μὲ νεολιθικὲς ἐπιχώσεις.

Σχῆμα 28

Δήμητρα ΙΙΙ: 3, 14, 4, 16.

Σχῆμα 29

Δήμητρα ΙΙΙ: 3, 23, 5, 17, 21, 20.

Σχῆμα 30

Δήμητρα ΙΙΙ: 14, 4, 13, 16, 22, 2, 23, 5, 6, 7, 8, 11, 15, 17, 24, 21, 20, 28, 19, 25, 9.
Βασιλικά ΙΙΙ: 3α, 3β, 26, 29, 30, 31, 14, 4, 13.
Βασιλικά ΙV: 3β, 4.

Σχῆμα 31

Βασιλικά ΙV: 1, 3α, 4.

Σχῆμα 32

Βασιλικά ΙV: 3β.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

- A, B, Γ** Πίνακες κεραμικής από τη Δήμητρα (τομή I και II) και τὰ Βασιλικά (τομή για τὴν Α.Σ.Κ., τομή I και II), ἀντίστοιχα.
- 1 Τοπογραφικὸ τοῦ οἰκισμοῦ Βασιλικά C με δήλωση τῶν ὁρίων του καὶ τῶν τομῶν I καὶ II.
  - 2 Στρωματογραφία τῆς τομῆς I τοῦ οἰκισμοῦ Βασιλικά C.
  - 3 Ἡ τομή για τὴν ἀποκατάσταση τοῦ στρωματογραφικοῦ κενοῦ (Τ.Σ.Κ.) δίπλα στὴν τομή I στὰ Βασιλικά C.
  - 4 α) Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς II στὸν οἰκισμό Βασιλικά C. β) Στρωματογραφία τῆς τομῆς II τοῦ οἰκισμοῦ Δήμητρα (ἀνασκαφικὴ περίοδος 1983).
  - 5 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικά C. Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 132.
  - 6 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικά C. Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 132.
  - 7 Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικά C. Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 132.
  - 8 Ὄστείνα καὶ λίθινα ἐπιφανειακὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικά C. Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 134.
  - 9 Διάφορα ἐπιφανειακὰ ΜΚ ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικά C. Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 134.
  - 10 Βλ. ὑπομνηματισμὸ ἐδῶ σ. 134. Κεραμικὴ ἀπὸ τὴν τομή I στὸν οἰκισμό Βασιλικά C: 1. Τ.Σ.Κ., Στρ. 3., κατηγ. 3α= με φαιό-μαῦρο σ.έ. 2. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 3α= με φαιό-μαῦρο σ.έ. 3. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 31= ἡ διακόσμηση ἀποδίδεται με τὸν στίλβωτήρα. 4. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 3α. 5. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 12= διάφορα γραπτά. 6. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 18= με ρηχὴ αὐλακωτὴ διακόσμηση. 7. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 3α. 8. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 3α. 9. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 3α. 10. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 10 (διακόσμηση με καφετί ταινίες σὲ κιτρινωπὸ φόντο). 11. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 26 (μελανοστεφές). 12. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 26 (μελανοστεφές). 13. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 26 (μελανοστεφές). 14. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 13 (με ἐγχάρακτη διακόσμηση). 15. Τ.Σ.Κ. Στρ. 3, κατηγ. 29 (με λευκὴ διακόσμηση σὲ μαῦρο φόντο). 16. Τ.Σ.Κ. Στρ. 5, κατηγ. 29 (με λευκὴ διακόσμηση σὲ μαῦρο φόντο). 17. Τ.Σ.Κ. Στρ. 4, κατηγ. 18.
  - 11 18. ἄ.έ. 1, κατηγ. 3α. 19. ἄ.έ. 1, κατηγ. 13. 20. ἄ.έ. 1, κατηγ. 3α. 21. ἄ.έ. 1, κατηγ. 3α. 22. ἄ.έ. 4, κατηγ. 3α. 23. ἄ.έ. 4, κατηγ. 3α. 24. ἄ.έ. 7, κατηγ. 3α. 25. ἄ.έ. 10, κατηγ. 3α. 26. ἄ.έ. 10, κατηγ. 3α. 27. ἄ.έ. 13, κατηγ. 3α. 28. ἄ.έ. 13, κατηγ. 13. 29. ἄ.έ. 13, κατηγ. 3α. 30. ἄ.έ. 13, κατηγ. 3α. 31. ἄ.έ. 16, κατηγ. 3α. 32. ἄ.έ. 17, κατηγ. 3α. 33. ἄ.έ. 17, κατηγ. 3α. 34. ἄ.έ. 17, κατηγ. 3α. 35. ἄ.έ. 18, κατηγ. 3α. 36. ἄ.έ. 18, κατηγ. 3α. 37. ἄ.έ. 20, κατηγ. 3α. 38. ἄ.έ. 20, κατηγ. 3α. 39. ἄ.έ. 20, κατηγ. 3α. 40. ἄ.έ. 13, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 41. ἄ.έ. 16, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 42. ἄ.έ. 16, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 43. ἄ.έ. 17, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 44. ἄ.έ. 18, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 45. ἄ.έ. 19, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.).
  - 12 46. ἄ.έ. 20, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 47. ἄ.έ. 20, κατηγ. 3β (με καφετί, κοκκινωπὸ σ.έ.). 48. ἄ.έ. 4, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 49. ἄ.έ. 4, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 50. ἄ.έ. 5, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 51. ἄ.έ. 17, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 52. ἄ.έ. 17, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 53. ἄ.έ. 20, κατηγ. 4 («χονδροειδές»). 54. ἄ.έ. 10, κατηγ. 10. 55. ἄ.έ. 10, κατηγ. 10. 56. ἄ.έ. 11, κατηγ. 10. 57. ἄ.έ. 12, κατηγ. 10. 58. ἄ.έ. 12, κατηγ. 10. 59. ἄ.έ. 12, κατηγ. 10. 60. ἄ.έ. 12, κατηγ. 10. 61. ἄ.έ. 16, κατηγ. 10. 62. ἄ.έ. 15, κατηγ. 13. 63. ἄ.έ. 12, κατηγ. 13. 64. ἄ.έ. 12, κατηγ. 13. 65. ἄ.έ. 13, κατηγ. 13. 66. ἄ.έ. 17, κατηγ. 13. 67. ἄ.έ. 17, κατηγ. 13. 68. ἄ.έ. 4, κατηγ. 29. 69. ἄ.έ. 12, κατηγ. 29. 70. ἄ.έ. 16, κατηγ. 29. 71. ἄ.έ. 17, κατηγ. 29. 72. ἄ.έ. 21, κατηγ. 29. 73. ἄ.έ. 20, ΜΚ 9: ἀντικείμενο ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ με δύο ὄπες· δὲν διατηροῦνται πέρατα. 74. ἄ.έ. 17, κατηγ. 30 (με κοκκινοκαφὲ διακόσμηση σὲ ὑπόλευκο θαμπὸ φόντο).
  - 13-21 Οἱ Εἰκόνες 13 μέχρι καὶ 21 περιέχουν κεραμικὴ (καὶ μερικὰ ΜΚ) ἀπὸ τὶς νεολιθικὲς θέσεις τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας· για τὸν κατὰ οἰκισμό ὑπομνηματισμὸ της, βλ. ἐδῶ σ. 126 κέ.
  - 22-49 Οἱ Εἰκόνες 22 μέχρι καὶ 49 περιέχουν κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δήμητρας καὶ εἶναι οἱ ἴδιες με αὐτὲς ποὺ δόθηκαν στὴ δημοσίευση *Dimitra*, Part I, ὅπου καὶ ὑπάρχει πλήρης ὑπομνηματισμὸς με ἀνασκαφικὲς πληροφορίες καὶ χρωματολόγιο.
  - 50 Ἐπιφανειακὴ ΑΝ κεραμικὴ (λευκὸ ἐπὶ ἐρυθρωποῦ) ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό Τούμπα Σερρών.
  - 51 Σχηματολόγιο τῶν ἀγγείων.
  - 52 Χάρτης τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας με σημειωμένες τὶς θέσεις τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν.
  - 53 Χάρτης τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας με σημειωμένες τὶς θέσεις τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

- 1 Άεροφωτογραφία του οικισμού Βασιλικά C. Με τα στοιχεία I και II δηλώνονται οι άκριβεις θέσεις των τομών (ή λήψη έγινε πριν από τη διενέργεια της τομής II), ενώ με τη διακεκομμένη τα πολύ πιθανά, αν όχι σίγουρα, όρια του οικισμού.
- 2 α) Ή τομή για την κάλυψη του στρωματογραφικού κενού και ή τομή I στον οικισμό Βασιλικά C. β) Ή Εστία, ίσως τύπου «όπλης αλόγου», στο έσωτερικό οικίας τομή I, Βασιλικά C, ά.έ. 17.
- 3 α) Ή Εστία-λάκκος, τομή I, Βασιλικά C, ά.έ. 3. β) Ή βορειοδυτική γωνία της οικίας που βρέθηκε στην τομή για την κάλυψη του στρωματογραφικού κενού (Βασιλικά C).
- 4 α) Ή τομή II (Βασιλικά C). β) Ή τομή II (Βασιλικά C). γ) Ή Υποδομή τοίχου και επίστρωση από πωρόλιθο, οικισμός Βασιλικά C.
- 5 α) Γενική άποψη της τομής II στον προϊστορικό οικισμό Δήμητρα, μετά το τέλος της άνασκαφής. β) Γενική άποψη της τομής II στον προϊστορικό οικισμό Δήμητρα, μετά το τέλος της άνασκαφής.
- 6 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140, κατηγ. 10. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγ. 10.
- 7 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγ. 10. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140, κατηγ. 23.
- 8 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγ. 23. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγ. 23.
- 9 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140, κατηγ. 12. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγ. 12.
- 10 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγ. 12. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140, κατηγ. 13.
- 11 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγ. 13. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγ. 13.
- 12 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγ. 13. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140= ή πρώτη σειρά: κατηγ. 20, ά.έ. 141= ή δεύτερη σειρά: κατηγ. 20.
- 13 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγορία 20. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγορία 20.
- 14 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140 στην πρώτη σειρά: κατηγορία 31. ά.έ. 141 στη δεύτερη σειρά: κατηγορία 31. ά.έ. 142 στην τρίτη σειρά: κατηγορία 31. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 140, κατηγορία 4.
- 15 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 141, κατηγορία 4. β) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142, κατηγορία 4.
- 16 α) Δήμητρα, τομή II, ά.έ. 142: δύο φιάλες κατηγορίας ή άνω 3β και ή κάτω 3α. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 1, ά.έ. 1-6.
- 17 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 3α, ά.έ. 5, 7, 9 στην άνω σειρά: ά.έ. 10, 9, 10 στη μέση σειρά: ά.έ. 12, 10 στην κάτω σειρά. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 3α, ά.έ. 13, 12, 13, 13 στην άνω σειρά: ά.έ. 14, 6 στη μέση σειρά: ά.έ. 16, 14 στην κάτω σειρά.
- 18 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 3β, ά.έ. 1, 2, 3 στην άνω σειρά: ά.έ. 5, 5, 5, στη μέση σειρά: ά.έ. 7, 7, 7 στην κάτω σειρά. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 3β, ά.έ. 14, 16 στην άνω σειρά: ά.έ. 14, 14, 15 στη μέση σειρά: ά.έ. 16, 17 στην κάτω σειρά.
- 19 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 4, ά.έ. 4, 5, 9 στην άνω σειρά: ά.έ. 13, 12 στη μέση σειρά: ά.έ. 10, 13 στην κάτω σειρά. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 10, ά.έ. 12, 13, 13, 13 στην άνω σειρά: ά.έ. 14, 14, 15, 15 στη μέση σειρά.
- 20 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 4, άποτυπώματα ψάθας, ά.έ. 16, 16, 17. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 13, ά.έ. 4, 7, 12 στην άνω σειρά: ά.έ. 12, 12, 12, 13 στη μέση σειρά: ά.έ. 13, 13, 13, 13, 13 στην κάτω σειρά.
- 21 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 13, ά.έ. 14, 14, 14, 14 στη άνω σειρά: ά.έ. 14, 14, 14, 14 στη μέση σειρά: ά.έ. 14 στην κάτω σειρά. β) Βασιλικά, τομή II, άνω σειρά, ά.έ. 13 κατηγορία 18, ά.έ. 12 κατηγορία 20: ά.έ. 10 κατηγορία 20: κάτω σειρά: ά.έ. 14 κατηγορία 20.
- 22 α) Βασιλικά, τομή II, ά.έ. 5, 7, 7, 7 κατηγορία 31: ά.έ. 10, 12, 12 κατηγορία 31. β) Βασιλικά, τομή II, ά.έ. 13, κατηγορία 31.
- 23 α) Βασιλικά, τομή II, ά.έ. 14, 14, 14, 14, 15 κατηγορία 31. β) Βασιλικά, τομή II, ά.έ. 7, 12 κατηγορία 26 στην άνω σειρά: ά.έ. 10 κατηγορία 26 στην κάτω σειρά.
- 24 α) Βασιλικά, τομή II, ά.έ. 12, 12, 12, 13 κατηγορία 29 στην άνω σειρά: ά.έ. 13, 13, 13, 13 στη μέση σειρά: ά.έ. 13 (συνανήκει με το πρώτο της μέσης σειράς) 13, 13, 13. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 29. ά.έ. 14, 14, 14, 14 στην άνω σειρά: ά.έ. 14, 14, 15, 15, 14 στη μέση σειρά: ά.έ. 15, 16 στην κάτω σειρά.
- 25 α) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 30. ά.έ. 14, 14, 14, 14 στην άνω σειρά: ά.έ. 14, 15, 15, 15, 15 στη μέση σειρά: ά.έ. 16, 16, 16, 17 στην κάτω σειρά. β) Βασιλικά, τομή II, κατηγορία 30. ά.έ. 17, 17, 17, 17, 17 στην άνω σειρά: ά.έ. 17, 17, 17, 17 στη μέση σειρά: ά.έ. 17 στην κάτω σειρά (στο φυσικό έδαφος).

- 26 α) Βασιλικά. Κεραμική από την τομή για την εξακρίβωση της ανεύρεσης του φυσικού εδάφους. β) Βασιλικά. ά.έ. 17· κεραμική έμπέιστη (impresso).
- 27 α) Έπιφανειακά ΜΚ από τον Άκροπόταμο Θεσσαλονίκης. β) Έπίσω δψη τών προηγούμενων.
- 28 Έπιφανειακή κεραμική από τον Άκροπόταμο Θεσσαλονίκης. Άριθ. 181· αίχμη έπιφανειακή από πυριτόλιθο από τον οίκισμο Σάνης.

Γιά τον ύπομνηματισμό τών ΜΚ τών Πινάκων από 29 ως και 36, βλ. έδω σ. 108 κέ. Παράρτημα Α, Τά μικροαντικείμενα.

37, 38 Τò λατομείο πυριτολίθου στή θέση Παλιούρια, μεταξύ Βασιλικών και Περιστεράς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τὸ βιβλίο αὐτὸ οὐσιαστικὰ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ βάση γιὰ μία πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία, ἡ ὁποία, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, φαίνεται ὅτι ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου ἀδείας στὸ Cambridge τῆς Ἀγγλίας, ἐπεξεργάσθηκα διάφορα νεολιθικὰ θέματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποία σχετίζονται μὲ τὴν τρέχουσα καὶ τὴν ἐν ἐξελίξει ἀρχαιολογικὴ θεωρία καὶ μέθοδο (Δ.Β. Γραμμένος, *Νεολιθικὰ θέματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν εὐρύτερὴ τῆς περιοχὴ*, 1987, ὑπὸ ἔκδ., Τ.Α.Π.). Τὰ θέματα αὐτὰ ἀφοροῦν τὴ νεολιθικὴ μεταλλουργία, τὴ νεολιθικὴ γραφή, τοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὴ δημογραφία, τὶς ἀνταλλαγές, καθὼς καὶ τὴ φυσικὴ καὶ ἀνθρώπινη οἰκολογία. Ἡ διαπραγμάτευσή τους κλείνει μὲ μία γενικὴ θεωρητικὴ σύνοψη. Ἡ ὀπτικὴ γωνία τοῦ βιβλίου συμπίπτει μὲ τὴν ἄποψη ποὺ διαμορφώνεται στίς μέρες μας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν χρονικὲς ἀνισότητες καὶ διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη (μεταλλουργία, γραφή, πληθυσμός, κλπ.) μεταξὺ Ἀνατολίας καὶ Βαλκανικῆς. Στὸ βιβλίο αὐτό, ἐπίσης, ἔχει ἐνταχθεῖ ὡς Παράρτημα Α ἢ πλήρης δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Δήμητρας καὶ τῶν συνεργασιῶν γιὰ τὰ διάφορα ὕλικά τῆς ἀνασκαφῆς (ζωολογικό, μαλακολογικό, βοτανολογικό, πυριτόλιθοι, μεταλλικὰ ἀντικείμενα, κλπ.) καὶ ὡς Παράρτημα Β ὅλες οἱ νεότερες ραδιοχρονολογήσεις τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Βασιλικῶν.

Στὸ μεταξὺ, σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς θέσεις αὐτὲς δὲν συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα· ἀρχισε καὶ συνεχίζεται ὅμως σὲ μία νέα θέση, στὴ Θέρμη Β, ἕναν ἄγνωστο ὡς τώρα, μεγάλο σὲ ἔκταση καὶ ἐπίπεδο σχεδὸν οἰκισμό, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη κοινότητα καὶ 8 χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμό Βασιλικὰ C. Τὴν ἔκταση τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ Θέρμη Β προόριζαν γιὰ χῶρο, στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ σύγχρονη κοινότητα τῆς Θέρμης. Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ οἰκισμοῦ ἀνήκουν στίς φάσεις II, III καὶ IV τῶν Βασιλικῶν καὶ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικά. Ἐλπίζεται ὅτι ἀνασκαφικὰ θὰ καλυφθοῦν ἐκτάσεις ἀρκετῶν τ.μ., κάτι ποὺ εἶναι βασικὸ ζητούμενο ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ἀφοῦ οἱ ἐπιχώσεις δὲν φαίνεται νὰ ξεπερνοῦν τὰ 3 μ. καί, παρὰ τὴ δέσμευση τοῦ χώρου στὸ πλαίσιο τῆς Ε.Π.Α., οἰκοδομικὲς ἀδειες δὲν παύουν νὰ ἐκκρεμοῦν. Πλήρη πρακτικὰ μὲ συνεργασίες πολλῶν ἐδικῶν (ἀρχιτεκτονικὴ, κεραμικὴ, πυριτόλιθοι, ὀστὰ ζώων) ἔχουν κατατεθεῖ γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1987 (θὰ ἐκδοθοῦν στὸν ΚΖ' τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Μακεδονικά*) καὶ θὰ κατατεθοῦν γιὰ τὴν περίοδο τοῦ 1989.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν, νέο κατάλογο τῶν ὁποίων ἐτοιμάζουμε, ἔχει ὑπερτριπλασιασθεῖ ἀπὸ τὸ 1967 (κατάλογος στὸ FRENCH 1967). Οἱ θέσεις αὐτὲς ἔχουν ἐντοπισθεῖ τυχαία καὶ ὄχι μὲ ἐντατικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Οἱ νέες νεολιθικὲς θέσεις εἶναι δυσανάλογα λίγες, σὲ σχέση μὲ τίς θέσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου. Πάντως, καὶ μὲ τὴν αὔξηση αὐτῆ τῶν θέσεων, οἱ μέχρι σήμερα διαπιστωμένες ποσοστιαῖες ἀναλογίες δὲν ἀνατρέπονται.

Ἰανουάριος 1990

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΚΟΝΑ Α
ΔΗΜΗΤΡΑ ΤΟΜΗ Ι ΚΑΙ ΙΙ

Δήμητρα Ια	Δήμητρα Ιβ	Δήμητρα ΙΙ	Δήμητρα ΙΙΙ															Σύνολο	Με έπαιξιους	«Χοιροποιή»						Έργα- ρακτη			
			NIN τομής Ι	ΝΙΝ τομής ΙΙ	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι			ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι	ΝΙΝ τομής Ι						
1	16	22	12	10	23	5	6	7	8	9	11	12	15	17	24	3	26	14	21	20	28	31	4	18	19	25	27	13	18856 όστρακα 127195 Υπομάρια
NN έπι- χωση τοί- χου YEX 2725 τομής Ι	94/ 815	20/ 265	128/ 530	261/ 4910	55/ 360	182/ 1280	3/ 45	6/ 50	16/ 75	5/ 95	60/ 555	472/ 2165	18/ 160	14/ 210	7/ 90	5645/ 33810	346/ 6530	8/ 230	6/ 65	2/ 20	10530/ 65165	1/ 30	438/ 5255	1/ 10	184/ 1750	30490 όστρακα 360930 Υπομάρια			
NIN τομής Ι	866/ 11905	906/ 14655	42/ 1355	63/ 140	140/ 855	41/ 6665	10/ 70	4/ 35	17/ 135	3/ 145	43/ 489	489/ 4120	11/ 85	8/ 110	12/ 285	13603/ 1285540	847/ 26475	31/ 685	23/ 225	5/ 90	11758/ 141815	23/ 360	454/ 8250	9/ 230	5/ 65	564/ 10565	25792 όστρακα 360930 Υπομάρια		
NIN τομής ΙΙ	565/ 3725	426/ 4353	64/ 1460	478/ 2370	1180/ 33985	143/ 3340	183/ 2785	8/ 150	78/ 550	174/ 1190	531/ 4620	66/ 560	7/ 80	9/ 110	9912/ 35610	7/ 105	855/ 25350	11/ 220	5/ 235	5/ 90	10321/ 128350	1/ 5	394/ 7550	2/ 30	1/ 5	366/ 7165	25792 όστρακα 323995 Υπομάρια		
Σύνολο	1785/ 18355	1426/ 19825	126/ 3080	669/ 3040	1581/ 41540	239/ 4555	883/ 10730	21/ 265	18/ 85	111/ 760	8/ 240	1492/ 10905	95/ 805	29/ 400	28/ 485	29160/ 257960	7/ 105	2048/ 58355	50/ 1135	34/ 525	7/ 25	32609/ 335330	25/ 395	1286/ 21035	12/ 270	6/ 70	1114/ 19400	Σύνολο ΝΙΝ κεραμικής τομής Ι 75138/812520	
MN τομής ΙΙ	85/ 2060	71/ 1050	18/ 460	345/ 3075	894/ 22295	283/ 2115	28/ 425	2/ 5	53/ 515	1/ 30	26/ 225	290/ 2230	75/ 565	5/ 105	11540/ 124125	28/ 520	1066/ 10010	5/ 160	3/ 50	4360/ 58165	8/ 110	201/ 2995	28/ 530	1/ 70	181/ 4935	19677 όστρακα 244825 Υπομάρια			
MN τομής ΙΙ (περίοδος '83) ά.έ. 140 141					401/ 12200	370/ 5300					162/ 2250				1531/ 23750	5424/ 86985	513/ 17000	16/ 150	6/ 100	3074/ 96300					72/ 3800	11569 όστρακα 247835 Υπομάρια			
MN τομής ΙΙ (περίοδος '83) ά.έ. 142					75/ 2800	53/ 1100					17/ 500				761/ 18250	3345/ 91400	91/ 3850	163/ 3050	3/ 100	437/ 21250					25/ 1300	4790 όστρακα 143605 Υπομάρια			

ΕΙΚΟΝΑ Β
ΒΑΣΙΛΙΚΑ: ΤΟΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ
ΚΒΝΟΥ ΤΗΣ ΤΟΜΗΣ Ι ΚΑΙ ΤΟΜΗ Ι.

α.ε.	Γ ρ α π τ ά				Μ έ λ έ π ι χ ρ ι σ μ α				«Χονδροειδή»		Έγγα- ρακτα		
	1	10	29	30	3α	3β	26	31	4	18	13		
Τ.Σ.Κ. Στρώ- μα 1	1/20	1/20			15/ 90	1/20			110/ 1620				
Τ.Σ.Κ. Στρώ- μα 2		2/5			91/ 650	30/ 210			222/ 3250		1/5		
Τ.Σ.Κ. Στρώ- μα 3		3/150	8/85		443/ 3320	155/ 2250	22/ 660	2/70	930/ 19070	3/70	11/230	9,918 κ.μ.	
Τ.Σ.Κ. Στρώ- μα 4		3/50	12/100		269/ 1750	46/330	7/60		539/ 8350	7/120	4/50		
Τ.Σ.Κ. Στρώ- μα 5		1/50	5/40		143/ 1450	38/ 650	13/180		174/ 4600				
Σύνολο	1/20	10/ 275	25/ 225		961/ 7260	270/ 3460	42/900	2/70	1975/ 36890	10/190	16/285	= 3312 δστρακα/ 49575 γραμμάρια	
1		19/190	10/100	2/50	88/ 650	47/ 550			165/ 3450	1/15			
2		26/430	12/130		94/ 150	67/ 1200			140/ 3750				
3					10/100	11/150			20/550				
4		35/400	10/100		142/ 1250	60/ 900			168/ 5200				
5			3/50		10/130	9/100			21/800				
6		3/50			14/150				25/320				
7		59/650	11/ 100		145/ 1050	50/400			336/ 7300				
8		8/100			23/ 210				56/ 1350			8,4 κ.μ.	
9		23/230			21/220	11/70			70/1450				
10		28/420	5/60		78/ 1450	7/60			169/ 3800		6/100		
11		57/ 650	6/90	3/80	177/ 1630	31/380			282/ 6200		3/100		
12		62/ 1200	8/70		198/ 1630	22/ 350			359/ 7200		6/60		
13		10/140	3/50	2/40	175/ 1400	38/280			288/ 5100	2/50	5/70		
14		5/80	2/50	2/55	21/210				59/ 1500				
15		3/60	4/40		71/ 810	20/ 370			175/ 3800				
16		4/50	1/60	4/80	65/ 900	14/ 160			190/ 6100				
17		2/30	4/60	33/ 510	562/ 4600	223/ 3530			1087/ 23870				
18			3/100	23/ 300	96/ 1280	46/ 760			115/ 3750				
19		1/40	1/60	25/ 420	66/ 920	38/ 680			128/ 4000				
20			6/20	34/680	145/ 2900	70/ 1500			161/ 4600				
21			1/20	25/250	27/ 380	17/ 160			36/ 700				
Σύνολο	1/20	345/ 4820	91/ 1340	153/ 2465	2228/ 22020	781/ 11600			4050/ 94790	3/65	21/ 330	= 7673 δστρακα 137450 γραμμάρια	
												Γενικό σύνολο 10985 δστρακα 187025 γραμμάρια	

ΕΙΚΟΝΑ Γ
ΒΑΣΙΛΙΚΑ-ΤΟΜΗ ΙΙ

ά.έ.	Γραπτά					Με επίχρισμα					«Χονδροειδή»		Έγχρακτα		
	1	10	12	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13		
Βασιλικά ΙV	1	64/ 730	6/200			1/20	24/ 350	169/ 1800	10/ 210		1/20	871/ 14600	4/100		
	2	82/ 1000	33/ 710	6/ 260		1/40	63/ 720	143/ 800			1/40	1300/ 26350		2/60	
	3	34/ 630	16/ 300				51/ 750	110/ 1950	2/10			753/ 16250	1/10		
	4	17/ 280	22/ 420	3/180			183/ 2950	251/ 4900	1/50	5/200	1/50	1295/ 39800	1/10	8/220	22,4 κ.μ. επίχρωση 1,40 μ.
	5	5/50		2/100		2/70	161/ 3450	642/ 20760	6/250	15/470	4/120	1749/ 78270	2/140	12/550	
	Σύνολο	202/ 2690	77/ 1630	11/ 540		4/130	482/ 8220	1315/ 30210	19/ 520	22/730	5/170	5968/ 175270	8/260	22/830	8135 δστρακα 220940 γρ.
Βασιλικά ΙΙΙ	6	5/ 270					26/ 620	48/ 1120				88/ 4560			
	7		1/90	1/20		5/240	182/ 4280	691/ 23900	5/290	24/1010	9/650	1256/ 57080		4/510	
	8		1/20	3/100			390/ 8500	1277/ 41690	11/350	59/ 1550	9/240	1362/ 61780	2/30	11/950	
	9					3/50	116/ 1750	340/ 10550	6/400	15/ 650	4/220	485/ 19800		4/350	
	10		2/20	13/ 550		2/30	171/ 2650	438/ 12550	7/650	22/600	4/300	780/ 39700	2/20	8/970	87,2 κ.μ. επίχρωση 3,10 μ.
	11		1/10		1/20		74/ 1400	176/ 6200	5/250	13/ 450	1/100	256/ 14300		1/40	
Βασιλικά ΙΙ	12		15/200	1/30	6/80	10/140	219/ 3650	385/ 9700	37/ 1630	28/800	3/40	806/ 38450	1/30	9/630	
	13		110/ 1700	3/220	49/ 570	12/ 110	539/ 6500	500/11400 (30 με κόκκινο)		10/140 (2 έρυθρ.)	12/160	539/ 29900	5/330	42/ 890	
	14		80/ 850	35/ 900	61/ 560	102/ 1450	560/ 5700	565/ 9000			31/500	616/ 24500	3/50	40/600	
	15		34/ 30	62/ 700	56/500	599/ 5200	1225/ 9800	1865/18910 (282 με κόκκινο)			7/70	696/ 20760		11/ 300	49,6 κ.μ. επίχρωση 3,10 μ.
	16			4/10	21/260	1623/ 11500	1220/ 11250	2376/27710 (236 με κόκκινο)				567/ 14400		13/ 800	
Βασιλικά Ι	Σύνολο	5/270	244/ 2920	122/ 2530	194/ 2000	2356/ 18720	4722/ 56100	8661/ 172730	71/ 3570	171/ 5200	81/ 2290	7451/ 325230	13/ 460	143/ 5990	24234 δστρακα 598010 γρ.
	17					1715/ 11250	806/ 7050	1790/21560 (180 με κόκκινο)				328/8210 (16 με έμπιε- στη διακόσμηση)			15,2 κ.μ. επίχρωση 0,95 μ. 4639 δστρακα 48070 γρ.
													ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ: 37008 δστρακα 867020 γρ.		

ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΤΟΥ Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΑΡ. 117 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1991 ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ Γ. ΤΣΕΚΟΥΡΑ
ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ Ρ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ